

संस्कृत-वाक्यरचना.

(दुय्यम शाब्दार्थाल चोधी ते सातवी इयत्तांकरिता)

सखाराम रावजी भट, एम्. ए., बी. टी.

‘ मॉडर्नयुलेशन संस्कृत प्रेसर ’ चे वती

मॅकमिलन आणि कंपनी लिमिटेड

मुंबई

किंमत १। रुपया]

१९३४

[सर्व हक्क स्वाधीन]

Printed by V. P. Pendarkar, at the Tutorial Press,
211a, Girgaon Back Road, Bombay and Published by F. E. Francis,
Manager, Messrs Macmillan & Co., Ltd., Fort, Bombay

प्रस्तावना

संस्कृत भाषा अभ्यासनास संस्कृत-वाङ्मयचनेच ज्ञान प्राप्त होऊन तदनुसार त्यांना संस्कृत ग्रन्थांचा जथ मुलभूतेन आत्मसात् करता यावा या हेतूने प्रस्तुत पुस्तक लिहिले आहे. कोणत्याही भाषेच्या—विशेषतः संस्कृतसारख्या प्रचलित नसलेल्या भाषेच्या—प्राथमिक जन्मघनत आकारणावरोबरच वाङ्मयचनेचा या विषयालाही प्रमुख स्थान द्याव लागते. परंतु डॉक्टर भाग्यारकरांच्या व्याकरण पुस्तकाच्या अभाव इतर तत्सम पुस्तकांच्या चांगला चौथ्या इतकेपासून उपयुक्त होईल अशा रीतीच वाङ्मयचनेबरोबर पुस्तक आणि उपलब्ध नाही व केवळ व्याकरणपुस्तकातून या विषयाचा पुरेसा महत्त्व दिलेले नसते. या स्थानेच आरंभ करी तरी ६ व्या अध्याय मुख्यतः ७ व्या इत्येतेत 'आपटेच्' ग्राह्य दु संस्कृत तापान्निधान' या इतिहास लिहिलेल्या पुस्तकाचा उपयोग करण्यात येत आतो, असे पुस्तक संस्कृतवाङ्मयचनेचे इतिहास प्रसार समजावून देण्यास अत्यंत उपयुक्त आहे. यात श्रमा नाही परंतु अलाहजे कन्याच विविधविद्यालयांना संस्कृत विषयातील प्रश्नांची उत्तरे मातृभाषातून लिहिल्याचा खलत विद्यार्थ्यांस दिल्यामुळे व परकाय भाषेपक्षा मातृभाषेतूनच रोगताक्षा विषय शिकणे व शिकविणे मुख्य असल्यामुळे संस्कृत विषय मातृभाषेतूनच शिकविण्याची प्रथा पडत चालता आहे. वाङ्मयचनेचे मूलभूत मुख्य मुख्य नियम आरंभ पासूनच जमनात रागाचे रागत असल्यामुळे चौथ्या इतकेपासून सातव्या इत्येतेपर्यंत उपयुक्त होईल अशा क्रमवार मांडणा करून आधुनिक अभ्यापनशास्त्रानुसार मराठीत लिहिलेल्या पुस्तकाचा उपास संस्कृत शिक्षनास आरंभ करेच दिवस वाटत आहे व थोड्या फार अशांनी ता उपाय दूर न्हवरी म्हणून प्रस्तुत पुस्तक लिहिलेले आहे. प्रस्तुत पुस्तकाचा हेतु साध्य व्हावा म्हणून पुढील सूचना आचार्यांना जाणे इष्ट आहे.

१ पुस्तकाला उपयाचा मांड्या चौथ्या इतकेपासून सातव्या इत्येतेपर्यंतच्या व्याकरणशास्त्रानुसार सप्तम तितकच मुख्य रीतीन इत्या आहे. सामान्यतः १० ते १५ वाट चौथ्या इतकत, २५ ते ३० पर्यंत पाचवात, ४० ते ४५ पर्यंत सहावात, व उरलेल सातवात शिकविण प्रसता चार वर्षांत पुस्तक पुरे करता येईल परंतु

शिक्षकास जशीप्रमाण कोयताही पाठ घेण्याला हरकत पडू नये ना यद्वल दक्षता ठेवण्यात आली आहे आतासोदार्थ व णमुल् अव्ययें याविषया स्वतंत्र पाठ लिहिण्याद्वारा याचा उपयोग शास्त्रत वाढण्यात होत नसल्यामुळे, आसार्थ व ल्ययन अव्ययें या पाठ्यातच त्याचा समावेश केला आहे अर्थात् तेषटा नाग महत्त्वा अवयवा साहज्या इयत्तत शिक्षविष्णाररिता राखून ठेविता येईल

२ प्रत्येक पाठ्यामध्ये प्रथम उदाहरणादालल गोपी सौपी वास्यें (शाम्य वितना सस्कृत प्रन्थार्थाल) देऊन नतर त्यावरून विविधित नियम रचण्यात आले जाहोत त्यामुळे विद्यार्थ्यांना नियमाचें ज्ञान स्वतःच परून घेणे शक्य होईल शिवाय उदाहरणात इत्येव्या वाक्यात सधि केलेले नाईत, कारण नियमाच नाट आकलन होणें हें ध्येय असल्यामुळ सधि करून दुर्बोयतें भर घातलेला नाई यामुळे विद्यार्थ्यांन प्रथम पाठ स्वगत वाचावयास सांगून नतर शिक्षकांनी कठीण भागाचें विवरण केल्यास विद्यार्थ्यांमध्ये स्वावलंबन व आत्मविश्वास उत्पन्न करता येईल

३ प्रत्येक पाठ्यातील नियमाच ज्ञान दड व्हाय म्हणून पागथे शेवटी अर्थ करण्याररिता च पाठ्यातील नियम कने उपयोगात आणले जाइत हें दर्शविण्या-ररिता वास्यें व श्लोक देण्यात आल आहेत त्याचा निवड मुख्यत पचतंत्र, हितोपदेश, रामायण, महाभारत, गाता, सुभाषित प्रय, रघुवन, शकुन्तल व उत्तररामचरित्र अशा परिचित ग्रंथातून केली थय शामुळे प्रत्येक श्लोकापुढें तो फांतून घेतला हें दर्शविण्याचें प्रयोजन आहेसैं वाटलें नाहा ज्या ठिकाणी अर्थ किंवा सदर्भ समतणें कठीण जाईल असा ठिकाणी अर्थबोधक व सदर्भदर्शक टापा दिला आहेत, व कठाण उदाह्या अर्थासोठी रोषटी विस्तृत शब्दकोशाहा जोडण्यात आला जाइ यामुळे विद्यार्थ्यांना स्वावलंबनाचें अर्थ लक्षण शक्य होईल याच हेतून चौथ्या इयत्तताळ विद्यार्थ्यांना कठाण जाळ नये म्हणून पहिल्या १५ पाठ्यातील वास्येंमध्ये सध्व केलेले नाहात मात्र श्लोक अवयवा श्लोकाचें पाठ करता यात्र म्हणून त्यातील सधि केलेल आहेत

४ निरनिसाख्या पाठ्यातून शिक्षलेल्या नियमाचा उपयोग करता यावा या ट्याने अभ्यासाचे आधुनिक तऱ्हेचे विविध प्रकार पाठ्याचे शेवटी देण्यात आले आहेत, त्यातल वास्यें निर्दिष्ट तऱ्हेने पुढीं कम्पन व सधि करून पुन्हा स्वतंत्र पदारा विद्यार्थ्यांनी लिहिण्यास सधिनियमाचें आवश्यक ज्ञानही दड होण्यास मदत होईल.

शिवाय या योगाने सामान्यतः रूढ असलेल्या संस्कृत भाषान्तररूपां लेखन प्रकारातही उपयुक्त तः हेने विविधता व सरसता आगता येईल

प्रस्तुत पुस्तक लिहिलेले सिद्धांतचौमुदी व इतर प्रचलित व्याकरणधिसयक प्रमाणा व विशेषतः 'आपटेन् शाइड् डु संस्कृत कॉम्पोझिशन' या पुस्तकाचा मला जो उपयोग झाला त्याचा या ठिकाणा कृतज्ञतापूर्वक उल्लेख करणे जरूर आहे त्याचप्रमाणे पुस्तक लिहिलेले असताना श्री जा आर् दासनेकर चा ए (ऑ), संस्कृत शिक्षक, डॉल्बा हायस्कूल, मुंबई, यांना जो वेळोवेळा मदत केला त्याबद्दल व पुस्तकाचे हस्तलिखित छान्दजापूर्वक वाचून गु. प्रा. वि. ज. जोशी, एम्. ए., संस्कृत शिक्षक, नाशिक हायस्कूल, यांना ज्या मार्मिक सूचना केल्या त्याबद्दल भी उभयतांचा अत्यंत आभारी आहे

शेवटी पुस्तकाच्या कल्पनेपासून पुस्तक लिहून पुर होईपर्यंत ज्यांना ज्यांना मला उत्तेजन दिले त्या सर्वांचे आभार मानून ही लाबलेखी प्रस्तावना पुरी करतो

मुंबई)
नोव्हेंबर १९३४)

स. रा. भट.

संस्कृत-वाक्यरचना.

अनुक्रमणिका.

विषय	पृष्ठ	विषय	पृष्ठ
१ शब्दाद्या जाति ...	१	२० कर्मणि भूतकाल व कर्मणि	
२ नामि-लिङ्गविचार ...	४	भूतकालवाचक धातु-	
३ नामि-वचनविचार ...	६	साधित विशेषणे ...	७०
४ वाक्यरचना ...	९	२१ ल्यन्त व णमुल् अव्यये	७५
५ वारकविचार-प्रथमा		२२ हेत्वर्थक ल्यन्त अव्यये ..	७९
विभक्ति ...	१६	२३ अव्यये ..	८२
६ द्वितीया विभक्ति ...	२१	२४ अव्यये (शब्दाभ्यां विगिष्ट	
७ तृतीया ,, ...	२५	विभक्त्याचरोर देणारी)	८६
८ चतुर्थी ,, ...	२८	२५ अव्यये (दोन अथवा	
९ पंचमी ,, ...	३२	अधिक शब्द किंवा वाक्ये	
१० षष्ठी ,, ..	३५	जोडणारी) ...	९०
११ सप्तमी ,, ..	३७	२६ वर्तमानकालवाचक धातु-	
१२ त्रिदासदे-वर्तमानकाल ..	४१	साधित विशेषणे ...	९३
१३ उपसर्ग ...	४५	२७ कर्तरि भूतकालवाचक	
१४ कर्मणि व भावे प्रयोग		धातुसाधित विशेषणे ...	९७
(वर्तमानकाल) ..	४९	२८ निव्यये ..	१००
१५ संज्ञाभे (अभ्यद्, युष्मद्,		२९ संज्ञाभे ..	१०३
तद्, एतद्)	५३	३० विशेषणे ..	१०७
१६ विशेषणे	५६	३१ मणि शस्त्रादी व मल पद	११०
१७ सम्बन्धि-विशेषणे (१ ते १९)	५९	३२ गनास (द्वय व अव्ययीभाव)	११६
१८ भूतकाल (अन्यत्रल अथवा		३३ गणन (तत्पुंस्य व कर्म-	
प्रथम भूतकाल) ...	६४	धातु) ...	१२०
१९ शास्त्रार्थ व आभिव्यक्ति	६७	३४ गणन (कृत्वादि) ...	१२६

संस्कृत-वाक्यरचना.

अनुक्रमणिका.

विषय	पृष्ठ	विषय	पृष्ठ
१ शब्दाध्या जाति ...	१	२० र्मणि भूतकाल व र्मणि	
२ नामै-लिङ्गविचार ...	४	भूतकालवाचक धातु-	
३ नाम-वचनविचार ...	६	साधित विशेषणे ...	७०
४ वाक्यरचना ...	९	२१ ल्यबन्त व णमुल् अव्यये	७५
५ सारविचार-प्रथमा		२२ द्वेर्वर्क तुबन्त अव्यये...	७९
विभक्ति ...	१६	२३ अव्यये ...	८२
६ द्विग्या विभक्ति ...	२१	२४ अव्यये (शब्दा-या विशिष्ट	
७ तृतीया ,, ...	२५	विनर्त्तावरोधर वेणारी)	८६
८ चतुर्थी ,, ...	२८	२५ अव्यये (दोन अधवा	
९ पंचमी ,, ...	३२	अधिक शब्द किंवा वाक्ये	
१० सप्तमी ,, ...	३५	जोडणारी) ...	९०
११ षष्ठी ,, ...	३७	२६ वर्तमानकालवाचक धातु-	
१२ क्रियापदै-वर्तमानकाल...	४१	साधित विशेषणे ...	९३.
१३ उपसर्ग ...	४५	२७ र्त्तरि भूतकालवाचक	
१४ र्मणि व भावे प्रयोग		धातुसाधित विशेषणे...	९७
(वर्तमानकाल) ..	४९	२८ विध्यर्षे ..	१००
१५ सर्वनामै (अस्मद्, तुम्हद्,		२९ सर्वनामै ...	१०३
एतद्, एतद्) ..	५३	३० विशेषणे ...	१०७
१६ विशेषणे ...	५६	३१ सति सप्तमी व सप्त- षष्ठी	११०
१७ संख्याविशेषणे (१ ते १९)	५९	३२ समास (द्वय व अव्ययीभाव)	११६
१८ भूतकाल (अनद्यतन अधवा		३३ समास (सत्पुंस व कर्म-	
प्रथम भूतकाल) ...	६४	धारय), ...	१२०
१९ आग्रहं व आशीर्वाद्ये	६७	३४ समास (बहुव्रीहि) ...	१२६

विषय	पृष्ठ	विषय	पृष्ठ
३५ प्रयोगक क्रियापद	१२९	४४ पर्या (पुढें चालू) ...	१७२
३६ तरतमभाव	१३२	४५ सत्याविशेषणं (२० ते पुढें चालू) ...	१७६
३७ स्मरणि विध्यर्थक धातु साधित विशेषण	१३६	४६ सवनामै (पुढें चालू) .	१७९
३८ द्वितीय भूतकाल व द्वितीय भूतकालवाचक धातु साधन विशेषण	१४०	४७ मत्वर्थीय व श्वि रूप	१८३
३९ भविष्यकाल (प्रथम व द्वितीय) व द्वि भविष्य धातु० विशेषण	१४४	४८ समास (पुढें चालू)-नन्, प्रादि व उपपद नत्सुरूप	१८६
४० सकेताथ	१४८	४९ समास (पुढें चालू) र्म रारय, द्विगु व बहुव्रीहि	१९०
४१ प्रयाजक क्रियापदे (पुढ चालू)	१५२	५० तृतीय भूतकाल	१९१
४२ कारकविचार (पुढें चालू) प्रथमा, द्वितीया, तृतीया व चतुर्थी	१५९	१ इच्छार्थक क्रियापद	१९९
४३ कारकविचार—पचमा व सप्तमा	१६५	५२ नामधातु व पौन पुन्या एक क्रियापदे	२०२
		५३ अव्यये (पुढें चालू)	२०५
		५४ " " "	२११
		५५ वाक्यरचना .	२१६
		शब्दसंग्रह ...	२१९

पाठ १.

शब्दांच्या जाति.

१ रामः ईश्वरं पूजयति ।

जनाः उद्यानं गच्छन्ति ।

पुष्पाणां सौन्दर्यं जगान् आनन्दयति ।

परील वाक्यामध्ये रामः हें मनुष्याचें नाव अथवा विशेषनाम, ईश्वरम्, जनाः, उद्यानम्, पुष्पाणि हा सामान्य नावे अथवा नामे, आणि सौन्दर्यम् हें भाववाचक नाम अर्थां विविध प्रकारची नामे आहेत.

२ एषः नरः मम मित्रम् इति पुत्रः जनकं कथयति ।

किं त्वं पश्यसि उद्याने इति आचार्यः छात्रं पृच्छति ।

अहं पुष्पाणि पश्यामि इति छात्रः वदति ।

परील वाक्यातील एषः, मम, किम्, त्वम् व अहम् हे नामावह्वल आहेत शब्द सर्वनामे होत.

३ पत्तानि रमणीयानि चित्राणि ।

बहवः कुमाराः विविधैः प्रकारैः क्रीडन्ति ।

दशरथस्य चत्वारः पुत्राः ।

परील वाक्यातील रमणीयानि, बहवः, विविधैः व चत्वारः हीं गुण निवा सत्त्वा दर्शविणारी विशेषणे आहेत

४ मयूराः नृत्यन्ति ।

बालाः पाठशालां गच्छन्ति ।

घटं श्रीगणेशं नमामः ।

परील वाक्यामध्ये नृत्यन्ति, गच्छन्ति व नमामः हे शब्द वाक्यातील क्रिया दर्शविणारे अर्थात् क्रियापद आहेत.

(अव्ययानि.)

५ अश्वः शीघ्रं धावति ।

बालः सचिनयं वदति ।

अद्य अहं देवालयं गच्छामि ।

बरील वाक्यांत शीघ्रम्, सचिनयम् व अद्य या शब्दांना क्रियाशील संबध आहे व वार्त्ता रूपे बदलत नाहीत. म्हणून ही क्रियाविशेषण अव्ययें होत.

६ कृष्णं परितः गोपाः तिष्ठन्ति ।

वृक्षस्य समीपे क्रीडति गोपालः ।

पाठशालायाः पुरतः उद्यानं वर्तते ।

बरील वाक्यातील परितः, समीपे व पुरतः हे रूप न बदलणारे शब्द नामाच्या विशिष्ट विनयीप्रकार बोजलेले आहेत. म्हणून हे शब्दयोगी अव्ययें होत.

७ रामः गोपालः कृष्णः च पाठशालां गच्छन्ति ।

युद्धे वीरः अश्वम् आरोहति रथे उपविशति वा ।

अहं क्रीडाङ्गणं गच्छामि । किन्तु मम वयस्याः तत्र न आगच्छन्ति ।

बरील वाक्यामध्ये च, वा व किन्तु हे रूप न बदलणारे शब्द दोन अवस्था अधिक नामें, क्रियापदें किंवा वाक्यें जोडणारे आहेत. म्हणून ह्यात उभयान्वयी अव्ययें म्हणतात.

८ अहह दारुणः प्रसङ्गः ।

आः कथम् अद्यापि शत्रुभ्यः भयम् ।

अहो रमणीयता उद्यानस्य ।

बरील वाक्यांत अहह हा शोक, आः हा क्रोध अथवा जाश्वर्य व अहो हा आनंद असे निरनिराळे मनोविकार वर्गविपारे व रूप न बदलणारे शब्द उद्गारबोधक अव्ययें होत.

यावत्तु असे विस्तृत वेईल की, इतर भाषाप्रमाणें संस्कृत भाषेमध्ये छद्वा शब्दाने नाठ प्रकार आहेत परंतु संस्कृत व्याकरणकार शेषटील चार प्रकाराचा समावेश 'अव्ययानि अथवा निपाता' या एकाच प्रकरणमध्ये करतात

अभ्यास १

(अ) पुढील वाक्याचा अर्थ कहन खातील नामे, विशेषण व क्रियापदें सांगा —

- १ मणिमदस्य नाम वैश्यस्य रत्नोद्भव नाम पुत्र अस्ति ।
एकस्मिन् विस्तार्य उद्याने भाद्रा पनता नारिकेलो अ इति विविधा तुजा वृक्षा वर्तन्ते ।
- २ विशालस्य कासारस्य अगाधे जले बहव मण्डूना वसन्ति ।
- ३ अथ सीम्य भीरु चतुर च पशु ।
- ४ सनत्सरस्य आरम्भे बाल नवान पुस्तक लभते ।

(आ) पुढील वाक्यसमूहातील अव्ययें दर्शवून त्यांचा अर्थ करा —

- १ अथ अहं शनं शनं सिद्धं प्रति गच्छामि इति शक्यं स्वगतं चिन्तयति । तथा च करोति । तथा सिद्धं तं समीपं वदति । आ किं तव विलम्बस्य कारणम् । सत्वरं कथय इति ।
- २ एषदा जम्बूकं वनं गच्छति पश्यति च प्राक्षापलानि मण्डपे । स पुन पुन उत्पत्तति किन्तु तानि स न लभत । तदा स वदति अन्त्यानि खलु एतानि प्राक्षापलानि इति ।

अभ्यास २

अथ कहन नाठ अक्षरातील शब्दांच्या जाति सांगा —

- १ अस्ति एकस्मिन् वने पदस्थ । तस्य कोन्ने कृष्णसप निवसति । स च सर्व्वं वसन्तं शावकान् भक्षयति । एकदा एकं वक्रं वृक्षं कुलीरकं वक्षयति । मनं शावकान् दुष्टं सप भक्षयति । किं करोमि कथं च सपं नाशयामि इति । तदा कुलीरकं वदति । त्वं मत्स्यस्य मासखण्डान् ननुत्स्य सपस्य च विवरदो मन्वे मन्वेन प्रक्षिप इति । वक्रः

तथा फ़ोति । पश्चात् नडुल विवरात् बहि जागच्छति । तान् च भक्षयति । सर्पस्य विवरस्य समीप गच्छति । तत नडुल प्रथमं सर्पं मारयति । पश्चात् यस्मान्ना शावकाना रवं शणोति तान् अपि भक्षयति । एवं बनेन हृत उपाय अपाय भयति ।

विद्या मित्र प्रवासेषु भाया मित्र गृह्णु च ।
 व्याधितस्वीपथ मित्र घमा मित्र मृतस्य च ॥
 हस्तस्य भूषण दान सय ऋणस्य भूषणम् ।
 धोरस्य भूषण शालं भूषणं किं प्रयोक्तव्यम् ॥
 वर वरयते कन्या माता वित्त पिता धुतम् ।
 यान्धवा कुलमिच्छन्ति मिश्रतमितरे वना ॥

पाठ २.

नामै—लिंगविचार.

राम , सीता, अयोध्या, वनम्, सूर्य , उद्यानम्, चन्द्र , निशा,
 सोन्दर्यम्, हर्ष , रमणीयता ।

वराह सर्वे शब्द निरनिराख्या प्रत्यक्षी नामे आहेत परतु त्वाची िमें
 निरनिरार्थ आहेत —

(तो) राम , सूर्य , चन्द्र , हर्ष — पुल्लिङ्गा
 (ता) सीता, निशा, रमणीयता — स्त्रीलिङ्गा
 (तें) वनम्, उद्यानम्, सोन्दर्यम् — नपुंसकलिङ्गा

वराह उदाहरणावहन सामान्यतया अस म्हणता बद्दल की, सख्खत भाषमधे
 इतर भाषाप्रमाणे ताही लिंगाचा नाम आहेत सामान्यत नामाच्यापूर्वी
 मराठीप्रमाण तो, ती, त यांपरी तें सवनाम बोजता देहू त्याप्रमाणे त्यांचे
 लिंग असत परतु या सामान्य नियमाला पुष्कळ अपवाद आहेत

अपवादः—

- ६ रामस्य मित्रं गोविन्दः । यज्ञे विघ्नः उपस्थितः ।
 प्रमातस्वप्नः शुभः । धान्यस्य राशिः भृत्येन नीतः ।
 मम वस्तु सुन्दरम् । नेत्रे अथु इष्टम् ।

१ व्याधिः नष्टः औपघेन । वालरुस्य ऊरुः न स्थूलः । ५

वरील उदाहरणातील अधोरेखित शब्दाचा लिंगे मराठीतील लिंगाहून भिन्न आहेत.

- २ गङ्गायाः तटः-तटी-तटम् ।
 शोभनं दिनम्-शोभनः दिनः ।

वरील उदाहरणातील अधोरेखित शब्द भिन्न भिन्न लिंगाचे आहेत. संस्कृतमध्ये पुंलिङ्गी व नपुंसकलिङ्गा अन्तर्गते असे शब्द पुष्कळ आहेत.

- ३ रामस्य देहः-कायः (पु.), तनुः (स्त्री), शरीरम् (न.) ।
 नृपस्य आदेशः (पु.), आज्ञा ,, , शासनम् ,, ।
 नरस्य कामः-मनोरथः ,, , इच्छा ,, , ईप्सितम् ,, ।
 मङ्गलः संवत्सरः । मङ्गलाः समाः । मङ्गलं वर्षम् ।

वरील उदाहरणामध्ये एतत्त्व अर्थाचे शब्द भिन्न भिन्न लिंगाचे आहेत.

- ४ वसुः-(पु.) सूर्य, (न.) द्रव्य, (स्त्री.) प्रकाश.
 हरित्- ,, जलद चालणारा घोडा, ,, गायत्रि, ,, पृथ्वीची भाग.
 अर्चिस्-,, आग्नि, ,, प्वाला, ,, दृशाश्वाची स्त्री.

वरील शब्दांचे निरनिराळ्या लिंगांमध्ये निरनिराळे बर्ण होतात.

म्हणून सामान्य निवडणारा अपवाद असणाऱ्या शब्दांची लिंगे पाठ केली पाहिजेत.

अभ्यास ?

पुढील नामांची लिंगे सांगा व त्यांचा वाक्यांत उपयोग करा —

आम्र (पृष्ठ व फल), अनिजाप, बलघ्न, भूपज, बध्न, बाष्पा, वस्त्र, विप, व्याघ्र, क्रोध, धेनु, गोदावरी, धनिर, प्रोम्ब, वानर, देवता, नगर,

नगरं, नदं नदी, पदं, पद्यं, फलं, शङ्खं, शठं, व्याघ्रं, सुखं, स्तुति, मति,
स्नेह, प्राप्ति, सुवर्ण

अभ्यास २

पुत्रान् वान्मयाचा अथ सागून त्याचाल जाड्या वक्षरातील नामाचां अभ्यं
नामा —

- १ दुपना मज्जनाना कायसु चिद्धान् उपादयति । १ ।
- २ ऊर्व नर धनस्य राशिना तुष्यति ।
- ३ सभटस्य समये मित्राणि अपि नर त्वनन्ति ।
- ४ शय अधनार नामयात । तथा आपधानि व्याधीन् नासयन्ति ।
- ५ सज्जना स्वप्ने अपि वचनस्य भङ्गं न कुर्वन्त ।
- ६ पना प्रातः काले मित्रं पश्यन्ति नमन्ति च ।
- ७ साधुशाले वृद्धा नरा देवालयं गच्छन्ति ।
- ८ शाक्यस्य पुस्तकालये विविधान् ग्रन्थान् वाचयन्ति छात्राः ।
- ९ बालस्य नेत्रान्ध्याम् अश्रूणि पतन्ति ।
- १० रम्याणि वस्तूनि जनान् प्रीणयन्ति ।

पाठ ३.

नामै—वचनविचार.

- १ पञ्च वृक्षा, द्वौ वृक्षां, बहुव वृक्षा ।
पञ्च लता द्वे लत, बहुव लता ।
पञ्च पुष्पम्, द्वे पुष्पे, बहुनि पुष्पाणि ।

बरील वेदाहरणावश्चन असें किंमून यदत्र कीं ससृष्टमभ्य तीन वचन आहेत —
एकवचन, द्विवचन व बहुवचन इत्या अथवा मराठा भाषनेधे दाने

नचन आहृत—एकवचन व अनेकवचन. म्हणून संस्कृतमध्ये अनेकवचन असा शब्द उपयोगात आणीत नाहीत, कारण अनेकवचन या शब्दात द्विवचनाचाही अन्तर्भाव होतो.

सामान्यतः एकवचन एक वस्तु अथवा प्राणी दर्शविते, द्विवचनावरून दोन वस्तूंचा अथवा प्राण्यांचा बोध होतो व बहुवचन हे दोहोहून ज्यास्त वस्तु अथवा प्राणी दर्शविते.

विशिष्ट उपयोगः—

२ परवचनः—**प्राज्ञः पूज्यः** अथवा **सिंहः वलिष्ठः** याचा अर्थ एक ज्ञातपण पूज्य अथवा एक सिंह वलिष्ठ एवढ्याच नव्हे, तर सर्व प्राज्ञगवर्ण पूज्य अथवा सर्व सिंहवर्ग वलिष्ठ असा होतो. यावरून अर्थ दिसून येते की संस्कृतमध्ये एकवचनाचा उपयोग वर्गवाचक रीतीनेही केला जातो.

३ द्विवचनः—**जात्यापती, जम्पती, दम्पती** (नवरा-वायन), **पितृयो** (आईबाप), **रोदसी** (पृथ्वी व आकाश), **द्यावाभूमी-द्यावा-पृथिव्यो** (पृथ्वी व आकाश), हे शब्द नेहमी दोन वस्तु अथवा प्राणा दर्शविताने, म्हणून याचा उपयोग नेहमी द्विवचनात केला जातो.

नरस्य हस्तो, पादो, कूर्णो, नयने हे अवयववाचक शब्द एका मनुष्यासपर्यी बोधनाला दान वस्तु दर्शविताने, म्हणून त्याचा उपयोग द्विवचनात केला जातो.

द्वयम्-द्वितयम्-युगम्-युगलम्-द्वन्द्वम्—हे शब्द 'बोडी' या अर्थी उपयोगात येतात व अर्थवरून जरा दोन वस्तूंचा बोध होत असला तरी त्यांचा उपयोग एकवचनात होतो ज्या वेळेला दोन अथवा दोहोहून अधिक बोध्या असो अर्थ दर्शयानशाचा असेल त्या वेळी वरील शब्द द्विवचनात अथवा बहुवचनात योजता येतात.

४ बहुवचनः—(अ) भारतवर्षे बहुनि पवित्राणि स्थलानि सन्ति। या वाक्यात 'स्थलानि' या बहुवचनात नामाचा उपयोग 'पुष्कळ ठिकाणे' या अर्थी केलेला आहे.

(आ) **प्राज्ञाः पूज्याः, सिंहाः वलिष्ठाः, या ठिकाणी प्राज्ञाः व सिंहाः** या बहुवचनाचा उपयोग वर्गवाचक पद्धतीने केलेला आहे.

(इ) आचार्यपादाः—गुरुचरणाः—मातृचरणाः—तातपादाः—
ही आदर्शाची बहुवचनाची रूपे आहेत. आचार्य, गुरु, पितृ, मातृ इत्यादि
आदर्शांचे व्यक्तिवाचक शब्दांना 'चरण किंवा पाद' हा शब्द जोडून आदर
दर्शविण्याकरिता बहुवचनांत उपयोग करण्याचा प्रघात आहे. हेच शब्द नुसते
बहुवचनांत येऊनले असतांही आदर दर्शविता आतो.

✓ (ई) मगधाः, चङ्गाः, चिदनीः, निपधाः, कलिङ्गाः हे देशवाचक
शब्द लोकांच्या नावावरून घेतले असल्यामुळे बहुवचनांत येऊनले जातात, परंतु
लोकांच्या नावाला जर 'देश किंवा विषय' हा शब्द जोडला तर त्याचा उपयोग
एकवचनांत होतो, जसे.—निपधाः यावद्दल निपधदेशः किंवा निपधविषयः ।

✓ (उ) रघवः, कुरवः, पाञ्चालाः, जनकाः—हे शब्द बहुवचनांत
कुळवानक अर्थ दर्शवितात. असे.—रघवः—रघुकुलम् ।

✓ (ङ) आपः (स्त्री. पाणी), वर्षाः (स्त्री. पावसाचा), सिक्ताः (स्त्री. बाळू)
अक्षताः (पु. न मोडलेले तांदूळ), गृहाः (पु. घर), दाराः (पु. पत्नी)
असवः—प्राणाः (पु. प्राण) या शब्दांचा उपयोग नेहमी बहुवचनांत होत
असतो. अर्थ मात्र एकवचनां असू शकतो.

समाः—(स्त्री. वर्षे) हा शब्द बहुवचनांत येऊनला व त्याचा अर्थ
बहुवपत्नीच असतो.

अभ्यास १

पुढील वाक्यात रिकाम्या जागी या पाठातील निदमना अरुह्य होतील
अशी पुढे दिलेल्या रूपातील योग्य ती रूपे यांना :—

- १ नलः ^{उगपः} ~~विश्वरूपा~~ वृषः । २ गङ्गायाः ~~सिक्ता~~ ^{सिक्ता} शुभाः ।
- ३ न ~~वैश्वदेव~~ ^{वैश्वदेव} पर्जन्यः पतति । ४ सायङ्काले बालाः समुद्रस्य तीरे ~~उत्सृजन्ति~~ ^{उत्सृजन्ति} ।
- ५ मित्रस्य ~~अश्वत्थ~~ ^{अश्वत्थ} रक्षति रामः । ६ रघुने ~~रघुने~~ ^{रघुने} वा रामः जातः ।
- ७ दुषदः पायालदेशस्य ~~पाञ्चाला~~ ^{पाञ्चाला} वी वृषः । ८ अहं ~~हस्ते~~ ^{हस्ते} श्रीरामं नमामि ।
- ९ सर्वेषु थापदेषु ~~वलिष्ठः~~ ^{वलिष्ठः} । १० ~~वैश्वदेव~~ ^{वैश्वदेव} पुत्रस्य पराक्रमेण हृष्यतः ।

(आपः, पावालानाम्, हस्ताब्जम्, रघुपु, वर्षासु, प्राणान्, सिंह,
सिक्ताभिः, निपधानाम्, पितरः)

अभ्यास २

पुढील वाक्याचा अर्थ सांगून र्यांतील वाक्या अन्वयातील शब्दाच्या विविध वचनाचें कारण सांगा —

- १ मगधेषु पाटलिपुत्र नाम नगरम् ।
- २ गुरुचरणानां पितृचरणानां च दर्शनं पुण्यम् ।
- ३ पुत्रस्य मरणेन दुःखिता जनना हाहातिनादेन रोदसी पृथ्वति ।
- ✓४ दमरपत्न्य दारेषु नीलवाद्या राम नात ।
- ५ पीडित्वाभ्यः सिकताभ्यः अपि तैलं न लभ्यते ।
यद्यपि अपि पति इति वेदेषु लिखितम् अस्ति ।
- ७ जनकानां रघूणां च सम्बन्धे जनानां प्रिये ।
- ८ जननां प्राणानां त्यागेन अपि पुत्रं रक्षति ।
- ✓९ कस्मिंश्चित् प्रदेसे आज्ञाक्षे वाक्सदम्पती प्रतिवसत ।
- १० माता मित्रं पिता नेति स्वभावात्त्रितयं द्वितम् ।

पाठ ४.

वाक्यपरचना.

- १ कुमारः हस्ताभ्याम् ईश्वरं नमति ।
हस्ताभ्यां नमति ईश्वरं कुमारः ।
ईश्वरं नमति कुमारः हस्ताभ्याम् ।
नमति ईश्वरं हस्ताभ्यां कुमारः ।

वरील सव वाक्यांचा अर्थ सांगण्याचें जाई परंतु शब्दांचा भावणी निरनिराळी वेगळी आहे सम्यक्तमर्जे एकाच वाक्यातील शब्द सामान्यपणे कोणत्याही ममान लिहिजे तरी चालतात, परंतु वाक्यातील प्रत्येक शब्द विनयित अर्थ दाखवितो व त्याच्यावरून वाक्यातील त्याचा अर्थ स्पष्ट होतो

जसे, 'कुमारः' हा प्रथमान्त एकवचनी शब्द कर्तृपद आहे. तो कोठेही योजला तरी तो कर्तृपदच होणार. तसेच 'इभ्यरम्' हा शब्द द्वितीयेचे एकवचनात आहे. तो वाक्यांत कोठेही योजला तरी तो कर्मपदच होणार. तसेच 'नमति' हे वर्तमानकाळी तृतीयपुरुषी एकवचनी क्रियापद कुमारः या कर्तृपदानाची जुळवण होणार. 'हस्ताभ्याम्' हा तृतीया-द्विवचनान्त शब्द वाक्यात कोठेही योजला असला तरी नमति या क्रियापदाशी साधनसंपंध दर्शविणार.

काही अपवादः—

२ रामः गृहं गच्छति कन्दुकेन फ्रीडति च ।

या संयुक्त वाक्यातील शब्दांची रचना जर बदलली तर अय परिणाम होईल तो पाहू. जसे 'कन्दुकेन गच्छति गृहं रामः च फ्रीडति ।' या वाक्याचा अर्थ असेच असू होईल. म्हणून हे लक्षांत ठेविले पाहिजे की संयुक्त अथवा मिश्र वाक्यामधील ज्या क्रिया असतील त्याचा योग्य प्रथम बदलना घाना नये; कारण त्यामुळे अर्थापेक्षा अनर्थ होईल. परंतु त्या संयुक्त अथवा मिश्र वाक्यातील जो साधी एक निराजमलेला वाक्ये असतील त्यातील शब्दरचना बदलली तर अर्थभेद अथवा अनर्थ होणार नाही. जसे, गच्छति रामः गृहं फ्रीडति च कन्दुकेन । या वाक्याचा व गूळ वाक्याचा अर्थ साखाय आहे; कारण परी जाणे व वेगळे वेगळे या क्रियांचा क्रम बदललेला नाही. फक्त पहिल्या वाक्या वाक्यातील शब्दांचा प्रथम बदलना व त्याच दुसऱ्याही वाक्यातील बदलला.

३ (ज) रामः च गोविन्दः च पाटशालां गच्छतः ।

रामः या गोविन्दः या पाटशालां गच्छति ।

रामः एव पाटशालां गच्छति ।

रामः कुमारेण चतुरः खलु ।

बरोच वाक्यातील च, या, एव आणि खलु ही अव्यये वाक्याच्या आरंभी उपयोगाने वाचून, च रामः च गोविन्दः। या रामा या

गोविन्दः। एव रामः...। खलु रामः। असा
तद्देनें योचना करता बेगार नाही.

(आ) बालः परीक्षाम् उत्तरति सः हि उद्यमशीलः ।

हे बाल्य बालः परीक्षाम् उत्तरति हि सः उद्यमशीलः । असें योचना
बेगार नाही, कारण 'हि' म्हणजे 'कारण' हे अव्यय वाक्याच्या आरम्भा येत
नाहीं तर वाक्यात पहिल्या शब्दानंतर केले त्याचप्रमाणे,

(इ) गोविन्दः उद्यमशीलः तस्य पुत्रः तु अलसः ।

हे बाल्य गोविन्दः उद्यमशीलः तु तस्य पुत्रः अलसः । असें म्हणता
येत नाही, कारण 'तु' म्हणजे 'परंतु' याचा उपयोग 'हि' प्रमाणे वाक्याच्या
आरम्भा करता येत नाही, तर तो वाक्यामध्ये कोठेतरी करावा लागतो.

(ई) गोविन्दः उद्योगं करोति चेत् सः धनं लभते ।

या वाक्यातील 'चेत्' म्हणजे 'जर' हे अव्ययमुक्ता हि व तु या अव्यया
प्रमाणे वाक्याच्या आरम्भी उपयोगात जाणता येत नाही. या शिकणां वर्तमान
सार्थक रूपाचा भविष्यकारवाचक अर्थ आहे

(उ) रामः उद्यानं गच्छति । गोविन्दः अपि उद्यानं गच्छति ।

आम 'अपि गोविन्दः उद्यानं गच्छति' असा जर शब्दप्रयोग केला तर
वाक्याला प्रभावे स्वरूप येईल व मूळचा अर्थ द्याविला जाणार नाही म्हणून
'अपि' म्हणजे 'मुद्धा' या अव्ययाचा उपयोग ज्या शब्दाशी त्याचा संबंध
असेल त्या शब्दापुढे केला पाहिजे

(ऊ) रामः गोविन्दः इयं चतुरः न ।

या वाक्यात जर रामः इयं गोविन्दः चतुरः न । असा शब्दरचनेत बदल
केला तर अर्थ अगदी विरुद्ध होईल, म्हणजे 'राम गोविंदाप्रमाणे चतुर
नाहीं' या ऐवजी 'रामाप्रमाणे गोविंद चतुर नाही' असा होईल, म्हणून
'इयं' म्हणजे 'कारण, प्रमाणे' या अव्ययाचा उपयोग उपमानानंतर
(ज्याची उपमा दिली असेल त्या शब्दानंतर) केला पाहिजे.

(ए) 'त्वम् अधुना गृहं गच्छ' इति गुरुः छात्रं कथयति ।

या वाक्यातील 'इति' म्हणजे 'असें' या अव्ययाची बोललेल्या शब्दानंतरचा

नामा बदलता येणार नाही तोड्या शब्दानंतरच 'इति' या अव्ययाचा उपयोग केला पाहिजे.

परील सब उदाहरणावरून हे लक्षात येईल की संस्कृतमध्ये एखाच साध्या वाक्यातील शब्दांचा रचना यशाह केला तरा अर्थाला वाद येत नाही परंतु सयुक्त जवबा मित्र वाक्यामधाल क्रियाचा क्रम बदलेल अशा रीतीने शब्द बदलता येणार नाहीत

✓ त्याचप्रमाणे च, वा, एव, खलु, हि, तु, चेत् हीं अव्यय वाक्याच्या आरंभा उपयोगात आपता येणार नाहीत व अपि, इय आणि इति यांच्या नागा बदलता येणार नाहीत

साध्या संस्कृत वाक्यातील शब्दरचना इतीहा केवळ तरी चालते असे जरी वरल विवेचनावरून दिसून येईल तरा सामान्यत पुढीलियाप्रमाणे वाक्यरचना असावा —

प्रथम कर्तृपदाचा विशेषण व कर्तृपद नंतर, कर्मपदाचा विशेषण व कर्मपद व शेवटी क्रियापदाशी सबद अतणारी क्रियाविशेषण व क्रियापद स्वभावक जवबा तात्वाचक अव्यये जवबा अव्ययाची शब्दसमूह, बहुधा वाक्याच्या आरंभी येतात त्याचप्रमाणे वाक्यातील क्रियेवर जोर दाववाचा असल्यास क्रियापद प्रथम यावतात उद्गारबधक अव्यये वाक्याच्या आरंभी येतात 'अस्ति हे रूप प्राचीन काळाच्या पुन्या गोष्टी वणन करताना आरंभी यावण्याची वदियाट आदे

अभ्यास १

पुढील वाक्यांचा आरंभ ओकाचा अध करा व "दाती" शब्दांची रचना यदुक्ता येईल की नाही हे सकारण सागा —

- १ दत्तस्थेस्व ज्येष्ठ माया शोध्या मध्यमा सुमिता कनिष्ठा च ववेर्ण जभवन् ।
- २ सुदस्य सतपेन पाडिता तना दृक्षाणा छायां जाभयन्त विमान्त पुगम् अनुभवन्ति च ।
- ३ इव, विद्वद्वापार नागत मपवण नाम पादस द्वरि शिटति देवपाद श्टम् इति च ।

- ४ राजहस स्वभावात् मन्दयति विजयवर्गस्व सेनापतिना कुकुटेन वेष्टित ।
 ५ राम प्रसन्न भवति तथा जल हस्तेन स्पृशति अस्त्रविद्या शिक्षते च ।
 ६ पादपाना भय वातात्पदाना शिशिरान्द्रयम् ।
 पर्वताना भय वज्रास्ताधूना दुर्जनाद्भयम् ॥
 ७ निमित्तमुद्दिश्य हि य प्रकृष्यति
 ध्रुव स तस्यापगमे प्रथं दति ।
 ८ धाराणा भूषण विद्या मन्त्रिणा भूषण नृप ।
 भूषण च पति स्नाणा शाल सवस्य भूषणम् ॥
 ९ यथानिप जले मत्स्यैर्भक्ष्यते क्षापद्भुवि ।
 आकाश पक्षिभिर्धैव तथा सवन्न वित्तवान् ॥
 १० जनयन्त्यर्पणे दुःख तापयन्ति विपत्सिपु ।
 मोहयन्ति च सम्पत्ती कथमर्था सुखावहा ॥

टीपा

- ३ देव हा शब्द पक्ष्याचा राजा ' राजहस ' याला उद्देशून योजिल्ल्या भाव—
 देव—नारायण
 देव्याद द्रष्टुं (दृष्टति)—महाराजाच्या पादास्ये दर्शन देण्याचा (दन्ज
 करीत आहे)
 ६ ' कामिभ भक्ष्यते ' हे शब्द सर्व वाक्याशास्त्रोक्त जाडले पाहिजेत.

अभ्यास २

कुनील शब्दाची योग्य रीतीने मांडणा वरून वाक्ये बनवा —

- १ उच्छिन्नति, मुग्धानि, देव, बाला, प्रकृतयन्ति, सपन्नत्, च, नमस्ति ।
 २ चीर, उद्यान, सावस्यले, वा, गच्छन्ति, समुद्रस्य, जना ।
 ३ विनास्तिमुख, चरन्ति, वा, उद्याने, अनुभवन्ति, इतस्तत्, जना ।
 ४ राम, च, गोपाल, प्रवीण, हिन्दु, वृष्ण, धृजने, एव, वृष्ण,
 धावन्ति ।

५ वृक्षस्य, मूर्ते, शाखाया, वायस, गानाय, नृत्यति, विरत, च, स्मरेति, तदा, सुख, मासखण्ड, भूमी, मुखात्, पतति ।

पुडाळ वाक्ये च, वा, ईति, हि, तु आपैनी योग्य अव्ययानां जोडून लिहा —

- ६ राम समुद्र तरति । बुध्यते राम रावणेन सह । राम त पराजयते ।
- ७ छात्र पारितोषिक लभते । स सावधानम् अभ्ययन करोति ।
- ८ जनक पुत्र वदति । आवाम् अधुना उद्यान गच्छाम ।
- ९ जम्बूक बहुवारम् उत्पतति । स द्राक्षाफलानि न लभते ।
- १० अहं सूत अस्मि । त्वहं सूतपुत्र अस्मि । परस्य मम परानमम् । कथं श्रेणस्य पुत्र वक्ष्यति ।

अभ्यास ३

साली दिलेल्या प्रत्येक शब्दसमूहानाल शब्दाची योग्य रूपे तयार करून अर्थपूर्ण वाक्ये बनवा —

१	रात्रि,	सग	यम्,	नाड	
२	जन,	उद्यान	जनु+नू,	विभ्रान्तिपुत्र	
३	भक्त,	इश्वर,	पुत्र,	पूज्	
४	समुद्र,	वात,	तरङ्ग,	उद्+भू	
५	वाण,	शत्रु,	बोध,	क्षिप्	
६	चित्र,	पूर्णिमा,	वन,	वित्त,	आह्लाद्
७	प्रजा,	वृष,	पितृ,	भू	
८	जनक,	दा,	अलङ्कार,	रन्या	
९	शास्त्र,	अभ्ययन,	वृध्,	ज्ञान	
१०	नर,	उद्यम,	लभ्,	धन	

अभ्यास ४

प्रथम विभागातील कल्पदाना अनुरूप असे द्वितीय समूहातील विधेय भाग जोडा —

प्रथमविभाग	द्वितीयविभाग
१ अथा	१ आकाशे उपसृजते ।
२ स्वप्ना	२ जल वर्धन्ति ।
३ कवि	३ भूमिं कृपति ।
४ कृपय	४ प्रजा रक्षन्ति ।
५ कृपावला	५ ईश्वर ध्यायन्ति ।
६ कृपा	६ काव्यं रचयन्ति ।
७ मालाहार	७ राज्ञु जयति ।
८ वीर	८ वृक्षान् सिद्धति ।
९ पवित्र	९ शीघ्रं धावन्ति ।
१० मेघा	१० जल पिवति ।
११ आरोम्य	११ सज्जनान् तिन्दति ।
१२ खला	१२ रात्रौ प्रनासन्ते ।
१३ तारका	१३ प्रातः काले अभयनम् नारभते ।
१४ नर	१४ व्यासामेन वर्धते ।
१५ बाल	१५ धनलाभेन मोदते ।

अभ्यास ५

पुत्रील वाक्यातील रिक्तान्या जागी वसात दिलेल्या शब्दांपैकी योग्य तो शब्द मोजा —

- १ कृपावला ——— भूमिं कृपन्ति । (हलेन, खड्गेन, खनिनेण)
- २ बाल मुल क्षालयति ——— । (जलेन, दुग्धेन, रसेन)
- ३ वीर भरिणा सह युध्यते ——— । (शत्रु, उद्याने, रणे)
- ४ नरा ——— उद्भवन्ति । (सागरेभ्य, मघेभ्य, गिरिभ्य)
- ५ नदीना जल ——— शुध्यति । (वर्षासु, हेमन्ते, निदाये)
- ६ कर्णं मुख्यत प्रतिद ——— । (शीर्षेण, नौदार्येण, पैशेण)
- ७ पुण्याणि ——— अलङ्कयन्ति । (वृक्षान्, तटागान्, पर्वतान्)

- ८ नरः लज्जास्पन्दे ————— भवति । (अविनयेन, दास्येण,
मौर्ख्येण)
९ मयूरः ————— बाहनम् । (गजाननस्य, सरस्वत्याः, शंकरस्य)
१० वियस्य निर्माता ————— । (इधाननः, चतुराननः, पद्माननः)

पाठ ५.

कारकविचार—प्रथमा.

युद्धे शत्रोः घघाय वीरः धनुषः वाणान् करेण क्षिपति ।

‘युद्धात् शत्रून् मारभ्यारतिना वीर धनुष्यापसून हातानें बाण फेरतो’
या वाक्यातील ‘शत्रोः’ या शब्दाशिवाय इतर सर्व शब्द ‘क्षिपति’ या
क्रियापदाशी निरनिराळ्या प्रसारांनी संबद्ध झालेले आहेत. असे ‘वीरः’ हा
प्रथमान्त शब्द वक्तृसंबंध, ‘वाणान्’ हा द्वितीयांत शब्द कर्मसंबंध, ‘करेण’
हा तृतीयान्त शब्द साधनसंबंध, ‘घघाय’ हा चतुर्थ्यन्त शब्द प्रयोजनसंबंध,
‘धनुषः’ हा पञ्चम्यन्त शब्द अपादान अथवा दूर होणे असा अर्थ
दर्शविणारा संबंध व ‘युद्धे’ हा कालवाचक अथवा स्थलवाचक अधिकरणसंबंध
दर्शविले. अशा तऱ्हेचा नाम व क्रियापद सामधील गिरनिराळ्या विभक्तींनी
दर्शविल्या जाणारा संज्ञेय कारकसंबंध असा संयोषिष्ठा जातो व त्या विभक्तीना
कारकविभक्ति असे म्हणतात.

‘शत्रोः’ या पठ्पन्त शब्दाचा संबंध ‘क्षिपति’ या क्रियापदाशी नसून
‘घघाय’ या दुसऱ्या नामाशीच आहे. म्हणून पथी विभक्तींच्या कारकविभक्ति
म्हणत नाहीत, व पथी विभक्तींच्या नामान्यनामार्थाल अथवा उपेक्षान-नामान्मधील
संबंधाला कारकसंबंध असे म्हणत नाहीत.

प्रथमा—स्वतन्त्रः कर्ता

१ रामः गच्छति । देवदत्तः पचति । स्थाली पचति ।

या तीन वाक्यांमध्ये रामः, देवदत्तः, व स्थाली हे प्रथमान्त शब्द

कर्तृपदे दर्शयितात, वारण वरील वाक्यामध्ये हे अर्थ स्वतंत्र, मुख्य व निरपेक्ष असे क्रियेचे उत्पादन आहेत. 'देवदत्तः पचति' यामध्ये शिजविधान्याला महत्त्व आहे. परंतु 'स्थाली पचति' यामध्ये खासाला शिजण्याच्या क्रियेमध्ये महत्त्व आहे हे दर्शविलेले आहे.

- २ अहम् अत्र गद्गार्तारे तिष्ठामि ।
 पश्चिशाचक्राः अत्र निवसन्ति ।
 बालको कन्दुकेन क्रीडतः ।
 वयं सर्वे सुखेन कालं नयामः ।
 त्वं देवं न नमसि ।

वरील वाक्यामध्ये कर्तृपदाना जो पुरुष व जें वचन आहे तो पुरुष व तें वचन क्रियापदाचेही आहे. जसे—

अहम्—प्र. पुरुष ए. वचन—तिष्ठामि—प्र. पु. ए. व

• बालको—ए. पुरुष द्विवचन —क्रीडतः—ए. पु. द्वि. व.

सावहन असे म्हणता येईल ही कर्तृपद व क्रियापद यामध्ये पुरुष व वचन यांचे साम्य पाहिजे.

- ३ युधिष्ठिरः सर्वेषु पाण्डवानां सर्वेषु पाण्डवेषु चा ज्येष्ठः
 भवति ।

भ्रुवः नाचयणस्य भक्तः (अस्ति) ।

पाण्डवाः कौरवाणां शत्रवः (भवन्ति) ।

पाठशाला रमणीया अस्ति ।

प्रजाः रामस्य जीवितम् (सन्ति) ।

अल्लुनः कृष्णस्य मित्रम् (भवति) ।

वरील वाक्यात अस् किंवा भू हे क्रियापद सोडलेले अथवा शुभ आहे त्याचा अर्थ पूर्ण करण्याकरिता भक्तः, शत्रवः, जीवितम् व मित्रम् हीं नामे व ज्येष्ठः व रमणीया हीं विशेषणे योजणी आहेत त्यापैकी विशेषणाचा उपयोग कर्तृपदातील नामाच्या छिद्य, वचन व विश्विकि याप्रमाणे

केलेला आहे व नामाचा उपयोग कर्तृपदाप्रमाणे फक्त विभक्ति विलेला आहे नामाचे मूळ लिखा कायम राहिले आहे व वचन अर्थातुसार झालेले आहे. क्रियापदाने रूप मूळ कर्त्याला अनुसरून झालेले आहे

४ सज्जना. आदरस्य आस्पदम् अथवा पदम् भवन्ति ।

अस्मिन् विषये चर्च प्रमाणं स्म. ।

नृपा. पूजास्थानं भवन्ति ।

ईश्वरः भक्तेः भाजनं भवति ।

युधाम् उभौ कल्याणस्य भाजनं भवथः ।

पुत्रस्य पितृचरणाः पद्य प्रमाणं भवन्ति ।

वरील वाक्यात अस् अथवा भू हे जपूणावक क्रियापद योपलेले आहे, म्हणून त्याचा अर्थ पूर्ण करण्यासाठी आस्पद, पद, प्रमाण, स्थान व भाजन असे नपुंसकलिगी शब्द योपलेले आहेत व ते एकवचनात योपलेले आहेत त्याची हपे कर्तृपदाच्या लिखावर अथवा वचनावर अवलंबून झालेली क्रियापदाचे रूप मान मुख्य कर्त्याप्रमाणे झालेले आहे

५ (अ) राम. त्वं वयं च सर्वे उद्यानं गच्छाम. ।

(आ) सर्वे नगरिकाः अहं च अद्य शंकरं पूजयाम. ।

(इ) युधाम् उभौ पते वाला. च अभुना कीदथ ।

(ई) राम. गोविन्द. सर्वे जना. च उद्यानं गच्छन्ति ।

वरील 'ज' व 'आ' या वाक्यामध्ये 'च' ने जोडलेल्या कर्तृपदामध्ये प्रथम-पुरुषी कर्तृपद असल्यामुळे क्रियापदाचे रूप प्रथमपुरुषी झाले आहे, व सब कर्तृपदे मिळून बहुवचनी अर्थ होत असल्यामुळे क्रियापदाचे रूप बहुवचना माल आहे.

'इ' मध्ये प्रथमपुरुषी कर्तृपद असल्यामुळे व द्वितीयपुरुषवाचक असल्यामुळे क्रियापदाचे रूप द्वितीयपुरुषी बहुवचना झाले आहे

'ई' मध्ये केवळ तृतीयपुरुषी कर्तृपदे असल्यामुळे क्रियापदाचे रूप तृतीय पुरुषी बहुवचना माल आहे

यावरून असे म्हणता येईल की 'च' ने जोडलेल्या कर्तृपदामध्ये जर

प्रथमपुरुषी सर्वनाम असेल तर क्रियापदांचे रूप प्रथमपुरुषी, प्रथमपुरुषवाचक सर्वनाम नसेल व द्वितीयपुरुषवाचक असेल तर द्वितीयपुरुषी, आणि प्रथम व द्वितीयपुरुषवाचक कर्तृपदांचे अर्थाची तृतीयपुरुषी केलें पाहिजे; व वचन सर्व कर्तृपदांचें मिळून जें होत असेल तें शाळें पाहिजे.

६ रामः वा गोविन्दः वा अहं वा अधुना गच्छामि ।

वयं यूयं वा समास्थानं गच्छथ ।

वयं त्वम् परौ वालौ वा ईश्वरं पूजयतः ।

वरील वाक्यांमध्ये कर्तृपदे 'वा' या अव्ययानें संबद्ध झालेली आहेत व क्रियापदे जवळच्या कर्तृपदाप्रमाणें पुरुष व वचन यांमध्ये जोडलेली आहेत. जसे, गच्छामि हें अहम् या जवळच्या कर्तृपदाप्रमाणें, गच्छथ हें यूयम् प्रमाणें व पूजयतः हें वालौ या कर्तृपदाप्रमाणें झालें आहे.

टीपः—'च' म्हणजे 'आणि' व 'वा' म्हणजे 'अथवा' या उपपत्तानी अव्ययाचा उपयोग प्रत्येक संबद्ध शब्दानंतर करतात किंवा एतदा शेषी वरतात. मराठीप्रमाणें एक संबद्ध शब्दांमध्येच वरून चाळत नाही तर शेषी मुद्रा करावा लागते. जसे—

रामः च गोविन्दः च कृष्णः च । किंवा रामः गोविन्दः कृष्णः च ।

रामः अभ्यसनं करोति च क्रीडति च । किंवा रामः अभ्यसनं करोति क्रीडति च । तत्रैव,

रामः वा गोविन्दः वा कृष्णः वा । किंवा रामः गोविन्दः कृष्णः वा ।

रामः पाठं वाचयति वा क्रीडति वा । किंवा रामः पाठं वाचयति क्रीडति वा ।

वालः नदीं गच्छति च स्नानं करोति च ।

वालः नदीं गच्छति स्नानं करोति च । किंवा स्नानं च करोति ।

वालः प्रतिदिनम् उद्यानं गच्छति वा क्रीडाङ्गणे क्रीडति वा ।

वालः प्रतिदिनम् उद्यानं गच्छति क्रीडाङ्गणे क्रीडति वा । किंवा

वालः प्रतिदिनम् उद्यानं गच्छति क्रीडाङ्गणे वा क्रीडति ।

वरील वाक्यावयव असे किंवा घेरेंत की, 'च' नें अथवा 'वा' नें संबद्ध असलेल्या दोन अथवा अधिक वाक्यांत प्रत्येक शब्दानंतर, एतदा शेषी किंवा शेषव्या वाक्यांत पहिल्या शब्दानंतर येईल 'च' ना किंवा 'वा' चा उपयोग करावा येतो.

अभ्यास १

पुढील वाक्यांत रिक्त्या जागी योग्य शब्द जोडाः—

१ सम्बन्धः आदरस्य ————— भवन्ति ।

- ० बर्मराज वदति हे नकुल तथा च सहदेव समराज्य ——— इति ।
- ३ गोपाल अह युवाम् उमी च ————— ।
- ४ मित्रे स्नेहस्य पार्त —————
- ५ अर्जुन ध्रीःकृष्णस्य प्राणा ——— ।
- ६ जनस्य ————— पुत्राणा प्रमाण भवन्ति ।
- ७ सर्वा छता कुमुदे ————— भवन्ति ।
- ८ राम युवाम् अह वा एतद् कार्यं — — — ।
- ९ वय त्व ————— वा सभा गच्छत ।
- १० गुणा पूजास्वान — न च वय ——— ।

अभ्यास २

पुढील शान्यातील अथवा श्लोकातील कर्तृपद व क्रियापद यांमधील सर्वप्रसङ्ग करा व अर्थ सागा —

- १ सन्ति इह गिरिदुर्गाणि निर्झरा वन्दराणि च ।
- २ बुद्धिसम्पन्ना महात्मान सङ्गेषु न विस्मयन्ते ।
- ३ पश्यामि देवान् तव देव देहे ।
- ४ त्व विश्वस्य पर निधानम् ।
- ५ विसन्ति नाशाय उक्लम पतज्ञा ।
- ६ धार्ये भीमसेन गच्छाम शुक्रजनेन अनुज्ञाता अह प्रातर च युद्धाय ।
- ७ मत्स्य सौर्य दया त्यागो नृपस्यैते महाशुणा ।
- ८ यत्न करोति दुर्वृत्त तद् हि फलति सधुषु ।
- ९ अश्रियस्यापि पश्वस्य परिणाम सुखावह ।
- १० ते वा द्वादश वर्षाणि वय वा द्यूतनिर्जिता ।
प्रविशेन महारण्यमजिने परिव्राजिता ॥

टीपा

- १ गिरिदुर्गणि-वर्षावरीण शिळे (गिरि+दुर्गे)
- १० प्रविशेन-(प्र+वि १ पाठार्थे निघन्तुर्मी प्र पु व च.)
आग्नी प्रवेश वरु

अभ्यास ३

पुत्रील वास्यात रिक्ताम्या जागी योग्य ते शब्द योजा —

- १ त्व राम च फलानि — (भक्ष्) ।
- २ अहम् एते बाला च विनाशि — (हृश्) ।
- ३ राम युद्धम् — च मित्र रक्षाम ।
- ४ अह राम वा श्लोक — (पठ्) ।
- ५ ते — वा ईश्वर पूजयाम ।
- ६ गुरु शिष्या च उद्यान — (गम्) ।
- ७ कथं वा बान्धवा वा यूय वा कृप — (कर्ण्) ।
- ८ राम गोपल तस्य मित्राणि च उपदेश — (स्त्) ।
- ९ मालाकार तस्य पुत्र वा वृक्षान् — (सिच्) ।
- १० राम सीता च वने — (वच्) ।

पाठ ६.

द्वितीया—कर्म.

- १ रामः वृक्षान् पश्यति ।
 बालः हस्तौ क्षालयति ।
 भानराः फलानि भक्षयन्ति ।

वरील वास्यातील 'पश्यति, क्षालयति व भक्षयन्ति' हीं शियापदं सचर्मेक भाहत व 'वृक्षान्, हस्ता व फलानि' हे द्वितीयान्त शब्द कर्मपरें आहेत. म्हणून सचर्मेक निरापदांचा उपशम करताना कर्मशब्द शब्द द्वितीयेत दोत्रावा.

- २ आचार्यः छात्रान् प्रश्नं पृच्छति ।
 वरिद्रः धनिकं द्रव्यं पाचते भिक्षते वा ।

गोपालः धेनुं दुग्धं दोग्धि ।

गोपी दधि नवनीतं मध्नाति ।

गुरवः शिष्यान् धर्मं द्रुयन्ति-भाषन्ते-शासति वा ।

भृत्यः भारं गृहं नयति-बहति वा ।

परील वाक्यामध्यं क्रियापदं सर्मकं असून दोन दोन शब्द द्वितीयेत आरेले आहेत ते दोन्ही शब्द र्मपदं आहेत त्यातील 'छात्रान्, धनिकम्, धेनुम्, दधि, शिष्यान् व गृहम्' हे शब्द द्वितीयेशिवाय अन्य विभक्तीत योजता येतील वसे, छात्रान्, शिष्यान् हे शब्द चतुर्थीत व धनिकं, दधि हे शब्द पचमीत योजता येतील. म्हणून या कर्मपदाचा 'गोण कर्मपदं' म्हणतात. परंतु 'प्रश्नम्, द्रव्यम्, दुग्धम्, नवनीतम्, धर्मम् व भारम्' हे शब्द मात्र नेहमी द्वितीयेतच योजले पाहिजेत म्हणून याना 'मुख्य कर्मपदं' असे म्हणतात. यावरून हें विस्तृत रेईल की संस्कृतमध्ये प्रच्छ्, यान्, दुह्, मन्थ्, दृ, नी व बह् या क्रियापदांना दोन कर्मपद असून शकतात व त्याचप्रमाणे या क्रियापदांशी समानार्थक क्रियापदं सुद्धा द्विकर्मक पद्धतीने उपयोगात आगता येतात

टीप — दुह् याप पप दण्ह रुधि प्रच्छि चि द्रु शासु जि मन्थ् सुपाम् ।

कर्मयुक्तं स्वादकायित तथा स्यात्सीदृक्त्वहाम् ॥

या वरिंतेतील पप्, दण्ह, रप, जि, चि, सुप, दृप व ह हीं उभूत वाक्यामध्यं द्विकर्मक रीतीने वचितच उपयोगात येतात

३. दुर्योधनः द्रोणं सेनापतिं करोति नियोजति वा ।

नराः सिंहं मृगाधिपं मन्यन्ते ।

जनाः रामम् ईश्वरं गणयन्ति ।

परील वाक्यांत द्रोणम्, सिंहम् व रामम् हीं कर्मपदं आहेत व करोति, मन्यन्ते व गणयन्ति हीं क्रियापदं आहेत. परंतु या वाक्याचा अर्थ पूर्ण करण्याकरिता मूळ कर्मपदाचा अर्थ निश्चित करणाऱ्या दुसऱ्या द्वितीयांत शब्दाची परज लागते वसे—सेनापतिम्, मृगाधिपम्, ईश्वरम्

म्हणून 'करणे, नेमणे, मानणे व निवडणे' इत्यादि क्रियापदांचे चर्मावाचक शब्द व त्याचप्रमाणे वाक्याचा अर्थ पूर्ण करणारे शब्द हे दोन्ही द्वितीयेत येऊनच लागतात.

- ४ बालः जननीम् अनुसरति-अनुगच्छति वा ।
 व्याघ्रः धेनुम् अभिधावति-गच्छति-द्रवति वा ।
 योधः अभ्यम् आरोहति ।
 खगः आकाशम् उत्पतति ।

वरील वाक्यांतील सु, गम्, धास्, द्रु, रुह् व पत् हीं क्रियापदे अकर्मक आहेत. परंतु त्याला अनु, अभि, आ, उद् हे उपसर्ग जोडल्यामुळे त्याच अकर्मक रीतीने उपयोग करण्यात आला आहे.

संस्कृतमध्ये उपसर्ग जोडल्याने अकर्मक क्रियापदे अकर्मक होऊ शकतात.

- ५ रामः ग्रामं ग्रामाय वा गच्छति ।
 पान्यः देशं भ्रमति ।
 चित्तेन हर्षि प्रजति भक्तः ।
 बालः हर्षं गच्छति ।

वरील क्रियापदे कर्मक आहेत. म्हणून ज्या ठिकाणात अथवा भावनेतच गतीचा शोध असतो त्या स्थलवाचक अथवा भावनावाचक शब्दाची द्वितीया विभक्ति येऊनच लागते. स्थलवाचक शब्दाची कर्धा कपी 'गम्' या क्रियापदाचा प्रत्यक्ष गतिदर्शक अर्थाने उपयोग केला असता बहुधाही येऊनच लागते.

- ६ धने वसन्ति निवसन्ति वा मुनयः ।
 परंतु वनम् अधि-उप-अनु-आ-वसन्ति मुनयः ।
 बालः भूमौ तिष्ठति । परंतु बालः भूमिम् अधितिष्ठति ।
 नृपः सिंहासने आस्ते । परंतु नृपः सिंहासनम् अध्यास्ते ।
 यतिः पर्णशय्यायां शेते । परंतु यतिः पर्णशय्याम् अधिशेते ।
 घस् अपवा निवस् वा क्रियापदाचा उपयोग सहाय्यत नान्यथाच करतान,

परतु वस् या निर्यापदात् अधि, उप, अनु व आ द्वे उपसर्ग चोडले न्हणने
स्वल्वाचक्र शब्दाचा द्वितया योजतात

तसेच स्या (प्र ग प प) आस् व शी (द्वि ग आ प) या
निष्पादाना अधि हा उपसर्ग पाडला म्हणजे स्वल्वाचक्र शब्दाचा द्वितया
विभक्ति योजतात

७ स. याल दश दिनानि पाठशाला न आगच्छति ।

मुहूर्तं त्व तत्र तिष्ठ इति राम. भृत्य कथयति ।

पान्य प्रतिदिन क्रोशो गच्छति ।

यथाल वाक्यात दिनानि व मुहूर्तं हे काल्पान्त्रिक शब्द व क्रोशौ हा स्वल्-
वाचक्र शब्द द्वितयेंत योजल्ले आहेत कारण 'अमुक पाठपर्यंत' अथवा
'अमुक अतरपर्यंत' हा अर्थ पालाधी अथवा स्वल्वाचा द्वितयेंत दगविला जातो

अभ्यास १

पुढील वाक्याचा अर्थ सांगून त्यांतील द्वितयान्त पदांचें प्रयोजन सांगा —

- १ पान्या नगरं नगरम् अटन्ति भ्रमन्ति वा ।
- २ युद्धे सेनापतिम् अनुसरन्ति धीमताः ।
- ३ सद्यः नर बहून् क्रोशान् प्रतिदिनं नष्टि सम्य ।
- ४ वाग पाठशालायां सप्त वर्षाणि आहृतमाणा पठन्ति ।
- ५ युद्धे वासा रथान् अश्वान् गजान् वा वापहन्ति ।
- ६ राजपुत्रा चौरान् अनुधावन्ति ।
- ७ जनस्य आदेशेन स याल नियमदान् यत्तदुपानय धेन नयति ।
- ८ अग्न्यग्निनि क्षान्ताया प्रसूतिम् उपांशन्ति इति रामस्य वचनम् ।
- ९ स सतिभानेन मूढः प्रवीणतां गच्छति ।
- १० लोके गुह्यं विपरानता (गुह्यं) वा स्वच्छिन्नम् नर नयन्ति ।

अभ्यास २

पुढील वाक्यात रिकाम्या जागा योग्य ते शब्द भोजा —

- १ शरणेन अनुज्ञानं दुर्धिनं त ... — अहणम् ।

- २ गोपाला प्रभाते धेनु ----- दुहन्ति ।
- ३ महाकाहु अर्जुन ----- अभ्यपतन् ।
- ४ लक्ष्मणेन विरचितम् उदय राम ----- ।
- ५ वद चतुर्दश ----- वने वयामि इति राम अवदत् ।
- ६ पुनस्त्व मृत्युना धनप्रय ----- भगच्छत् ।
- ७ विश्वामित्र कस्य रक्षणाय ----- रामलक्ष्मणी अवाचत
- ८ महेंद्रस्य अधासन पुरपत ----- ।
- ९ जना सामान्यत भेदस्य आचरणम् ----- ।
- १० राम दूरदेशान् आगत मित्र कुञ्जल ----- ।

पाठ ७.

तृतीया—कर्ता व करण.

- १ रामेण अध्ययनं कृतम्—अक्रियत वा ।
भीष्मेण प्रतिज्ञा पालिता—अपाक्ष्यत वा ।
कृष्णेन उद्यानं दृष्टम्—अदृश्यत वा ।

वचन वाच्यता रामेण, भीष्मेण व कृष्णेन ही तृतीयान्त पद क्रिया कोषां केही हैं दशवितात परंतु वाच्यताल मुख्य शब्द क्रिया काया केली हैं दशविचारा नसून काय क्रिया केली केली हैं दशविचारा शब्द मरणे क्रियेवं वरुं नाहे म्हणून ही वरुणि प्रयोगाची रचना नाहे वरुणि प्रयोगात कतरि-प्रयोगातील प्रथमान्त स्वतंत्र कर्ता तृतीयत योजतात

- २ बाल. नयनाभ्या पश्यति ।
राम. शत्रु बाणेः मारयति ।
भक्त. स्तुतिभि. ईश्वरं भजति ।

वचन वाच्यताल तृतीयान्त पदें क्रियेवं साधन अधना करण दशवितात म्हणून साधनवाचक शब्दाची तृतीयत योजतात

- ३ चायसस्य स्वरः प्रकृत्या कर्कशः ।
 कृष्णेन साहस्रेण राक्षसाः हताः ।
 हिद्रोणेन धान्यं क्रीणाति राम ।

बराळ वाक्याताळ तृतीयांत पदें मिया करप्याची तहा दशवितात

- ४ (अ) रूप्यद्वयेन इदं पुस्तकं क्रीतम् ।
 (आ) पथिकः शफटेन ग्रामान्तरं गच्छति नोक्या च
 प्रत्यागच्छति ।
 (इ) भृत्यः भारं शीघ्रेण नयति वहति वा ।
 (ई) पूर्व्या दिशा नृपः गतः । अनेन मार्गेण चोरः पलायितः ।

बराळ 'अ' या वाक्यामध्ये विमतवाचक शब्द, 'आ' मध्ये वाहन वाचक शब्द, 'इ' मध्ये ज्या अवयवाचा उपयोग करून नेण्याचा अथवा उचलण्याचा मिया केला जाते तो शब्द, व 'ई' मध्ये ज्या दिशेन अथवा मार्गाने जाण्याचा मिया घडते तो शब्द हे तृतीयेन थोडले जाहेत

- ५ (अ) अग्निमन्युः शौर्ये अर्जुनेन तुल्यः-समः-सदृशः वा ।
 कर्णेन तुल्यः सम वा दाता न वर्तते ।
 (आ) रामस्य सीतया वियोगः जातः ।
 बालेन विप्रयोगः जनन्याः असह्यः ।

'अ' मध्ये ज्याच्याला तुलना करून त्याचा व 'जा' मध्ये ज्याच्या-पसून वियोग होतो त्याची तृतीया विभक्ति थोडलेली जाहे

- ६ बालः अधिनयेन कञ्चते ।

पुनस्य पराक्रमेण जनकः तुप्यति विस्मयते वा ।

बराळ वाक्यामध्ये ज्याचा लागू पडतो व ज्यापद्वारे मनाप अथवा विस्मय वाटतो त्याचा तृतीया थोडलेली जाहे

- ७ पादेन सज्जः । कर्णेन पथिरः । नयनेन काण ।

रूप-सहा अवयवाचा दोष दाखविणारा शब्द त्या अवयवाचा शब्द हे तृतीयाचे रूपानेपर थोडतात.

८ अन्धस्य दीपेन न किमपि प्रयोजनम् ।

अलसस्य उद्योगेन किम्, किं कार्यम्, कः उपयोगः, कः गुणः, कः अर्थः वा ।

बराळ वाक्यामध्ये उपयोग करणारा अथवा ज्याला उपयोग होतो तो अन्धा ज्योतीचे शब्द पत्रत जोबलेले आहेत. जसे—अन्धस्य, अलसस्य; व ज्या गोष्टीचा अथवा वस्तूचा उपयोग करतावयाचा त्याची तृतीया योजलेली आहे. जसे—दीपेन, उद्योगेन.

अभ्यास ?

पुढील वाक्यांच्या सभवा श्लोकाचा अर्थ करून तृतीयेचे विशिष्ट उपयोग स्पष्ट करा.—

- १ यथा एकेन चक्रेण स्थस्य गतिः न भवति तथा पराहरेण विना दिवं न सिध्यति ।
- २ नरेण देहः पुण्यरूपेण मूत्रेण कीतः भवति ।
- ३ विद्यया अलङ्कृतः अपि दुर्जनः मणिना भूषितः सर्वः इव त्यागम् अर्हति ।
- ४ पुरातः चतुर्भिः परीक्ष्यते धुतेन, शीलेन, कुलेन, कर्मणा च ।
- ५ उत्तमशीलानां नराणां देवज्ञानेन न प्रयोजनम् ।
- ६ पुण्येरेव हि उच्यते मुहूर्तिभिः सत्संगतिर्दुर्लभा ।
- ७ को न दाति वसं लोके मुखे पिण्डेन पूरितः ।
मुद्गो मुखलेपेन करोति मण्डुखनिम् ॥
- ८ कोऽपि पुत्रेण जातेन यो न विद्वान् भक्तिसाम् ।
- ९ तपसा मनसा वाग्भिः पुत्रिता बलिकर्माभिः ।
तुष्यन्ति क्षमिता नित्यं देवताः किं विचारिताः ॥
- १० न वेद्दद्याप्यग्नेर्न दार्निर्न च कियानिर्न तपोभिर्हर्षः ।
पूर्वकारः शस्य अहं (शक्योऽहं) गृह्योक्तं द्रष्टुं त्वदन्तं उरुप्रवीर ॥

टीपा

- १ शक्तिर्न—आयुगे देव्यापि शस्य.

- १० शीट्टुप्पान्नीं अर्जुनाल उदेगूल म्बट्टेला श्लोक
 वदयशाध्ययनान—वेदपठन, यज्ञक्रिया व धात्राध्ययन
 मूलाव —नर्यलोक—मनुष्यलोक

अभ्यास २

पुडाल वाक्यान्धे रिवाग्ना वागा शेवगी कनात ।दलया शब्दातील योग्य
 शब्दांची वाग्य ता रूप वा ना —

- १ प्राद्वण वज्ञार्थ प्रामात्तर छाग ————— ववहत् ।
 - २ ————— वधिर नर जन्थी सह उचस्वरेण भापते ।
 - ३ धानक हर्म्य ————— कातवान् ।
 - ४ ————— एहिमेन एदयेण न किमपि प्रथे वनम् ।
 - ५ ————— पाडिता देवा विष्णुम् उपागच्छन् ।
 - ६ ————— सदसाम् अन्वन् मित्र न विथते ।
 - ७ दुर्वाधनस्य ऊरुद्वय ————— सन्तुगतम् ।
 - ८ कुबेरस्य शापात् यक्षस्य ————— विथाग पात ।
 - ९ उदङ्गवो गाने ————— तर्ष वना प्राता ।
 - १० जना ————— जाङ्गलभूमि गच्छन्ति ।
- (अमितोरा, गदा, रावण रूपरसहस्र, मरु-व, मुनि, वर्म भाया, भीम,
 प्राचाप्य रण)

पाठ ८.

चतुर्थी—समदान.

- १ जनक पुत्राय पुस्तक यच्छति ।
 मघ जनेभ्य जल यच्छति ।
 आचार्यण शिष्याय पारितोषिक दीयते ।

धेनुः गोपालाय दुग्धं वितरति ।

भक्तः ईश्वराय पुष्पाणि अर्पयति ।

वरील वाक्यांमध्ये देणें वा अर्थाच्या क्रियापदांचा उपयोग केलेला आहे, व ज्याला वाचकाचें त्याची चतुर्था विभक्ति येविल्ली आहे. यालाच संप्रदान म्हणतात.

२ वालः क्रीडायै समुद्रस्य तीरं गच्छति ।

अर्जुनः युद्धाय सज्जः भवति ।

देवाः गङ्गां शिवाय प्रार्थयन्त ।

वरील वाक्यांत क्रियेनें जें प्रयोजन आहे अथवा ज्याच्यासाठी क्रिया केली जाते, त्या अर्थाचा शब्द चतुर्थीत बोजलेला आहे.

३ चानरेभ्यः फलानि रोचन्ते ।

ईश्वराय पूजा रोचते ।

—वालकेभ्यः मोदकः स्वदते ।

वरील वाक्यांत 'सच्-आवडणें' वा अर्थाचा क्रियामदें आहेत. ज्याला काही भावदत्तें त्याची चतुर्था विभक्ति येवलेली आहे; जसें—चानरेभ्यः, ईश्वराय, वालकेभ्यः । व ती वस्तु क्षायडते त्या अर्थाचा शब्द प्रथमेत बोजलेला आहे. जसें—फलानि, पूजा, मोदकः । क्रियापदांचें रूप प्रथमान्त शब्दाच्या अनुरूप असें झालेलें आहे.

वरील संस्कृत वाक्यरचनेंत व त्याच अर्थाच्या मराठी वाक्यरचनेंत साम्य आहे. जसें—वालकेभ्यः मोदकः स्वदते । मुलांना खाऊ भावडतो.

४ जनकः बालकाय कृत्यति ।

मूर्खाः मित्राय अपि कुप्यन्ति ।

दुर्योधनः पाण्डवेभ्यः अद्रुह्यत् ।

कृष्-कृ-पगायणें व द्रुह्-द्रोह करणें वा अर्थाचे घातूंचा उपयोग करताना ज्याच्यावर समवाचकाचें अथवा उदाचा द्रोह करायदाचा त्याची चतुर्था बोजली पाहिजे.

५ रामः गोविन्दाय शतं रूपकान् धारयति ।

नरः पितृभ्यः, देवेभ्यः, ऋषिभ्यः, भूतेभ्यः च ऋणं धारयति ।
शकुन्तला सखीभ्यां द्वे वृक्षसेवने अधारयत् ।

धृ-देर्णे असणं, ऋणी असणं या क्रियापदाचा उपयोग करताना ज्याचे देण अथवा ऋण असेल त्याचा चतुर्था विभक्ति बोजतात

६ बालः मोदकाय स्पृहयति ।

नृपः विजयाय स्पृहयति ।

स्पृह्-इच्छा करणे या क्रियापदाचा उपयोग करताना ज्या वस्तूची इच्छा करतानाचा त्याचा चतुर्था बोजतात

पलु इप् (६ गण प. ५) -इच्छ्-इच्छा करणे याचा उपयोग करताना द्वितीयाच बोजतात जल-नृपः विजयम् इच्छति ।

७ राम. जनकं जनकाय वा प्रणिपतति, प्रणमति,
नमस्करोति वा ।

शिष्याः आचार्य आचार्याय वा प्रणमन्ति नमस्कुर्यन्ति वा ।

प्र+नि+पत्, प्र+नम्, नमस्+कृ-नमस्कार करणे-पाया पङ्के. याचा उपयोग करताना ज्याला नमस्कार करायलाचा त्याची द्वितीया किंवा चतुर्था बोजता येते परंतु द्वितीया बोजण्याचा विशेष प्रपात आहे.

८ दूतः विजयस्य वार्तां नृपाय कथयति निवेदयति शंसति वा ।
गुरुः छात्रेभ्यः धर्मम् आरयति-व्याचष्टे वा ।

कथ्, नि+धिद् (प्रबोचक), शंस्, ज्या न चक्ष् मूणजे सांगणे या क्रियापदाचा उपयोग करताना ज्याला सांगायलाचें त्याची चतुर्था बोजतात,

रामः मित्रं वार्तां कथयति अथवा मित्रस्य वार्तां कथयति ।

कथ् याचा उपयोग ज्याला सांगायलाचें त्याची द्वितीया किंवा पष्ठी बोजतात.

अभ्यास १

पुलाह वानवाचा अथवा श्लोकाचा अर्थ कळत चतुर्थाचा विशिष्ट उपयोग स्पष्ट करा —

- १ शिष्याणां विनोदाय गुरु विचित्रा कथा कथयति ।
- २ तुष्टः दशरथः कैनेत्र्यै द्वौ परो भयच्छतः ।
- ३ सुधीव सीतामार्गणाय वानरान् व्यसृजत् ॥
- ४ यथा भूमिरोचते वयस्वस्य तथा करोमि इति लवः चन्द्रकेतुम् अवदत् ॥
- ५ रामाय साता प्रतियच्छ प्रत्यर्पय चा इति रावण विभाषणेन उपदिष्टः ।
- ६ पितृभ्यः प्रणियत्य चन्द्रार्पाड दिम्बिचयाय प्रातिष्ठत् ।
- ७ आख्याहि मे कीं भवानुग्रहणो नमोऽस्तु ते देववर प्रसीद ।
- ८ सर्वो लोहः सृष्टयति सुग्गप्राप्तये सत्यमेवदत् ।
- ९ प्रायच्छद्भूमिसेनाय नयो दिग्वा नदा तदा ।
- १० इन्द्रे शस्त्राणि दिव्यानि समस्तानि वनजय ।
नरुमेव प्रपदस्व स तेऽश्रामि प्रवच्छति ॥

टीपा

- ३ सीतामार्गणम्—सीतेचा शोध
- ७ अर्जुनाने धीट्टणाळा विषरूपदर्शनाच्या वेळी विचारलेला प्रश्न
- ९ मय —राक्षसांच्या कारागृहाचे नाव यानेच पाण्डवांचे सभागृह बांधले
- १० प्रपदस्व—घरात जा

अभ्यास २

पुढील वाक्यातील रिक्तान्या जागी खाली दिलेल्या शब्दातील योग्य ते शब्द सोपा —

- १ शय्यर ————— वादीर्वाद वच्छति ।
- २ भक्ता एकामेण नितेन ————— नमन्ति ।
- ३ वृषा युद्धे ————— सृष्ट्वन्ति ।
- ४ परोपकार रोचते ————— पूना च ————— ।

३ लोमात् क्रोधः प्रभवति-जायते वा ।

हिमालयात् गङ्गा उद्भवाति-प्रभवति-उत्पद्यते वा ।

प्र+भू, उद्+भू ष जन् वा पातृच्चा उत्पन्न होणे वा अर्थो उपयोग वरावयाचा असता ज्याच्यापासून उत्पत्ति होते त्याची पदमी योजतात. जन्, उद्+पद् इत्यादि 'जन्माला येणे' अशा अर्थाच्या क्रियापदाना उपयोग ज्यापासून उत्पत्ति होते त्या अर्थाच्या शब्दाचा सप्तमी विभक्ति योजूनही करतात. जैसे—रामः क्रोसत्याया जातः ।

४ उपाध्यायात् रामः शास्त्रं पठति ।

द्रोणात् अर्जुनेन अस्त्रविद्या शिक्षिता ।

ज्याच्यापासून विद्या शिक्षवयाची रस्य अर्थाच्या शब्दाची पदमा विभक्ति योजतात अस—उपाध्यायात्, द्रोणात् ।

५ मरणात् भीतिः जनानाम् ।

पापात् भयं सज्जनानाम् ।

भीति, भय अशा अर्थाच्या नामाना, क्रियापदाना अथवा पातुसाधिताना उपयोग वरावयाचा असता ज्याची भाति वाटते त्या अर्थाच्या शब्दाची पदमी विभक्ति योजतात

६ नृप. प्रजाः सङ्घटात् रक्षति ।

ईश्वरः भक्तं नरकात् प्रापते ।

ओषधं नरं व्याधे. रक्षति ।

रै, रक्ष, अच्-रक्षण करणे—या अर्थाच्या क्रियापदाना उपयोग वरावयाचा असल्यास ज्याच्यापासून रक्षण करावयाचे त्या अर्थाच्या शब्दाची पदमा विभक्ति योजतात

७ कृष्णात् अन्यः-परः-इतरः वा पाण्डवानां रक्षणाय न समर्थः ।

अन्य, पर, इतर—म्हणजे दुसरा, निराव्या—याचा उपयोग पदमन्त नामपरोवर करतात.

- ५ वीरा रणाङ्गण — गच्छन्ति ।
 ६ मूढ नर — अपि कुप्यति ।
 ७ पशव अपि — कृतज्ञता धारयन्ति ।
 ८ सामान्यत जना — प्रयतन्ते वेधित्तु ।
 ९ वृष — दुष्प्रति न तु ।
 १० ब्रूत — वृषस्य आज्ञा निवेदयति ।

(रक्षेत्रेभ्य, आत्मसुखाय, वानुभ्य, अमात्याय, मित्रेभ्य, साधुभ्य, युद्धाय, ईश्वराय, विन्ध्याय, परसुखाय ईश्वरम्, स्तुपायै, मित्राय)

पाठ ९.

पंचमी—अपादान.

१ पथिकः ग्रामात् आगच्छति ।

फलं वृक्षात् पतति ।

वरीठ वाङ्मयार्थे ज्याच्यापासून दूर सरणें ही किना दारपविली आहे त्या शब्दाची पंचमी विभक्ति बोललेला आहे. आळाच अपादान म्हणतात

२ स. चोरः जाळ्येन जाळ्यात् वा धन्द. ।

किन्तु स. युक्त्या मुक्तः ।

आळस्यात् आळस्येन वा दारिद्र्यं वर्धते ।

उद्योगात् उद्योगेन वा तद् नश्यति ।

नृपः शूरतया शत्रुं जयति ।

वरीठ वाङ्मयार्थे कियचे कारणवाचक शब्द जाळ्य, आळस्य व उद्योग हे नपुंसकलिङ्गा व पुलिङ्गा असल्यामुळे मूर्तयेंत अथवा पञ्चमीत शोधलेले आहेत, परंतु मुक्ति, शूरता हे स्त्रीलिङ्गा शब्द फक्त मूर्तयेंत बोललेले आहेत

३ लोभात् क्रोधः प्रभवति-जायते वा ।

हिमालयात् गङ्गा उद्भवति-प्रभवति-उत्पद्यते वा ।

प्र+भू, उद्+भू व जन् या धातुंचा उत्पन्न होणें वा अर्थां उपयोग करायलाचा असता ज्याच्यापासून उत्पत्ति होते त्याची पंचमी योजतात. जन्, उद्+पद् इत्यादि 'जन्माला देणें' अशा अर्थांच्या क्रियापदाचा उपयोग ज्यापासून उत्पत्ति होते त्या अर्थांच्या शब्दाची सप्तमी विभक्ति योजूनही करतात. जसें—रामः कौसल्यायां जातः ।

४ उपाध्यायात् रामः शास्त्रं पठति ।

द्रोणात् अर्जुनेन अस्त्रविद्या शिक्षिता ।

ज्याच्यापासून त्रिया शिक्षाव्याची त्या अर्थांच्या शब्दाची पंचमी विभक्ति योजतात. जसें—उपाध्यायात्, द्रोणात् ।

५ मरणात् भीतिः जनानाम् ।

पापात् भयं सज्जनानाम् ।

भीति, भय अशा अर्थांच्या नामाचा, क्रियापदाचा अथवा धातुसाधिताचा उपयोग करायलाचा असता ज्याची भीति वाटते त्या अर्थांच्या शब्दाची पंचमी विभक्ति योजतात.

६ नृपः प्रजाः सङ्कटात् रक्षति ।

ईश्वरः भक्तं नरकात् त्रायते ।

औषधं नरं व्याधेः रक्षति ।

पै, रक्ष्, अर्-रक्षण करणें—ज अर्थांच्या क्रियापदाचा उपयोग करायलाचा असता ज्याच्यापासून रक्षण करायलाचें त्या अर्थांच्या शब्दाची पंचमी विभक्ति योजतात.

७ कृप्यात् अन्यः-परः-इतरः या पापडघानां रक्षणाय न समर्थः ।

अन्य, पर, इतर—वहणें दुसरा, निराज्य—दावा उपयोग पंचम्याच नामाचोवर करतात.

अभ्यास १

पुढाळ वाक्याचा अथवा श्लोकाचा अर्थ कळत पचम्यन्त शब्दाचें प्रयोजन स्पष्ट करा —

- १ स्वर्गात् भ्रष्टा गह्वर शिवस्य शिरसि महावेगेन पतिता ।
- २ अनन्तर मार्चामयात् मूपकं विद्धत् न नि सरति ।
- ३ न भीतं मरणान् अस्मि । किन्तु लोकापवादात् मम मयम् ।
- ४ पतिनता स्त्री भद्रं धनं पुरुष मनसा अपि न कदापि चिन्तयति ।
- ५ रक्ष मा नरकान् घोरान् इति शक्यं पूना-न्ते इक्ष्वर प्रार्थयत ।
- ६ नयान् च्युतं रामं राज्यात् परिहीयते ।
- ७ विधामिमान् अशिक्षितं रामं अश्वविधाम् ।
- ८ सागान् क्रोधं प्रभवति लोभात्सामं प्रचक्षते ।
- ९ न हि सहस्ते ज्योत्स्ना चन्द्राण्युदयस्मिन् ।
- १० शिरं शार्वं स्वगात् पशुपतिसिंहेन क्षितिधरम् ।
मह्यं प्रादुर्लभात्पनिमवनधापि जगधिम् ।
अधोऽधो गह्वर्यं पदमुपगतां स्तापमश्वनां
विनकभ्रष्टानां भवति विनिपातं शतमुखं ॥

टीपा

- ३ लोकापवाद — लोकाभिन्दा (लोका + अपवाद)
- १० विद्विभ्रष्ट — म्याचा विचारासकित्वा लागू झाली आहे असा
शक्यपण अविनिपात — शेंबडीं द्वारानीं अश्वनात

अभ्यास २

पुढाळ वाक्यात आग्य ते शब्द रिक्तान्वा यागा याजा —

- १ ————— अन्व शिवचापस्य भद्रं कर्तुं न समर्थं ।
- २ ————— भीता मुनयः शशाङ्कं न पृथयन्ति ।
- ३ त्वद्वधं ————— नातु दुर्बोधनं देष्टव्यं ।
- ४ ————— नर्मदा प्रभवति ।

- ५ गुण्यः छात्राः स्नात्रं ----- ।
 ६ ----- पतितं दीयं सागरं गच्छति ।
 ७ ----- अष्टं वृषं लक्ष्मीः त्यजति ।
 ८ ----- पण्डितस्य कीर्तिः धर्यते ।
 ९ मृत्योः ----- यातरस्य न तु वीरस्य ।
 १० रामः पुष्पकविमानेन ----- शयोष्या निवृत्तः ।

पाठ १०.

सप्तमी—अधिकरण.

- १ मनुजः गृहे वसति । सिंहः गुहायां वसति ।
 रामः भूमौ तिष्ठति । बालः आसने उपविशति ।
 सूदः स्याल्याम् ओदनं पचति ।

वरील सर्व वाक्यात ज्या ठिकाणा क्रिया घडते त्या स्थलवाचक शब्दाची सप्तमी विभक्ति योजलेली आहे. यालाच अधिकरण म्हणतात.

- २ शुभे दिने नरः ग्रामं गच्छति ।
 चैत्रमासे वसन्तोत्सवः कियते ।
 प्रभाते नरः शयनं त्यजति ।

क्रिया घेणत्या वेळीं झाली हे दर्शविणारे कालवाचक शब्द सप्तमीत योजतात.

- ३ माता पुत्रे स्निह्यति । गुरुः छात्रेषु स्निह्यति ।
 मित्रे स्नेहः कर्तव्यः । धने अतिशयितः अभिलाषः अयुक्तः ।
 दुष्पन्तस्य शकुन्तलायाम् अनुरागः प्रीतिः वा ।
 दांनेषु दयां करोति साधुः ।

स्निह्-प्रेम करणे वा क्रियायुक्ता त्याचप्रमाणे मनाचा भाव दर्शविणाऱ्या स्नेह, प्रीति, अभिलाष, दया, अनुकम्पा इत्यादि शब्दांच्या उपयोगात सप्तम्यन्त नामावरोपर करतात.

४ बाला. मण्डूकेषु उपलान् क्षिपन्ति ।

योध शत्रो घाणान् अस्यति मुञ्चति वा ।

क्षिप्, मुच्, जस् (४ ग प प) या धातूया 'फेकणे' या अर्थी
उपयोग केला असता ज्याच्यापर फेकावयाचे त्याचा सप्तमी विभक्ति शोचतात

१. राम. अस्त्रविद्याया निपुणः कुशलः प्रवीणः वा ।

बाल वेदपठने प्रवीण. इश्यते ।

निपुणः, प्रवीणः व इतर समानार्थक शब्दाचा उपयोग करताना ज्यामध्ये
प्राच्यम् दर्शविले असेल त्याचा सप्तमी विभक्ति शोचतात

अभ्यास १

पुढील वाक्याचा अथवा श्लोकाचा अर्थ वहीन त्यातील सप्तमाचे विशिष्ट
उपयोग दाखवा —

- १ रामायणपठने कुशलवी प्रवर्णा जाता ।
- २ राक्षसाना सैन्ये कानरा शिलासज्जन् अवपन् ।
- ३ स्निह्यति रक्त मे मन अस्मिन् बाल इति वदति जनक रूपम् उदित्स्व ।
- ४ प्राय समापत्रविपत्तिकाळे धियोऽपि पुसा मदिनाम्बन्ति ।
- ५ निर्गुण्यपि सवेषु दया कुवन्ति साधव ।
- ६ अर्धप वा मरणमस्तु युगान्तरे वा ।
- ७ अतृणे पतितो बहि स्वधमवोपसाम्बति ।
- ८ उदये सविता रक्षो रक्त्यास्तमने तथा ।
- ९ सम्पत्तौ च विपत्तौ च महत्तमेवहपता ॥
- १० पाण्डवेषु दया नित्य करोति च वितामह ।
भद्रकक्ष रणे भाम्पो जेतुमेतान्महारथान् ॥
- १० सम्प्रवृत्त महायुद्धे योधा क्षत्राक्षधारिण ।
अस्मिन् शत्रुसनाया घाणा प्राणापहारिण ॥

टीपा

- ✓ ८ समापत्रविपत्तिकाळ — ११वळ आलेल्या सवर्गाचा सप्तम
पिच — ३२

- ९ दुःखानां कर्मादि वीरानवद् नीमाद्यायां हल म्बुलेख श्लोक.
 १० मन्मथं पशुपते—मोहं हृदं वाक् शालं अक्षताना.
 शलाखवारिण —शूलं व शूलं धारण करणारे
 ✓ प्राणपरवारिण —प्राण हरण करणारे.

अभ्यास

पुढील वाक्यां रिक्तस्थानां जागी म्बुलेख शब्दापैका योग्य त्या शब्दाची रूप योजा —

- १ अभिलाष कृपणस्य । तु उदारस्य ।
- २ सूर्यस्य आतप अतल्य भवति ।
- ३ तथा च निपुण छान प्रिय भवति गुरुणाम् ।
- ४ दुष्टा बाला प्रक्षिपन्ति उपलान् ।
- ५ अनुरजन्ति प्रजा ।
- ६ जत न प्राप्स्यते ।
- ७ रामस्य जन्मोत्सव क्रियते ।
- ८ यथा भक्ति छात्रस्य राधा आदर पुत्रस्य ।
- ९ क्षमा च च यतीनाम् एव भूषणम् ।
- १० देवम् एव कारणं मनुजानां च ।
 (शत्रु, वनसन्ध, मध्याह्न, विहग, दयाशील, मित्र, शुद्ध, मरुत्त, वनदान, उष, चैत्रमास, पितृ, श्रीडा, रुद्धि, अक्षय्य, धन)

पाठ ११.

पद्यी—संबंध.

- १ दशरथस्य पुत्रः रामः ।
 धीमिष्योः दर्शनं पुण्यम् ।
 रघूणां कुले अजः नाम नृपः अमवत् ।

बरील सर्व वाक्यांमध्ये पद्यवन्त पदांवा संबंध नामाकडे आहे, क्रियापदाची नाही. म्हणून पद्यील सामान्यपण कारणविभक्ति म्हणता येत नाही. पद्यी शोन नामासर्वाळ अथवा सर्वनाम-नामानघाल याप बर्ताविते.

- २ गङ्गाया. दर्शनं पावनम् ।
 वारीणां स्पर्शः शीतलः ।
 विजयस्य घोषः नृपम् आनन्दयति ।

बराह वाक्यात् 'दर्शनम्' 'स्पर्शः' व 'घोषः' हा धातुसाधित भाववाचक नामे योजनेन आहेत वा धातूची क्तपदे पठित योजनाही लागतात.

- ३ कोरचाणा सेनाया. नेता भीष्मः ।
 घटाना कर्तार. कुम्भकारा. इति उच्यन्ते ।
 प्रजानां रक्षितार. नृपा. सन्ति ।

बराह वाक्यात् धातुपामून 'तृ' प्रत्ययान्त 'क्रिया करणार', अशा अथाचे शब्द योजलेले आहेत, व त्या धातूच्या क्तपदवाचक शब्दाची पद्य विभक्ति योजलेला आहे. तसे—मनाया, घटाना, प्रजानाम

- ४ सेनापतेः प्रणाशात् सनिका. अनाथा. अभवन् ।
 सूर्यस्य प्रकाशः चण्डः ।
 निर्धनस्य जीवनम् अतिकष्टं भवति ।

बराह वाक्यात्हा धातुसाधित नाम 'प्रणाशा., प्रकाश., जीवनम्' ही आहेत परंतु ती मूल क्रियापदे अकर्मक असल्यामुळे त्या क्रियाच्या क्तपदाची पद्य विभक्ति लागू आहे तसे—सेनापते, सूर्यस्य, निर्धनस्य

- ५ सुचरित. पुत्रः पितु. प्रिय. भवति ।
 काय. कस्य न बल्लभ. ।
 भक्त्या प्रीत. अस्मि ते हे छात्र ।

बराह वाक्यात् 'प्रिय', 'प्रीत' व त्याच अर्थाने इतर शब्द दावा उपयोग करतांना ज्याला किंवा ज्याबद्दल प्रीति वाग्न त्या अर्थाच्या शब्दाची पद्य विभक्ति योजिली आहे

- ६ आशाभारकस्य पुत्रस्य पित्रोः अघशा अनुपपन्ना अयोग्या वा ।
 पतादशः पराक्रम. त्यादशस्य धीरस्य एव युज्यते ।

उपपन्न, योग्य, युज्यते, अनुरूप, खदश बंधरे योजनादिक शब्दांचा उपयोग पठित नामपदावर करतात

७ सुवर्णमय. अलङ्कारः अथवा सोवर्ण. न सुवर्णस्य ।

मृन्मय. घट. न तु मृद. घटः ।

काष्ठमयम् आसनम् न तु काष्ठस्य आसनम् ।

वरील उदाहरणावरून असे दिसून येईल की, 'मातीचा घट, सोन्याचा दागिना' वगैरे शब्दप्रयोगातील 'चा' या पठ्ठीच्या प्रत्ययाचा अर्थ 'यनवलेला' असा आहे म्हणून संस्कृतमध्ये त्या शब्दाच पठ्ठीने भाषान्तर न करता, नामाग 'मय' प्रत्यय जोडून अथवा त्या नामापासून होणाऱ्या विशेषणाचा उपयोग करून भाषान्तर करताने रागवें

८ स्वामी भृत्यानाम् ईष्टे-प्रसवति वा ।

सविता लोकांनाम् ईष्टे ।

ईश् (दि ग ात प) अथवा प्रभू (प्र ग प प) या सत्ता शालयणे अशा अर्थाच्या क्रियापदाचा उपयोग ज्याच्यावर सत्ता चालवावयाची त्याची पक्ष जोडून करतात

अभ्यास १

पुढील वाक्यात अथवा ओळ्यात पडलेली विभक्तीत शब्द का दोनपेले आहेत हे सांगून त्यांचा अर्थ करा —

- १ उपपन्नमिद् दृतेति विशेषण विशेषेण कर्णस्य ।
- २ उन्तीपुत्रस्य धर्मराजस्य द्वेषा न विद्यते ।
- ३ प्रहर्षेण प्रिया सीता रामत्याघान्नहाशन ।
- ४ तस्य वाणसहस्रेषु प्रभृत्रा ह्यनयन्मही ।
- ५ ततां गान्धाराणां पुत्रं शत्रुनिग्रवात् ।
- ६ प्रभवत्या मनो नित्यं चतुर्दशतमानस ।
- ७ पुष्टवज्रप्रशस्य सप्तोऽथ पराजय ।
- ८ न कालस्य मियं कथिनं द्वेष्यं पुष्टसत्तन ।
- ९ नो नो काष्णुजं तुयोज्झस्मि पयनाऽऽग्निमेव व ।
- १० सायानेन ह्यत्र च धर्मिनो कश्चि ते च न ॥

- १० यो हि शक्तो रण जेतु पाण्डव रमस तदा ।
यस्य गोप्ता नगद्रोप्ता नरत्रयकगदाधर ॥

टीपा

- ४ तस्य—अर्जुनस्य
७ दुष्पन्ताला उदगूल महलेके वात्य
८ विदुरार्जे वैश्याच्या माझान्तर धृतराष्ट्राला उदगूल महलेला श्लोक
९ भद्रानक्षत्री शक्रानां अनुनाला उदगूल महलेला श्लोक
१० भीष्माचावार्ता उपाननापत्रक अर्जुनासम्पत्ता महलेला श्लोक

अभ्यास २

पुढील वाक्यात रिक्त्या जागा योग्य शब्द याचा —

- १ पुत्र सौमित्रि इति उच्यते ।
२ प्रयागात् शोकवित्रं च भवति संभ्राम् ।
३ कृपय दधर भ तु स्तार ।
४ भूपतय इतने विदुधा तु ।
५ ध्रुव प्रिय । नारायण च अचलया तुष्ट ।
६ चिन्तनर नर भक्त्याप विस्तरति ।
७ ————— अश्विन उपान्ति विप्रा ।
८ ————— आसनपु बाला उपविशन्ति पादश्यागवाम् ।
९ गोभदुष्ठा मरत्य यद्विन्न प्रसने ।
१० इधरस्य ————— सक्षीतनेन नर पुष्य लभते ।

अभ्यास ३

पुढील प्रत्येक वाक्यात रिक्त्या जागी कशात दिशेल्या रूपाताच योग्य तें रूप शोधा —

- १ मारुति द्रोणगिरिं ————— अवहत् । (स्कन्धे, स्कन्धन, स्कन्धान्)
२ पुत्र मातु ————— अश्वतिष्ठत् । (उत्सह, उत्सहे, उत्सहस्य)

- ३ भक्त सुगन्धीनि पुष्पाणि ————— अपर्ययति । (ईश्वराय, ईश्वरे, ईश्वरम्)
- ४ ————— दया कृत्वा अहत्त मार्गम् अदर्शयाम् । (अन्ये, अन्याय, अन्यस्य)
- ५ श्वशुर ————— बहुमूल्यानि वस्त्राणि प्रयच्छति । (स्तुभावै, स्तुफाम्, स्तुपाया)
- ६ वनवासिना यतानां ————— न निमपि प्रयोजनम् । (यत्सारभावेपु, ससारभावेभ्य, ससारभावे)
- ७ हिंसा पश्य ————— अपिबसन्ति । (गुहायु, गुहा, गुहामि)
- ८ निखिलाया पृथिव्या ————— सद्यः गिरि न वतते । (हिमालयेन, हिमालयस्य, हिमालय)
- ९ ————— कृषा कुदेन दुष्यन्तेन अन्ते स्वदोष ज्ञात । (शकुन्तलवाम्, शकुन्तलम्, शकुन्तलावै)
- १० उद्योगप्रिय नर ————— प्रभवति । (दैवे, दैवाय, दैवस्य)

पाठ १२.

क्रियापदै—वर्तमान काळ.

- (अ) रामः चलति । रामः मोदते । वीरः युध्यते । रोगः नश्यति । शत्रुः म्रियते । बाहुः स्फुरति ।
- (आ) जनकं पुत्रः नमति । छात्रः पारितोषिकं लभते । कृपणः धनं लुभ्यति । पुत्रः जनकस्य वचनम् अनुरुध्यते । कुमारः मुखं क्षालयति । भक्तः ईश्वरं प्रार्थयते ।

‘ वा ’ मध्ये परस्मैपदी व आत्मनेपदी अर्था दोन्हा पदांची अकर्मक क्रियापदै आला आहेत

‘ आ ’ मध्ये परस्मैपदी व आत्मनेपदी सकर्मक क्रियापदै आली आहेत क्रियापद सकर्मक आहे वी अकर्मक आहे हे त्याने उपयोगावरून समजले पाहिजे वरील क्रियापदांची सर्व रूप वर्तमान काळाची आहेत

वर्तमान काल

१ रामः पाठशालां गच्छति । राम शालेत जातो-जात असतो.

यालाः कन्दुकेन क्रीडन्ति । मुलें चेंहनें खेळ्यात खेळत असतात

संस्कृतमध्ये साध्या वर्तमानकाळावरून रीतिवर्तमान काळाचाही बोध होतो. वर्तमानकाळावरून किया चालू आहे, सपली नाही असा अर्थ दर्शविला जातो म्हणून वर्तमानकाळाचा निश्चित बोध, 'अधुना, इदानीम्' इत्यादि किया-विशेषणाने साहाय्याने जवचा सदभावरूनच होतो.

२ सत्संगतिः नराणां कल्याणं करोति ।

सर्वः आत्मीयं कान्तं पश्यति ।

संकटानि भाग्यरहितं जनम् अनुगच्छन्ति ।

चरील वाक्यातील वर्तमानकाळाचा अर्थ सर्व वेळीं उपयुक्त व परा टरणारा आहे म्हणून वर्तमानकाल सर्व काळीं सर्ग असणारी गोष्ट दर्शविण आल्यास योजतात.

३ अयम् अहम् आगच्छामि । (हा मा आलोंच)

अपि त्वम् इदं कार्यं करिष्यसि । करोमि पच । (तू हें काम करशील का ? करतोच मी)

चरील वाक्यातील वर्तमानकाळीं कियापदाचा अर्थ लनकरून येणाऱ्या भविष्यवाक्याची आहे.

४ कदा त्वम् जागतः । अयम् आगच्छामि (तू वेवेदां आलास ? हा मी (जाताच) आलों)

अपि रामेण अध्ययनं कृतम् । अयं सः अध्ययनं करोति ।
(रामान अभ्यास केला कस ? हा त्यान वेलाच)

चरील वाक्यात नुस्त्याच घडलेल्या गोष्टीबद्दल वर्तमान काळ बोजलेला आहे.

५ हस्ती घृते कः स्थम् । दमनकः पृच्छति कथम् पतद् ।
वायसः घृते प्रिये अलं भयेन ।

वरील वाक्यात भूतशब्दातील गौष्ठी वर्णन करताना वर्तमानशब्दाचा उपयोग केलेला आहे.

६ रजकस्य प्राङ्गणे गर्दभः बद्धः तिष्ठति ।
हिरण्यकः धिले स्वपिति ।

वरील वाक्यातील वर्तमानशब्द हा एकाच पङ्क्त्यात निघा न दर्शविला नित्यम् दर्शवितो

७ भासुरकः नामः सिंहः प्रतिवसति स्म ।
कपिः तडागजले कमलं पश्यति स्म ।

वर्तमानशब्दाचा 'स्म' या अव्ययाबरोबर उपयोग केला असता भूतशब्दाचा अर्थ दर्शविला जातो

अभ्यास ?

पुढील वाक्याचा अथवा श्लोकाचा अर्थ सांगा व वर्तमानशब्दाचा विशिष्ट उपयोग स्पष्ट करा —

- १ टुमस्य अश्वस्तान् विबरे घतमान सप विहगाना बालापत्न्यानि यदादति ।
- २ कुद्र भनिक क्री साद्येष पृच्छति स्म ।
- ३ भस्त्रा पृच्छन्ति स्म । भो बक व अत्र रक्षणोपाय इति ।
बक झूते अस्ति रक्षणोपाय । इह युष्मान् रक्षामि इति ।
- ४ बक जलचरान् वदति नदि बधिन् नम पृष्टम् आरोहति तद्
जह त तत्र नयामि इति ।
- ५ कुलीर विस्रयति । अह सत्यावृमम् उपदेश प्रयच्छामि । तथा
त अन्ये वरा अपि सदाय वच्छन्ति इति ।
- ६ नीच श्याम्यद् प्राप्य स्वाम्नि दन्तुमिच्छति ।
- ७ न ह्य रामा यत्र न सन्ति वृद्धा
वृद्धा न ते ये न वदन्ति धर्मम् ।
- ८ च स्वभाषो हि दत्त्वास्ति न नित्य दुर्गतिम्न ;
भा यदि क्रियते राजा स हि नाधारयुपानहम् ॥

- ९ नियमवसि विभागप्रस्थितानात्तदण्ड
प्रक्षमयसि विवाद कल्पसे रक्षणाय ।
१० गुणान्भूयते रूप शाल भूयते ब्रह्मम् ।
सिद्धिभूयते विद्या भोगो भूयते धनम् ॥

टीपा

- १ वाचस्पतयानि—एद्वान पिठे (बाल + अण्य)
२ रक्षणाय — रक्षणाया उपाय (रक्षण + उपाय)
५ सत्वान् (उपदेश)—एसा भासणारा (उपदेश)
९ दुष्प्रासासवर्षा भागनीं म्दग्देषा श्लेष
विमार्गप्रविक्षा — वार्ड भागीला लभएले
आत्तदण्ड — ब्यान राजदण्ड दानत थरला आव ती
राजदण्ड—सप्तचे चि इ समाला नानो

अभ्यास २

पुर्वोक्त वाक्यत रिशाम्या जाया वर्तमानराज्य रूप कोत्रा —

- १ प्राह ध्रुवाणि वस्तुनि न अध्रुवाणि ।
२ बालस्थेन नर — ।
३ कस्यापि बटपादपत्य काटर कृष्णस्य ।
४ नकुल तन्माशय मच्छति वृष्णसर्पं च ।
५ पिता पुत्र वदति । आगच्छ मत्समीपम् इति । पुत्र प्रतिवदति ।
अयम् बहूम् — इति ।
६ शतक चटक प्रवति एव नदानारे कोऽपि तपस्वा धमवादा ।
तद् एन वृच्छाप इति ।
७ मम साहाय्य भवान् चेन् नहम् एतद् गदड सुमेन
उत्तमि ।
८ सेनक स्वामिचित्त सदैव — ।
९ अधहित नर न वदापि कतब्दान् — ।
१० न्याय्य पक्ष सदा — ।

पाठ १३.

उपसर्ग.

- १ १ वायुः पुष्पाणां सुगन्धं हरति । २ नृपः उद्याने विहरति ।
 ३ सैनिकः चोरं प्रहरति । ४ रामः राक्षसान् संहरति ।
 ५ साधुः दुर्जनं परिहरति । ६ मुनिः फलानाम् आहारं करोति ।

बरील सर्व वाक्यात ह्-नेणें हे क्रियापद जोडलेले आहे. पहिल्या वाक्यात मूळ क्रियापद योजलेल आहे व चाकीच्या पाच वाक्यात उपसर्ग जोडून क्रियापद योजलेले आहे व त्या प्रत्येक टिकाणी उपसर्ग जोडल्यामुळे क्रियापदाचा अर्थ बदलला आहे.

उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यत्र नायते ।
 प्रहाराहारसंहारविहारपरिहारवत् ॥

उपसर्गाच्या योगाने धातूचा अर्थ जोराने दूर केला जातो (बदलला जातो).
 जसे—प्रहार, आहार, संहार, विहार व परिहार

- २ युद्धे रामः राजणं जयति ।
 " " " विजयते-पराजयते वा ।
 रामः सीतया सह गच्छति ।
 " " सङ्गच्छते ।
 पान्थः मार्गं तिष्ठति ।
 " मार्गं प्रतिष्ठते ।
 कृष्णः गोपैः सह रमते ।
 " फीडायाः विरमति ।

बरील वाक्यावहन अर्थे दिसून देईल व; मूळ क्रियापदाला उपसर्ग जोडला म्हणजे अर्थाने बदलतो अर्थे नाही तर पदही बदलते. जसे—तिष्ठति-उभा

उद् - चर	- उद्गच्छति	- (चर जातो)
उप - जषळ	- उपगच्छति	- (जषळ जातो)
निर् - गाहेर	- निर्गच्छति	- (गाहेर जातो)
परा - दूर, पाठीमागें	- परावर्तते	- (माग षळतो)
परि - समोयती	- परिभ्रमति	- (समोकार फिरतो)
प्र - पुढें	- प्रयमते	- (पुढें जातो)
प्रति - उलट, मागें	- प्रतिवदति	- (उतार देतो)
सम् - पकन	- सगच्छते	- (भिळतो, भेटतो)
वि - विस्तार	- विस्मरति	- (विस्मरतो)
वि - दूर, दुसरीकडे	- विभोजति	- (दूर करतो)

अभ्यास ?

पुढील ओंकाचा अर्थ करून, उपसर्गामुळ धातूचा अर्थ वसा बदलून
आहे दे स्पष्ट करा —

- १ चक्रवर्त्तविवर्त्तन्ते तु सानि च सुखानि च ।
- २ वेदेषु चात्तितरन्त्येव मृत्यु क्षुधिपरानया ।
- ३ गतामूलमतामूढ नाभुसोचन्ति पण्डिता ।
- ४ सत्य रजसम इति युगा प्रवृत्तिमवा ।
निबन्धन्ति महाबाहो देहे देहिनमन्यसम् ॥
- ५ ये यथा सा प्रपद्यन्ते तार्क्ष्येव नात्मान्ब्रह्म ।
मम यत्नापुवर्धन्ते ननुप्या पार्थ सर्वस्य ॥
- ६ पातितोऽपि करापाशैरपतत्येव कन्दुक ।
प्रादेन साधुत्तानामस्यादिन्दो विपत्य ॥
- ७ यनरयोःशयानि कृतानि प्रचिनोति य ।
ग नाप्नोति रग तेन्मो बीच यास्य विनर्शा ॥
- ८ तां गुणानिव सन्प्रसजा दृष्ट्वा कृष्ण गर्भापानम् ।
उदतिष्ठसुदा मृगो नाव रज्ज्वर पाश ॥

राहातो (प. प), प्रतिष्ठते-निपतो (आ प.), रमते-सेव्को (आ प),
चिरमति-थावता (प प.)

३ बालः गृहं विशति-प्रविशति वा ।

नृपः प्रासादात् उद्यानम् ईक्षते-प्रेक्षते वा ।

धनिकः दीनाय धनं यच्छति-प्रयच्छति वा ।

बालः वाक्यामध्ये क्रियापदानां जरी उपसर्ग आवरेला आहे तरी त्याचे
अर्थात व पदात फरक झालेला नाही

४ सततोद्योगेन धनं वि-प्र-वर्धते ।

केचित् नराः स्वप्ने प्रलपन्ति ।

बालः चित्रं निपुणं विलोकयति ।

बालः वाक्यामध्ये मूल क्रियापदानां अथ उपसर्गांमुळे बदलला नाही परंतु
ज्यास्त परिणामकारक झाला आहे

नृपः सिंहासने समुपाविशति । (सम्+उप+आ+विश्)

आदरिक्कं बहु अन्नम् अभ्यवहरति । (अभि+अव+ह)

सुसंस्कृता घाणी कल्याणम् अभ्याचहति । (अभि+आ+वह्)

बालः वाक्यातील क्रियापदावरून असे दिमून वेईल थी संस्कृतमध्ये धातूला
एकाहून अधिक उपसर्ग जोडता येतात

५ उपसर्ग जोडले असता अक्षरक धातू सकमळ होतात पाठ ६,
नियम ४ पहा

मुख्य उपसर्ग पुढे दिले आहेत —

अति-पर्लाकडे - अतिगच्छति - अतिराम्यति-(परावडे जातो)

अधि-घर, वरती - अधितोहति - (वर चढतो)

अनु-पाठीमागून - अनुगच्छति - अनुसरति-(पाठामागून जाता)

अप-दूर - अपनयति - (दूर नेतो)

अभि-कडे - अभिगच्छति - अभिपठति-(हळा वरतो)

आ -कडे वाजूला - आरुपति - (बाजूला ओढतो)

आ -उलट - आगच्छति - (येतो)

उद् - चर	- उद्गच्छति	- (चर जातो)
उप - जघळ	- उपगच्छति	- (जघळ जातो)
निर् - याहेर	- निर्गच्छति	- (बाहेर जातो)
परा - दूर, पाठीमागें-	परावर्तते	- (मागे वळतो)
परि - समोचर्ता	- परिभ्रमति	- (समोवार फिरतो)
प्र - पुढें	- प्रक्रमते	- (पुढें जातो)
प्रति - उलट, मागें	- प्रतिचक्षति	- (उत्तर देतो)
सम् - एकत्र	- साच्छते	- (भिड्यो, भेटतो)
वि - विस्तृ	- विस्तरति	- (विस्तारतो)
वि - दूर, दुसरीकडे-	विधीयति	- (दूर करतो)

अभ्यास १

पुढील श्लोकाचा अर्थ करून, उपसर्गामुळ धातूचा अर्थ वसा बदलला आहे हे स्पष्ट करा —

- १ चक्रवर्परिवर्तन्ते दु ज्ञानि च सुखानि च ।
- २ तेऽपि चातितरन्ध्रव भ्रूयु धृतिपरायणा ।
- ३ गतासूनवतासूक्ष्म नाशुशोचन्ति पण्डिता ।
- ४ सत्त्व रजस्तम इति गुणा प्रकृतिसभवा ।
निबन्धन्ति महाबाहो देहे दहिनमब्दयम् ॥
- ५ ये यथा सा प्रपद्यन्ते ताल्पर्येष भताम्बुहम् ।
मम वर्त्मनोवतन्ते मनुष्या पाथ सर्वस ॥
- ६ पातितोऽपि करणपत्तेश्चपतत्येव कन्दुक ।
प्रायेण साधुवृत्तानामस्थादिभ्यो विपत्तय ॥
- ७ मनस्पतेरपन्नानि फलानि प्रचिनोति च ।
स नाप्नोति रम तेभ्यो शीघ्र चास्य धिनःत्वनि ॥
- ८ तौ मृगानि च सन्धस्ता दृष्ट्वा कृष्ण कर्षीपगाम् ।
उदतिष्ठन्मुदा मृतौ नाव उन्म्वेव पातय ॥

- १ एते हि समुपासीना विहगा जलचारिणः ।
 नावगाहन्ति सलिलमप्रगतभा इवाह्वम् ॥
- १० 'वर्तमाने तथा युद्धे घोररूपे भयङ्करे ।
 मोहयित्वा परान्द्रोणो युधिष्ठिरमुपाद्रवत् ॥

टीपा

- २ तोडवि—भक्ताः अपि
 क्षुत्तिपरावणाः—वेदशान्तात गतून गेलेले.
- ३ गतायुः—ज्याच्या प्राण गेला आहे तो. (गता + अयु)
- ४ मरुतीस नवाः (गुणाः)—मूळ स्वभावामध्ये ज्याची उत्पत्ति आहे ते.
 महाबाहो—हे अर्जुन.
- ५ क्षीकृष्णानां गृहलेला श्लोक.
- ६ पराधाः—ज्ञानाचा आवत (पर + आधात)
 साधुवृत्तः—ज्याचे आचरण चांगले आहे असा.
- ८ कृष्णा—द्रौपदी
 पाणः—पलीकडे जाण्याची इच्छा करणारा (पाद म-पुन् इच्छुः)
- ९ अध्वज्जः—श्रीद दंडेस न पोंचलेला. हा इन्द्रवर्षनातील श्लोक आहे.

अभ्यास २

पुढील वाक्यात केंद्रात दिलेल्या किंवापदाना योग्य ते उपसर्ग जोडून वाक्ये पुरी करा —

- १ सृष्टा कमलिनी ————— (भ्रम्) ।
- २ प्रयोगे भागीरथी वसुधा च ————— (गम्) ।
- ३ नाट्यस्य आरम्भे सूत्रधारः पुष्पाणि ————— (कृ) ।
- ४ चोरः रात्री गृहं प्रविशति बहुमूल्यानि वस्तूनि च ————— (ह) ।
- ५ तपोधना. मुनयः क्रोधं ————— (यम्) ।
- ६ ईश्वरः समारसागतान् भक्षान् ————— (श्) ।
- ७ प्रभाते ऋषयः मन्त्रैः अर्घ्येण च सूर्यं ————— (स्वा) ।
- ८ छात्राः प्रातः वेदान् चतस्रः पिशा. च ————— (ष) ।
- ९ युद्धे सैनिकाः परस्परं ————— (पत्) ।
- १० सर्वाः सम्पदः सोयोगं नरं ————— (या) ।

पाठ १४.

कर्मणि व भावे प्रयोग—वर्तमान काल.

प्रथम वाक्यसमूहः । द्वितीय वाक्यसमूह ।

- १ बालः ईश्वरं नमति । बालेन ईश्वरः नम्यते ।
 मुनिः फलानि भक्षयति । मुनिना फलानि भक्ष्यन्ते ।
 त्वं कथां कथयसि । त्वया कथा कथ्यते ।
 गुरुः माम् उपदिशति । गुरुणा अहम् उपदिश्ये ।

वरील वाक्यांच्या प्रत्येक जोडीमध्ये अर्थभेद दिसत नाही, परंतु रचनेत वेद दिसतो

पहिल्या विभागातील वाक्ये; मुनिः, त्वम्, गुरुः ही प्रथमान्त कर्तृपदे दुराच्या विभागात वृत्तीयंत चोचलेली आहेत ईश्वरं, फलानि, कथाम्, माम् ही द्वितीयान्त कर्मपदे प्रथमतः चोचलेली आहेत. क्रियापदाची रूप प्रथमान्त कर्मपदाप्रमाणे पुरुष व वचन यामध्ये झाली आहेत. क्रियापदाच्या मूळ रूपाला 'य' हे चिन्ह व आत्मनेपदी प्रत्यय जोडलेले आहेत व क्रियापदाचा काल कायम राहिला आहे

वरील वाक्यातील क्रियापदे सर्वत्रक आहेत. प्रथम वाक्यसमूहातील कर्मपदे द्वितीय वाक्यसमूहात प्रथमतः चोचून त्याप्रमाणे क्रियापदाचे रूप बदलते म्हणून हा कर्मणि प्रयोग होय. प्रथम वाक्यसमूहातील क्रियापदाचा पुरुष व वचन ही प्रथमान्त कर्तृपदाप्रमाणे झालेली आहेत म्हणून तो कर्तृणि प्रयोग होय.

प्रथम वाक्यसमूह ।

कर्तृणि प्रयोग ।

कर्तृपद—प्रथमा विभक्ति
 वस्तु—बाल, मुनि, त्व, गुरु
 कर्मपद—द्वितीया विभक्ति
 वस्तु—ईश्वर, फलानि, कथा, माम्

द्वितीय वाक्यसमूह ।

कर्मणि प्रयोग ।

वृत्तिया विभक्ति
 बालेन, मुनिना, त्वया, गुरुणा
 प्रथमा विभक्ति
 ईश्वर, फलानि, कथा, अहम्

वर दर्शविल्याप्रमाणे कर्तृपद व कर्मपद यांचे विनर्कांत जरी फरक होतो तरी वचनात नदर होत नाही.

क्रियापद-प्रथमान्त कर्तृपदाप्रमाणे | प्रथमान्त कर्मपदाप्रमाणे पुरुष व वचन यांमध्ये असले व त्याचा वचन यांमध्ये असले व मूळ गण व गण व पद मूळप्रमाणेच असतात. | पद कांही असले तरी धातूला 'व' व आत्मनेपदी प्रत्यय जोडलेले असतात.

कर्तरिप्रयोगाचे कर्मणिप्रयोगांत ह्यन्तर करताना अथवा कर्मणिप्रयोगाचे कर्तरिप्रयोगांत रूपांतर करताना काल अथवा अर्थ कायम ठेवावा लागतो.

- २ वालः पाठशालां गच्छति । वालेन पाठशालां गम्यते ।
 नृपः विजयेन मोदते । नृपेण विजयेन मुच्यते ।
 समुद्रः क्षुभ्यति वर्षासु । समुद्रेण क्षुभ्यते वर्षासु ।

वरील वाक्यांच्या प्रत्येक जोडीमध्ये अर्थभेद दिसत नाही; दोन्ही विभागांतील वाक्यांचा अर्थ सारखाच आहे. परंतु या वाक्यांतील क्रियापदे अकर्मक आहेत. मूळ वाक्यांतील प्रथमान्त कर्तृपदे दुसऱ्या विभागामध्ये तृतीयेत योजिली आहेत व क्रियापदांची रूपे मूळ धातूला 'व' व तृतीयपुरुषां एतदचर्ता आत्मनेपदी प्रत्यय जोडून केलेली आहेत. या वाक्यामध्ये त्रिवेद्या भाष हा महत्त्वाचा असतो म्हणून या प्रयोगाला भाषे प्रयोग असे म्हणतात.

- ३ मिश्रुकः धनिकं द्रव्यं याचते-प्रार्थयते वा ।
 मिश्रुकेण धनिकः द्रव्यं याच्यते-प्रार्थयते वा ।
 गोपालः धेतुं क्षीरं दोग्धि । गोपालेन धेतुः क्षीरं दुह्यते ।
 आचार्यः शिष्यान् प्रश्नान् पृच्छति ।
 आचार्येण शिष्याः प्रश्नान् पृच्छयन्ते ।
 श्रीकृष्णः अर्जुनं धर्मं शारित-ब्रूते वा ।
 श्रीकृष्णेन अर्जुनः धर्मं शिष्यते-उच्यते वा ।
 गोपी दधि नयनीतं मध्नाति । गोप्या दधि नयनीतं मध्यते ।

वरील वाक्यांतील याच्, दुह्, प्रच्छ्, शास्, ब्रू, मन्यू या द्विकर्मक

क्रियापदाच्या कर्मणि प्रयोगात गौण कर्मपदाचा प्रथमा विभक्त्यांत उपयोग केलेला आहे. जैसे—घनिकः, धेनुः, शिष्याः, अर्जुनः व इधि. परंतु मुख्य कर्मवाचक शब्द द्वितीयेंतच राहिले आहेत जैसे—द्रव्यम्, क्षीरम्, प्रथम्, धर्मम्, नयनीतम्.

४ सेनापतिः सेनां समराङ्गणं नयति याचे
सेनापतिना सेना ,, नीयते।
भृत्यः भारं गृहं चकति याचे
भृत्येन भारः गृहं उह्यते।
बलीयर्दाः हलं क्षेत्रं हरन्ति-कर्मणि वा याचे
बलीयर्दः हलं क्षेत्रं ह्रियते-कृष्यते वा।

वरील वाक्यातील क्रियापदे नी, घह्, ट व कृप् हीं द्विकर्मक आहेत. परंतु वा वाक्याचे कर्मणि प्रयोगात ह्यन्तर कालाना मुख्य कर्मपद प्रथमेंत आले आहे. जैसे—सेना, भारः, हलम् व गौण कर्म तसेच राहिले आहे. जैसे—समराङ्गणम्, गृहम्, क्षेत्रम्.

- ५ (१) क्षुधितः घालः पक्वानि फलानि भक्षयति। कर्मि प्र०
क्षुधितेन घालेन पक्वानि फलानि भक्ष्यन्ते। कर्मि प्र०
(२) प्रायः ललनाः मनोहराम् अपि तनुं अलङ्कारैः
भूषयन्ति। कर्मि प्र०
प्रायः ललनाभिः मनोहरा अपि तनुः अलङ्कारैः
भूष्यते। कर्मि प्र०
(३) क्रीडाङ्गणे विविधः प्रकारः घालाः भीडन्ति। कर्मि प्र०
क्रीडाङ्गणे विविधैः प्रकारैः घालैः भीड्यते। कर्मि प्र०

वरील क्तरि प्रयोगातील वाक्यांचे कर्मणि वाक्या नांचे प्रयोगात ह्यन्तर कालाना पर दिलेले निस्संभ अचल्य जाणलेले आहेत. मात्र कर्मपदांचे -यका कर्मपदांचे रूप बदलताना त्यांच्या विशेषणांचीही रूप बदललेले आहे. जैसे—क्षुधितः-क्षुधितेन, मनोहराम्-मनोहरा, व इतर शब्द जसेच्या तसेच

- ४ ईश्वरस्य प्रसादेन दैवहताः मराः घोराणि संक्रान्ति उत्तरन्ति ।
- ५ चैतालिकाः वृषस्य कीर्तिं गादन्ति ।
- ६ सायद्गालं क्रीडाङ्गणे बालाः विविधाभिः क्रीडाभिः रमन्ते ।
- ७ रात्रौ आकाशे तारकाः प्रकाशन्ते ।
- ८ भृत्याः शीपेण गृहं भारं वहन्ति ।
- ९ वर्षाकालस्य आरम्भे उन्मत्ताः मयूराः कुर्यन्ति हृषेण ।
- १० गर्विताः मराः शुक्लजानाम् बाधमने अपि न उत्तिष्ठन्ति ।

पाठ १५.

सर्वनामै—(अस्मद्, युष्मद्, तद्, एतद्)

- १ शकुन्तला दुष्यन्तं वदति । अहं तव भार्या । अपि त्वं तव
वचनं विस्मरसि मां च त्यजसि इति ।
तदा सः तां प्रतिवदति । मया त्वं न परिणीता । अतः अहं
त्वां न स्मरामि । न कोऽपि सम्बन्धः मम तव च इति ।
अतः सा द्वेषं निन्दति ।

वर्षील कान्तामध्ये अस्मद्, युष्मद् व तद् हां प्रथम, द्वितीय व तृतीय-
पुरुषवाचक सर्वनामं योजयेत् आहैव. त्याच्या अहम्, त्यम्, तय, मम,
माम्, सः, ताम्, सा इत्यादि रूपावहन असे लक्षात् येईल ही प्रथमपुरुष-
वाचक 'अस्मद्' व द्वितीयपुरुषवाचक 'युष्मद्' यांचा हरेण सर्व लिगाचा
एकाग्र लक्ष्मी होणान. परंतु तद् यांची मात्र निरनिराख्या लिगांचा निरनिरायी
होणान. जसे 'शकुन्तला' वा 'शकुन्तला' नावावरु 'अस्मद्' यांचे प्रथमेचे एकाग्र
'अहम्' असे शाळे आहे व 'दुष्यन्त' वा पुत्रिणी नावावरुही तसेच शाळे आहे.
त्याचप्रमाणे 'तद्, तव' हांही 'युष्मद्' वा सांनानाची रूपे शाळिणी व
पुत्रिणी नावावरुण गास्यांच शाळी नाहैव. परंतु 'तद्' यांचे पुत्रिणी

प्रथमेचै एरवचन 'स' असे जालें आहे व खालिगा प्रथमेच एरवचन 'सा' असे जालें आहे

२ स. चाल. मम मित्रम् । एषा लता यद्वृक्षि कुसुमानि धारयति । तस्यां नगर्यां वृहयः पण्डिता. वसन्ति । एतस्मिन् उद्याने विशालः चटवृक्षः दृश्यते । तस्य पुष्पस्य वर्णः रक्तः । एतस्य कुसुमस्य नीलः ।

वरील वाक्यामध्ये 'हा' व 'तो' या दर्शक सर्वनामाच्या अर्थाची 'एतद्' व 'तद्' हीं दर्शक सर्वनामै उपयोधात आणलेली आहेत त्यांची रूपे पुढे येणाऱ्या नामाच्या रूपाप्रमाणे लिंम, विभक्ति व वचन यामध्ये झाली आहेत

जस-चाठ -पुष्पिणी, प्रथमा, ए वचन, म्हणून तद् वाचें स हें पु प्र ए व उद्याने-वपुस्तकलिंगा सप्तमी एकवचन, म्हणून एतस्मिन् हें न स ए. व

३ मम पुस्तकम् एतद्—मे एतद् नव्हे
मम च तद्य च सक्यं वर्तते—मे च ते च नव्हे
तद्य एव इदं पुस्तकम्—ते एद्य ... नव्हे
युष्मारुं वा अस्माकं वा कार्यं भवति—व. वा नः वा . नव्हे
हे वाला. युष्माकम् एव. अपराध—हे वाला. चः एप. ..नव्हे
विष्णो अस्मान् रक्ष—विष्णो न. रक्ष...नव्हे
परतु विष्णो द्यालो न. रक्ष बरोबर आहे

वरील वाक्यामध्ये मम, तद्य, युष्माकम्, अस्माकम्, अस्मान् वगैरे अस्मद् व युष्मद् या सर्वनामाची रूपे जाळ आहेत यावरून येणारी वैकल्पिक रूपे 'मे, ते, च., न., नः' ही वरील वाक्यात उपयोगात आणता येणार नाहीत, कारण ही वैकल्पिक रूपे वाक्याच्या अथवा क्वचित्च नरणाच्या आरभी, च, वा, एद्य या अव्ययानी चोडली असताना, जघदा समोभनवाचक नामानंतर लगेच उपयोगात आणता येत नाहीत परतु समोभनार्थी पदानंतर जर समोभनार्थी विशेषण आलं असे तर मात्र वैकल्पिक रूपे योगता येतील. 'म—' विष्णो' वापुडे 'द्यालो' हे समोभनार्थी विशेषण असताना 'न' हें रूप योगता येतें,

अभ्यास १

पुत्रांत वान्माचा अर्थ करा व सर्वनामाचा उपयोग स्पष्ट करून दाखवाः—

१. पुरा एतस्यां नगर्यां वालिदासः अवसन् । तेन नाट्यनि काव्यानि च लिखितानि । तेषु ग्रन्थेषु शाकुन्तलं नाटकं प्रसिद्धम् । अतः सः आदरसादं भवति । ईश्वरः सर्वान् नः रक्षतु इति नः सर्वदा प्रार्थयत ।
२. तापसी वनदेवता कथयति । रामः शूद्रं तापसं अन्विष्यति इति । वनदेवता वदति । एतस्मिन् एव जने सः तापसः निवसति । अतः रामः इदं वनम् आगच्छति । अहो महत् मे भाग्यम् इति ।

अभ्यास २

(अ) पुत्रांत वान्माच अस्मद्, युष्मद्, तद् किंवा एतद् या सर्वनामाचा योग्य तीं रूपे बोधाः—

अयोध्याया दशरथः नृपः वसति । चत्वारः पुत्राः ।
राम उद्योतः । एकदा नगर्यां विश्वामित्रः ऋषिः आगच्छति वदति च ।
हे नृप रामतस्मिन्नी वरस्य रक्षणाय याचे ।
प्रार्थनां मा अवमन्दस्व इति । तदा नृपः प्रतिवदति ।
पुत्रो बहु प्रियो । कर्म अहं वच्छानि इति ।
दिन्तु वसिष्ठः उपदिशति । पुत्रो शशां । वच्छ
विश्वामित्रान नि शास्त्रम् इति । तदा दशरथः तथा करोति । विश्वामित्रः अपि
सह गच्छति ।

(आ) पुत्रांत वान्माच अस्मद् व युष्मद् या सर्वनामाचा वैकल्पिक रूपे बोधता देखील की नाही तीं साधाः—

१. अस्माकम् एव अयम् जनार्थः न जन ।
२. युष्मन्वे वा अस्मन्वे वा जय शुभः कर्षां कथयति ।
३. एव च मन च उत्तरं अन्ये छात्राः न सद्गते ।
४. हे विश्वो अस्मान् रक्ष । हे ईश्वर दवात्ये नम प्रार्थना पूज्य ।

पाठ १६.

विशेषणं.

१ तुङ्गेषु वृक्षेषु विविधाः खगाः वसन्ति ।

गजस्य शुण्डा दीर्घा ।

रमणीये उद्याने मनोहराणि पुष्पाणि विलसन्ति ।

वरील वाक्यामध्ये तुङ्गेषु, दीर्घा, रमणीये व मनोहराणि ही विशेषणाचीं रूपे आहेत तीं गुण दर्शवितात ही सर्व गुणविशेषणं अकारण्यत आहेत, त्यांचीं रूपे ज्या नामाचीं तीं विशेषणं आहेत, त्याप्रमाणे लिख, वचन व विभक्ति सामर्थ्य झालीं आहेत पुढिगामध्ये 'वृष' प्रमाण, स्त्रीलिंगामध्ये आ जोडून 'माला' शब्दाप्रमाणे व नपुंसकलिंगामध्ये 'वन' शब्दाप्रमाणे झाली आहेत स्त्रीलिंगामध्ये काही विशेषणांना ई हा प्रत्यय जोडून 'नदी' शब्दाप्रमाणे रूप वेली जातात. काहा विशेषणांना स्त्रीलिंगामध्ये दोन्ही प्रत्यय लावून रूपे करतात. जसे सुन्दर-सुन्दरा-री, चण्ड-चण्डा-ण्डी, पुराण-पुराणा-णा, माल-माला-ला, विशाल-विशाला-ली, साधारण-साधारणा-णी, परंतु बल्याण-रुच्याणी, सारङ्ग-सारङ्गा, तरुण-तरुणी, गौर-गौरी, शाश्वत-शाश्वती.

२ सुरभीणि कुसुमानि चित्तम् आहादयन्ति ।

शुचिः आचारः स्तुत्यः भवति ।

शुच्या मत्या नरः आवरम् अहंति ।

रामः सुरभिभिः पुष्पैः ईश्वरं पूजयति ।

वरील वाक्यामध्ये हस्व इकारान्त सुरभि व शुचि या विशेषणांचा उपयोग केलेला आहे त्यांचीं रूपे पुढिगामध्ये 'हरि' प्रमाण, स्त्रीलिंगामध्ये 'मति' प्रमाण व नपुंसकलिंगामध्ये 'घारि' प्रमाण झालीं आहेत नपुंसकलिंगामध्ये चतुर्थी एववचनापासून सप्तमा एववचनापर्यंत व पठ्ठी व सप्तमा द्विवचन नाचीं रूप 'हरि' प्रमाणेही करता येतात

३ बहुनां वृक्षाणां स्थानं वनम् ।

दिनस्य पूर्वार्द्धे वृक्षाणां छाया गुरुः गुर्वी या भवति ।

पटवः पद्भ्यः या कन्याः पारितोषिकाणि लभन्ते ।

गुरुणा भारेण मृत्यस्य शीर्षं नमति ।

वरील वाक्यात् गुरु, पटु व बहु या उकारान्त विशेषणाची रूपे शोबलेली आहेत ती पुढिंगामध्ये 'मानु' प्रमाणे, छाळिंगामध्ये 'धेनुप्रमाणे' अथवा 'ई' जोडून 'नदी' प्रमाणे दाला आहेत व नपुंसकलिङ्गामध्ये 'मधु' प्रमाण होतात. नपुंसकलिङ्गामध्ये चतुर्थीएकवचन ते सप्तमीएकवचन व पष्ठी व सप्तमी द्विवचन याच्या रूपे 'मानु' प्रमाणेही होतात

टीप — उकारान्त विशेषणाचा उपान्त जो वर्ण असेल एर खीरिंगामध्ये ई जोडून रूप वेळे जात नाही जसे पाण्डु, राशिः ।

४ कर्णः इव दाता विरलः ।

परमेभ्यरस्य द्रष्टृणां यतीनां दर्शनं पुण्यम् ।

यह्यः ग्रन्थस्तारः तथा च ग्रन्थरुद्र्यः अपि भारतवर्षं वर्तन्ते ।

अप्रियस्य अपि पथ्यस्य चकृषुः मित्राणि दुर्लभानि ।

सैन्यस्य नेतारः अभिगन्तून् पराजयन्त ।

वरील वाक्यात तृ-प्रत्ययान्त धातुसाधित कर्तृदर्शक विशेषणे शोबलेली आहेत. दातृ, द्रष्टृ, कर्तृ, चकृ, नेतृ व अभिगन्तृ यांचा रूपे पुढिंगामध्ये व नपुंसकलिङ्गामध्ये 'कर्तृ' प्रमाणे व छाळिंगामध्ये 'ई' जोडून 'नदी' प्रमाण दाला आहेत

अभ्यास १

पुढाढ वाक्याचा अथवा श्लोकाचा अर्थ करा व विशेषणाचा उपयोग स्पष्ट करा —

- १ निसर्गपट्वी शुद्धिनेर मकरादुद्धरति ।
- २ कल्याणा मतिर्विनाता च श्रुति साधूनाम् ।
- ३ गुरुणि कार्यं नियुक्तं यामान्यो जनः कदाचिद्वयुष्मो भवति ।

- ४ गुर्वा राज्यपुरा पुत्रे निवेशिता वृद्धेन वृषेण ।
 ५ सुरभिष. कुमुमस्य नैद्यगिकी स्थितिर्मूर्ध्नि वर्तते ।
 ६ ममाननस्य शोभाधित्रैतद्विषाणयुगल क्रियन्मनोहर वर्तते इति केनचि
 न्मृगेणोक्त स्वप्रतिविम्ब जले दृष्टा ।
 ७ भोकार यत्तपसा सर्वलोमहेश्वरम् ।
 सुहृद सर्वभूतानां ज्ञात्वा मा शान्तिमृच्छति ॥
 ८ वहना जन्मनामन्ते ज्ञानी मा प्रतिपद्यते ।
 ९ अथवा वृद्ध वस्तु हिंसितु मृदुनैवारभवे प्रजान्तक ।
 १० लोभधेदगुणेन किं पिशुनता यद्यस्ति किं पातकै
 सत्य चेतपसा च किं शुचि मनो यद्यस्ति तीर्थेन किम् ।

टीका

- १ निसर्गपद्वी—स्वभावतः दुःखर
 ४ राज्यपुरा—राज्याची अवारदारो (राज्यस्य पू०)
 ७ न ८ अर्जुनाला उपदेश वरुणाणां शीट्टणांनीं म्हणजे छेप

अभ्यास २

पुढील वाक्यातील रिशम्या जागी म्सात दिलेल्या विशेषणार्पकी योग्य त्या विशेषणार्था योग्य रूप योजा —

- १ वृक्षस्य पर्णानि ।
 २ ————— ज्योत्स्नार्था जना विहरन्ति ।
 ३ ————— पशूना निवास वरप्ये ।
 ४ बाला ————— कीडाक्षणे क्षीडन्ति ।
 ५ ————— वायु पवित्रान् पीडयति ।
 ६ ————— छात्राणा विभाम्भन्ति पात्र्या ।
 ७ ————— स्वर वायसस्य ।
 ८ ————— नार्यं भनु साहाय्य कुर्वन्ति ।

- ९ ————— कुसुमानि वृक्षान् भूषयन्ति ।
 १० ————— कमलानां सुगन्धं वायुः हरति ।
 (कर्कश, धवल, प्रफुल्ल, हरित, विविध, हिल, शीतल, विशाल,
 चतुर, प्रमल)

अभ्यास ३

पुढील वाक्यात विशेषणांचा योग्य रूपें योजना व अर्थ करा:—

- १ अस्मिन्नमति बहवः (उपदेश्) सन्ति किन्तु यथोपदेशं (व्यवहृतं)
 अभावः ।
- २ (शुचि) आचारेण नरः आदराहः भवति ।
- ३ (सुभि) भालानां गन्धः सर्वेषां प्रियः ।
- ४ (अनुकूल) देवेन सत्रवः अपि मित्राणि भवन्ति ।
- ५ (विधातु) इच्छा येन लभ्यते ।
- ६ निसर्गण (षट्) कुक्ष्या नरः किंठानि कीलका एव हरति ।
- ७ (कर्तु) मृत्पिण्डतः करोति यद् यद् इच्छति ।
- ८ थावणस्य (प्रहर्तु) तस्य हृदयात् वाणः अमृष्टः ।
- ९ उभा वधू नयान् (दातु) (याचिन्) इमे वयम् ।
- १० जनकानां रक्षणां च सम्बन्धः कस्य न प्रियः ।
 यत्र (दातु) (प्रदीतु) च स्वयं कुशियनन्दनः ॥

पाठ १७.

संख्याविशेषणं १ ते १९.

एक, द्वि, त्रि, चतुर, पञ्चन, षष्, सप्तन, अष्टन, नवन,
 दशान, एकादशान, द्वादशान, त्रयोदशान, चतुर्दशान, पञ्चदशान,
 षोडशान, सातदशान, अष्टादशान, नवदशान ।

- १ एकः वृक्षाः, द्वौ वृक्षाः, बहवः वृक्षाः (त्रयः, चत्वारः...)
 एका लता, द्वे लते, बहुषः लताः (तिस्रः, चतस्रः...)

- ४ सुवी राज्यधुरा पुने निवशिता वृद्धन नृपेण ।
- ५ मुरभिण कुसुमस्य नैसर्गिकी स्थितिर्मानव वर्तते ।
- ६ मनातनस्य शोभयितेतद्रिषाणयुगल किलमनोहर वर्तव इति केनचि
मृगोणाक्त स्वप्रतिविम्ब जल दृष्ट्वा ।
- ७ भोक्ता यज्ञतपसा सवगाम्मद्वैधरम् ।
छहृद सवभूताना ज्ञात्वा मा गान्तिमृच्छति ॥
- ८ बहूना यन्मनामते ज्ञानी मा प्रतिपद्यते ।
- ९ अवया वृद् वस्तु द्विसितु मृदुनैवारभतं प्रचान्तक ।
- १० सोमश्चदगुणन किं पिशुनता यद्यस्ति किं पातकै
सत्य चतपसा च किं गुचि मनो यद्यस्ति तीर्थेन किम् ।

टीपा

- १ मनसर्गपद्वी—स्वभावा दुःखार
- ४ राज्यधुरा—राज्याची जबाबदारी (राज्यस्य धू)
- ७ व ८ अर्जुनाला उपदेश बरताना धातुव्यानी म्दलेले श्लोक

अभ्यास २

पुढील पाक्याताळ रिकाम्या जागी उचाल दिल्या विदोपणापैची योग्य त्या विदोपणाची योग्य रूप योजना —

- १ वृक्षस्य पर्णानि ।
- २ ————— ज्योत्स्नाया जना विहरन्ति ।
- ३ ————— पशूतो निवास वरण्ये ।
- ४ बाल्य ————— श्रीकाश्रुण कीदन्ति ।
- ५ ————— वायु पथिकान् पीडयति ।
- ६ ————— छायाया विधाम्यन्ति पाथा ।
- ७ ————— स्वर वायसस्य ।
- ८ ————— नाय भतु साहाय्यं कुवन्ति ।

- ९ ————— कुमुदानि बुभान् भूपयन्ति ।
 १० ————— कमलानां सुगन्धं वायु हरति ।
 (कर्कश, मवल, प्रकुल, हरित, विविध, हिस, शातल, विशाल,
 चतुर, प्रबल)

अभ्यास ३

पुत्रोऽल वाभ्यात विष्टेपणाचा योग्य रूपे योजा व अर्थ करा —

- १ अस्मिभगाति बहव (उपदेष्टृ) सन्ति विन्तु यथोपदेश (व्यवहर्तृ)
 थमाव ।
- २ (शुचि) आचारिण नर आदराहं भवति ।
- ३ (सुरभि) माछाना गन्ध सर्वथा प्रिय ।
- ४ (अतुच्छ) दैवेन शनव नापि मित्राणि भवन्ति ।
- ५ (विधातृ) इच्छा केन लक्ष्यते ।
- ६ निसागण (पट्ट) बुद्ध्या नर सक्त्रानि खीलया एव तरति ।
- ७ (कर्तृ) मृष्टिपण्डत करोति यद् यद् इच्छति ।
- ८ ध्रावणस्य (ग्रहर्तृ) तस्य इत्यान् वाच आहृष्ट ।
- ९ उभा वः भवान् (दातृ) (याचिन्) इमे वयम् ।
- १० जनकाना रघुणा च सम्बन्ध कस्य न प्रिय ।
 यत्र (दातृ) (गृह्णातृ) च स्वय बुद्धिःकनन्दन ॥

पाठ १७.

संख्याविशेषणै १ ते १९.

एक, द्वि, त्रि, चतुर, पञ्चन्, षष्, सतन्, अष्टन्, नवन्,
 दशन्, एकादशन्, द्वादशन्, त्रयोदशन्, चतुर्दशन्, पञ्चदशन्,
 षोडशन्, सप्तदशन्, अष्टादशन्, नवदशन् ।

- १ एकः वृक्षः, द्वौ वृक्षाः, यहवः धृक्षाः (त्रयः, चत्वारः...)
 एका लता, द्वे लताः, यहवः लताः (तिस्रः, चतस्रः...)

एकं पुष्पम्, द्वे पुष्पे, पट्टनि पुष्पाणि (त्रीणि, चत्वारि...)

वरील उदाहरणावरून असें दिसून येईल की, एक, द्वि, त्रि व चतुर्, ही पहिली चार संख्याविशेषणे तीन्ही लिङ्गामध्ये निरनिराळ्या तऱ्हेने चालतात. एक द्वे एकवचनामध्ये, द्वि हे द्विवचनामध्ये व त्रि व चतुर् ही बहुवचनामध्ये योजतात.

२ पञ्च वृक्षाः — लताः — कुसुमानि वा ।

पद्-डू	”	”	”
सप्त	”	”	”
अष्ट षो	”	”	”
नव	”	”	”
दश	”	”	”

वरील उदाहरणावरून असें दिसून येईल की पञ्चम् (५) पासून दशम् (१०) पर्यंतची संख्याविशेषणे कोणत्याही लिङ्गाच्या नाभावरोबर योजली तरी एकाच तऱ्हेने व बहुवचनात चालतात.

३ एकादश रुद्राः । द्वादश आदित्याः । चन्द्रस्य षोडश कलाः ।
अष्टादश पुराणानि । पक्षस्य पञ्चदश दिवसाः-दिनानि वा ।
पक्षस्य राक्षसः अपि पञ्चदश ।

वरील उदाहरणावरून असें दिसून येईल की एकादशम् (११) ते नवदशम् (१९) पर्यंतची संख्याविशेषणे पुढे येणारे नाम कोणत्याही लिङ्गामे असेल तरी एकाच तऱ्हेने व बहुवचनात चालतात

रूपवाचक संख्याविशेषणें.

प्रथम । द्वितीय । तृतीय । चतुर्थ । पञ्चम । षष्ठ । सप्तम । अष्टम ।
नवम । दशम । एकादश । द्वादश । त्रयोदश । चतुर्दश । पञ्चदश ।
षोडश । सप्तदश । अष्टादश । नवदश ।

४ रामायणे षष्ठं काण्डं युद्धकाण्डं वर्तते ।

देवक्याः अष्टमम् अपत्यं कृष्णः आसीत् ।

सैत्रस्य नवमे दिने श्रीरामस्य जन्मोत्सवः क्रियते ।
 दशरथस्य चतुर्थः पुत्रः भरतः प्रथमस्य श्रीरामस्य भक्तः ।
 ब्राह्मणस्य कृष्णपक्षे अष्टम्यां त्रिथौ कृष्णः जातः ।
 एकादश्यां त्रिथौ निराहाराः जनाः विष्णुं पूजयन्ति ।

वरील वाच्यामध्य प्रथम, चतुर्थ, षष्ठ, अष्टम इत्यादि नमवाचक
 सख्याविशेषणं योत्रदेव्य आरेत ती सर्वे अकारान्त भाहेत. पुष्पिगामध्यं त्वाची
 रूपं 'नृप' प्रमाणे, नपुसकृदिगामध्यं 'वन' प्रमाणे व स्त्रीलिङ्गामध्यं प्रथम,
 द्वितीय, तृतीय वा ना आ जोडून 'माला' प्रमाणे व चतुर्थ ते नवदश-
 पर्यंत ई जोडून 'नदी' प्रमाणे होतात

द्वितीय व तृतीय याची चतुर्था ते सप्तमी एकवचनात सर्वनामाप्रमाणही
 रूपे होतात.

संख्यावाचक क्रियाविशेषणं.

५. (अ) सकृत्, द्विः, चतुः, पञ्चकृत्यः, अष्टकृत्यः शतकृत्यः.
 (आ) एकैकशः, द्विशः, त्रिशः, चतुःशः, शतशः, सहस्रशः...
 (इ) एकधा, द्विधा द्वेषा, त्रिधा त्रेषा, चतुर्धा, पञ्चधा,
 षोडा षड्धा, सप्तधा,.. शतधा, सहस्रधा.. ...
 (अ) सप्ताहस्य पञ्चकृत्यः बालः पाठशालां गच्छति ।
 दिवसस्य त्रिः केचित् नराः ज्ञानं कुर्यन्ति ।
 (आ) भारतीययुद्धे सहस्रशः वीराः हताः ।
 सैनिकाः द्विशः चतुःशः वा मार्गेण गच्छन्ति ।
 (इ) विष्णुः त्रेषा विचक्रमे ।
 पतिं विना किं न मम हृदयं शतधा विवर्णम् इति
 आक्रोशत् काचित् स्त्री ।

वरील ज, आ व इ विभागामध्यं संख्यावाचक क्रियाविशेषणाचे प्रकार
 दिशेले आरेत

‘अ’ मध्ये ‘त्रिती वज्ज’ या अर्थाचा क्रियाविशेषणं योजलेली आहेत एतया विशिष्ट काव्यातील अमुक वेळां असा वार्ध दशवाक्याचा असल तेव्हां त्या विशिष्ट सातवाचक शब्दाचा पर्याय विभक्ति योजलात जसें—सप्तारहस्य, दिवसस्य.

‘जा’ मध्ये एक एक, दोन दोन, तीन तीन, शेंकडों हजारों असा अर्थ दर्शविणारी सप्त्यावाचक क्रियाविशेषणं उपयोगात आणलेलं आहेत तीं ‘शम्’ हा प्रत्यय सप्त्यावाचक शब्दाचा जोडून तयार केला जातात

‘इ’ मध्ये ‘अमुक प्रचारानीं’ असा अर्थ दर्शविणारी ‘धा’ प्रत्यय जोडून तयार नरीं जाणारी शब्द्यावाचक क्रियाविशेषण उपयोगात आणलेली आहेत

अभ्यास १

पुढील वाक्यात योग्य तीं सप्त्यावाचक विशेषणाचा रूप योजा —

- १ वैजस्य शुभ्रपक्षे — तिर्या धाराम जात । वैशाखस्य—दिने च परशुराम ।
- २ —वेदाना—अह्वानि सन्ति ।
- ३ शङ्कर मदन—नेनात् चानेन अग्निना भस्मसात् अकरोत् ।
- ४ रावणस्य—सुखानि, भ्रक्षण च सुखानि ।
- ५ देवीं दुर्गां—भुजै राधायान् मारयति ।
- ६ मोक्षस्य मागा सन्ति । मोक्ष तु —पुरुषार्थ ।
- ७ —रिषुषु व्रम —मत्सर तु—रिषु भवति ।
- ८ अप्परसा—कुत्सानि गन्धवाणा तु —कुत्से ।
- ९ —वस्तूना समूहं त्रितयम्—वस्तूना पदकं च ।
- १० बालकस्य नामराहकार दिनं निचते ।

अभ्यास २

पुढील वाक्याचा अथवा श्लोकचा अर्थ समजून त्यातील सप्त्याविशेषणाचा उपयोग स्पष्ट करा —

- १ भासस्य द्वी पक्षां पक्षस्य च पक्षद्वय दिनानि सन्ति ।

- २ पय वै तेन मे दत्ता वराः शृणुत तन्मम ।
- ३ पडिमानी निन्दन्ति सुहृदमनवेक्षणान् ।
गाव. सेवा कृषिभार्यो विद्या नृपलमंगति. ॥
- ४ एक. क्षमावता दीपो द्वितीयो नोपपद्यते ।
यदेनं क्षमया युक्तमद्यकं मन्यते जनः ॥
- ५ ततस्तृतीये दिपले सत्त्वत्वात्मजो मुनिः ।
सुषिष्ठिरं समन्येद्य वाग्मी वचनमब्रवीत् ॥
- ६ दीव तु सप्तचार्ये श्रोत्रियानतिरिष्यते ।
पितृन्दश्च तु मातृका सर्वांश्चा वृषिवीर्यति. ॥
- ७ द्वादशेऽहनि तेभ्य स कृन्शीचो नराधिप ।
श्राद्धानि विधिवत्प्रादाद्दक्षिणायन्ति पाण्डव. ॥
- ८ ततो नवं स्यं शुभमारोहच सुषिष्ठिर ।
सुषं षोडशभिर्गोभिः पाण्डुरै शुभलक्षणे ॥
- ९ नयं वा द्वादशाब्धानि सुप्ताभिर्द्युतानिजिता. ।
प्रविद्येम महारण्यं रौरवाजिनवासस ॥
- १० अतुर्दद्याता नैष्कल्यात्सुनर्नव च पय च ।
श्राद्दिणोत्रिशितान्वाणस्ते चाभ्रस्यन्त धर्मण. ॥

टीका

- २ सावित्रीं गृह्णेत्येव शीरार्धं.
- ३ अनवेक्षणम्—दुर्लभं, वाळवी न बाहणे.
- ५ तृतीये दिपले—रात्वारोक्षणान्तर मध्येन गुरु क्षान्तावर निक्षन्त्या दिवर्गी.
- ७ द्वादशेऽहनि—पृथग्प्राप्या मरणान्तर वाराब्दा दिवर्गी.
नराधिपः—पाण्डवः सुषिष्ठिरः
कृन्शीचः—शीचन्—सुदृश. ज्याल (तपेवाम्वाप्या मृदुमुद्धे आलेख,
मालिनया पालवुत्) सुदृता वेलेली आदे तो.
- ९ पृथग्प्राप्या केटी सुषिष्ठिराने दुयौपनाशे वेलेका श्राव.
- १० भर्तुर्नर्न द्रोणाचार्योवर दावलेला वाप्यसवर्धी वा शोक आदे.

पाठ १८.

भूतकालः—प्रथमभूतकालः (अनद्यतनः)

१ छ. अहं मागं भिन्नम् अपश्यम् ।

गते संघत्सरे पर्जन्य. प्रभूतं जलम् अचर्पत् ।

कस्मिंश्चित् अरण्ये कोऽपि सिंहः गुहायाम् अवसत् ।

जना. कृष्णस्य क्रीडायां कोशलम् पेशन्त ।

बाल बान्याताल अपश्यम्, अचर्पत्, अवसत् व पेशन्त हा क्रियापद भूतकालीन क्रिया दर्शयितात तां फार प्राचीन कालचा अथवा चाट दिखसान घडलेला क्रिया दर्शवान नाहीन, तर आनच्या पूर्वी घडलेली क्रिया दर्शयितात म्हणून या भूतकालाचा अनद्यतन भूतकाल अस नाव जाहे

बाल नियमाविरुद्ध कसूत प्रन्वातून प्रथमभूतकालाचा उपयोग पोणताही भूतकाल दशविण्याकरिता केला जातो ही प्रथमभूतकाली हों व्यञ्जनारभा धातूच्या पूर्वी 'अ' व स्वररानी धातूच्या पूर्वी 'आ' जोडून केली जायता

२ सचं पशच. सिंहस्य समीपं यथाक्रमम् अगच्छन् ।

(सगळे पशु सिंहानबळ फमानुसार जात असत)

सः बाल. प्रतिदिनं कन्दुकेन अक्रीडत् ।

(तो मुलगा दररोज बॅडून खेळत असे)

बाल बाल्यावरून असें दिसून येईल की साध्या भूतकालाच्या रूपावरून रातिभूतकालाचाहा बोध होतो

३ अर्जुनः कृष्ण शरणं प्रत्यपद्यत ।

पौरा. वनवासार्थं प्रस्थितं रामम् अन्यस्तरत् ।

बाल भूतकालाच्या रूपावरून असें दिसून येईल की उपसर्गसहित धातूची प्रथमभूतकाली रूपे तयार करतांना इतर क्रियापदाप्रमाणे अ अथवा आ पूर्वी जोडून हर्ष तयार करतात व नंतर त्या रूपापूर्वी सधिनियमानुसार उपसर्ग जोडतात अस पद्-च ग आ प-अपद्यत, प्रति+अपद्यत-प्रत्यपद्यत ।

अभ्यास १

पुराण वाक्यातील अथवा खोकातील भूतनालवाचक क्रियापदाचा अर्थ स्पष्ट होईल अशा रितीने त्यांचे भाषान्तर करा —

- १ वक्रो जलचरान्दत्त्वादारमुत्तिमरुपोत् ।
- २ वृषस्त्वस्मिन्वाण इमानि नामाक्षराण्यपश्यत् ।
- ३ वस्तुनसमर्था लता संतापा भागं रामायादर्शयन् ।
- ४ विदेहेकर प्रहरवर्मा हस्तावरोपेण सैन्येन सह स्वपुरगगभ्रमकरोत् ।
- ५ देवशर्मापि विसनाद्गालपुरक्षामकण्ठो नष्टनिद्रस्तारसर्वं श्रीनरिजमपश्यत् ।
- ६ मत्परं दिवसस्य तस्मात्स्नानभोजन सेवितु राजान्त पुर प्राविशत् ।
- ७ चन्द्रपीड पत्रलेखामातृहृदयादव्यतिरिच्य सर्वविश्रम्वेष्वमन्यत ।
- ८ अत्र ध्यम्बक वन्दमानाह सह सखीननेन व्यचरम् ।
- ९ तत्क्षापमहमवर्णनयोग्या कामप्यवस्थामन्वभवम् ।
- १० जलध नरशार्ङ्गो लोकेश्वरप्रतिभो भुवि ।
अतिष्ठन्ननुजेन्द्राणा मूर्ध्नि देवपरिर्षया ॥

टीपा

- १ आदावृत्ति कृ—वाक्याची श्लेष वरले
- ४ हावशेष (सैन्यम्)—गात्वानंतर शिळक पाहिलेले.
- ५ सुखान्वयष्ट —मुळेने ज्याची मान वाढीक सली आहे असा
(क्षर + क्षल + यष्ट)
नष्टनिद्र —ज्याची झोप भासोची झाली आहे ती, किंवा ज्याला झोप देत नाहीतो
(नष्ट + निद्रा)
- ७ सर्वविश्रमेषु—विषासान सागावयाच्या सर्व गोटोमध्य
- ९ वामनी (अवस्थान्)—अन्वनीप
- १० देवराते —इन्द्र

अभ्यास २

पुराण वाक्यात प्रथम भूतनालवाची (क्सात दिलेला भातूची) रूप बोधा —

- १ एणधेने भविषोर शरवरे ——— (प्र + इत्) ।
- २ इत्त मूरुत् आत् पठित तिहम् ——— (मुच्) ।

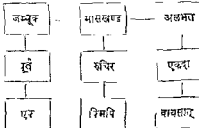
- ३ गङ्गानाद् राज्ञो संनिष्ठाना हृदयानि ——— (वि+ङ्) ।
 ४ रघु दिग्विजयाय महता सैन्येन गङ्गा ——— (प्र+स्था) ।
 ५ भीष्मस्य पराजयात् अनन्तरं दुर्योधनः स्वगतं शत्रुनिजा च सह
 — (यन्) ।
 ६ पुत्रस्य मृत्योर्वातस्या अलुनं ——— (वि+सद्) ।
 ७ शत्रुस्य वचनं वर्णस्य हृदयस्य मर्माणि — (कृत्) ।
 ८ सर्गं सम्भ्या चित्रे लिखिता इव तु शासनेन कृतं शीघ्रदीनस्यहरणम्
 ——— (इक्ष्) ।
 ९ यमः सविश्वैः पथं वगन् — (प्र+दा) ।
 १० परशुरामः पितुः जम्भकेन आशाम् — (अनु+वच्) ।

अभ्यास ३

पुत्र दर्शयित्वा पदतीप्रमाणे कर्तृपदवाचक, कर्मपदवाचक व क्रियापदवाचक
 अत्रा दिश्यां शास्त्रावहनं वाक्ये वनवा —

जसें — जम्बूकं च मांसखण्डं अलमपः

एकदेसो धृतो जम्बूकः किमपि रुचिरं मांसखण्डं वायसादलमतः ।

कतृपदवाचक शब्दः—कविः, रावणः, व्याघ्रः, हरिणः, वाचकः.

कर्मपदवाचक शब्दः—वनम्, शरान्, पुष्पाणि, सेनाम्, जलम्.

क्रियापदवाचक शब्दः—आनयत्, अन्वभवत्, पीडयन्ति, अपश्यत्,
दण्डयति.

पाठ १९.

आज्ञार्थं व आशीर्वादार्थं.

- १ हे राम चतुर्दश वर्षाणि त्वं वने वस इति कैकेय्या अघदत् ।
गृहं गच्छत पुस्तकानि च आनयत इति गुरुः छात्रान्
आदिशत् ।
चाण्डालकन्यकाम् अन्तः प्रवेशय इति शूद्रकः राजा
प्रतीहारीम् आशापयत् ।

वरील तीन वाक्यामध्ये ह्युक्त दर्शविणारी क्रियापदे—वस, गच्छत,
आनयत, प्रवेशय—ही आज्ञार्थीमध्ये योजलेली आहेत. हीं सर्वे द्वितीयपुरुषी
आहेत. खरा आज्ञार्थाचा उपयोग द्वितीय पुरुषातच होतो.

- २ - वयम् अधुना क्रीडाम् । अयं हि सन्ध्याकालः ।
पान्थाः मार्गं छात्याम् आश्रयन्तु जलं च पिबन्तु ।
वालाः गृहं गच्छन्तु पादान् पठन्तु च ।

वरील वाक्यांमध्ये प्रथमपुरुषी व तृतीयपुरुषी आज्ञार्थांचा ह्ये योजलेला
आहेत. परंतु त्यांचा अर्थ आज्ञा नसून परवानगी मार्गणे अथवा देणे असा
होतो, अथवा इच्छा प्रदर्शित करणे असाही होतो.

- ३ १ धायस्व मां नरकात् घोरात् रक्ष रक्ष परमेश्वर ।
२ भवतु सर्वेषां कल्याणम् अनुभवन्तु च सर्वे सुखम् ।

३ भज गोविन्दं भज गोविन्दं सूढमते ।

४ वत्स चिरं जीव विजयी च भव ।

वरील वाक्यांतील पहिल्या वाक्यांत आत्मार्यांचा उपयोग प्रार्थना करण्याकरिता, दुसऱ्यांत शुभेच्छा प्रदर्शित करण्याकरिता, तिसऱ्यांत उपदेश करण्याकरिता व चौथ्यांत आशीर्वाद देण्याकरिता केलेला आहे.

४ इदम् आसनम् अलङ्कियताम् ।

गम्यताम् अनेन मार्गेण ।

निवेद्यताम् इयं वार्ता नृपाय ।

वरील वाक्यांत आत्मार्यांचा कर्मणि प्रयोगांत उपयोग केलेला आहे व कोणतीही गोष्ट करावयास नम्रपणे सांगण्याचा तो एक प्रकार आहे.

५ मा तपः आचर इति जननी पार्वतीम् अकथयत् ।

मां मा मारय इति मूपकः सिंहं प्रार्थयत् ।

वालक मा रुदिहि । इयं ते माता आगच्छति ।

वरील वाक्यांतील गौण वाक्यांत विनागर्द आहार्यांत योजलेली आहेत परंतु निषेधार्थक भाष्य दर्शविण्याकरिता 'न' हे नेहमीचे क्रियाविशेषण न योजतां 'मा' हे निषेधार्थक अव्यय योजलेले आहे. आत्मार्यांमध्ये निषेधार्था 'मा' हे अव्यय योजण्याचा प्रघात आहे.

आशीर्वादार्थ.

६ केशवः नः अपायात् पायात् ।

देयात् एव च रामलक्ष्मणधनुर्ज्वाघोपमन्त्रः जयम् ।

चर्धिपीष्टाः स्वरज्ये त्वं मोदिपीष्टाः च शाश्वतम् ।

वरील तीन वाक्यांमध्ये पायात्, देयात्, चर्धिपीष्टाः व मोदिपीष्टाः ही आशीर्वादार्थांचीं रूपे योजलेली आहेत. आशीर्वादार्थांमधील आशार्थ अथवा निष्कर्षही योजण्याचा प्रघात आहे. आशीर्वादार्थांना मुख्य उपयोग आशीर्वाद देणे किंवा इच्छा प्रकट करणे हा आहे. वरील रूपांतील पहिली दोन परस्मैपदी रूपे आहेत व शेवटची दोन आत्मनेपदी आहेत.

७ घानिपीष्ट त्वया क्रीपः गाहिपीष्ट समुच्चतिः ।

अपहृपीरन् सर्वदुःखानि ईशकृपया ।

बरील दोन वाक्यान्मध्ये घानिपीष्ट (हन् वा धातूनें), गाहिपीष्ट (गाह् वा धातूनें) व अपहृपीरन् हें (अप + ह् वा धातूनें) अशीं कर्मणि आशीर्वादापांचा रुपें योजलेली आहेत, हें घान्याच्या रचनेवरून घ्यातात येईल. ही सर्व जातनेपदी प्रत्यय लागून तयार केलेली आहेत. .

अभ्यास १

पुढील वाक्यातील व श्लोकांतील आशीर्वाचा वाचना आशीर्वादापांचा उपयोग स्पष्ट होईल ज्या रीतीने अर्थ सांगाः—

- १ त्रींशु सत्यवान् भवतु च तव सत्यं वचनम् ।
- २ हे मणि किमन्यदाशास्महे । वेचलं वीप्रसया भूयाः ।
- ३ रावानः परिपालयन्तु वसुधा धर्मं स्थिता सर्वदा ।
- ४ ददतु तरवः पुष्पैरर्घ्यं फलेभ्य मयुधसुतः ।
- ५ हे राजानस्त्वजन शुभप्रोमवन्धे विरोधम् ।
- ६ छिन्नैर्न सद्यं योगमातिष्ठोत्तिष्ठ नास्त ।
- ७ सर्वधर्मान् परित्यज्य मामे ह् वरणं जन ।
- ८ मा वृष धननेनभोवगर्भं हरति निनेपात्कालं सर्वम् ।
- ९ स्वेदास्त्वै सततं गिहान स्वपदं मीळं शिष्या तव ।
- १० विधत्त नि शत्रुं निरवधिस्त्वार्थि विधिरहो
मुने सोमे शंता हरिरविरनं वृत्तु हरः ।

टीपा

- २ वीप्रसया—बोराण जन्म देणारी.
- वृषा—नू पाहूँ आशीर्वादाची (दि. पु. ८ व.) रूप.
- ४ मयुधसु—मय गजगते, मय शिरगन्तरे (मयु + सु + य-ग-प. १. १. ३१११)
- ५ शुभप्रोमवन्धे — यज्ञ यज्ञोत्सव प्रेमभाव.
- ६ व ७ शीर्षकाची भर्तृनाथ केळ्या उददेशानेन कोटारी.
- १० निरवधिस्त्वार्थि—निरवध्याची नवीन नाही मन्तारि.

अभ्यास २

- (अ) पुढील धातूचा आहाराची रूपे योजून इच्छा दर्शविणारी वाक्ये तयार करा — हृष्, जनु+मन्, वि+ध्रम्
- (आ) पुढील धातूची आहाराची रूपे योजून आश्चर्याद दर्शविणारी वाक्ये तयार करा — लम्, प्र+ख, वृष्
- (इ) पुढील धातूची आहाराची रूपे योजून आश्चर्याद दर्शविणारी वाक्ये तयार करा — वा+ना, युष्, दा
- (ई) पुढील रूपे योजून वाक्ये बनवा — स्थेयात् । मा विरम । मा दण्डय । वृषीष्ट ।

पाठ २०.

कर्मणि भूतकाल व कर्मणि भूतकालवाचक धातुसाधिते.

१ रामः अध्ययनम् अकरोत् । रामेण अध्ययनम् अक्रियत्-कृतम् वा ।

वालः आम्ने अगक्षयत् । वालेन आम्ने अभक्ष्येताम्-भक्षिते ।

मिश्रुकः धनिकं धन अयाचत । मिश्रुकेण धनिक. धनम् अयाच्यत-याचितः वा ।

रामः सीतां धनम् अनयत् । रामेण सीतां धनम् अनयत्-नीता वा ।

वरील चार वाक्यांतोळ क्रियापद समर्थ व असून त्यांचा भूतकालात उपयोग केलेला आहे त्याचप्रमाणे त्यांचा कर्मणि प्रयोग कर्तृपद तृतीयेंत योजून, कर्मपद प्रथमेंत योजून व कर्मणि त-हेचें भूतकाली व नवीन प्रथमान्त पदांशी जुळणारे क्रियापदांचे रूप योजून केला आहे, व त्याशिवाय वृत्तम्, भक्षिते, याचितः, व नीता ही कर्मणि भूतकालवाचक धातुसहित विशेषणे उपयोगात आणलेली

आहेत, व त्याची रूपही इतर असारान्त विशेषणप्रमाणे प्रथमान्त नामादी लिंग, वचन व विभक्ति यात जुळतां ज्ञातं आहेत जसे अर्धदत्तम्—न, प्र, ए व, म्हणून कृतम्—न प्र, ए व, सीता—द्या प्र, ए, व, म्हणून माता—स्त्री प्र, ए, व

अथर्वन अस दिसून देहल कर, कर्मणिभूतकालवाचक वातुसाधित विशेषणें मरुमेक निदापदानां चोचणें असत्यास वाक्याची रचना कर्मणि प्रयोगप्रमाणें नरावा लागते व नवान् प्रथमान्त नामाप्रमाणें कर्मणिभूतकालवाचक विशेषणाचें रूप लिंग, वचन व विभक्ति नामर्थे चोचणें लागत

२ राम. वनम् अगच्छत् । राम. वनं गतः ।

परशुरामः रामस्य पराक्रमेण अक्रुध्यत् । परशुरामः रामस्य पराक्रमेण क्रुद्धः ।

पुत्रस्य विजयेन जननी अमोदत । पुत्रस्य विजयेन जननी मुदिता ।

अर्जुनः रणाङ्गणे तूर्णाम् अतिष्ठत् । अर्जुनः रणाङ्गणे तूर्णाम् स्थितः ।

बरील वाक्यातील निदापद अथर्वन आहेत म्हणून त्या निदापदानामून नामर्थे कर्मणिभूतकालवाचक विशेषणें—गतः, क्रुद्धः, मुदिता व स्थितः—नी इतर श्लोकाचे वाक्यात व निदापदाऐवजी दोनलेलीं आहेत म्हणून अथर्वन वाक्याची कर्मणिभूतकालवाचक वातुसाधित विशेषण उपचोगात नामर्थे प्राच्यास वाक्याची रचना इतरप्रयोगप्रमाणें असावी व क, भू या धा. विशेषणाचें रूप कृतपदाप्रमाणें लिंग, वचन व विभक्ति नामर्थे असाव.

३ हरिः लक्ष्मीम् आग्लिष्यत् । हरिः लक्ष्मीम् आग्लिष्यतः ।

चिष्णुः शेषम् अध्यशेत । चिष्णुः शेषम् अधिशयितः ।

दुष्यन्तः इन्द्रस्य अर्धासनम् अभ्यतिष्ठत् । दुष्यन्तः इन्द्रस्य अर्धासनम् अभिष्टितः ।

मवः शिवम् उपास्त । मवः शिवम् उपासितः ।

वाल वृक्षम् आरोहत् । बाल वृक्षम् आरूढ ।

राम पञ्चवटीम् अध्ययसत् । राम पञ्चवटीम् अध्युषित ।

बाल वाक्याताल श्लिष्ट है समक क्रियापद आहे व इतर क्रियापदाना उपर्या षोडश्यानुळे त्याचा समकसासरा उपशाग केला जाह त्या धातूपासून बालाच्या कर्मणिभूतकालवाचक धातुसाधित विशेषणाचा उपशाग करताना कर्मण रचना न करता नर्तरे रचनाच कायम ठवण्यात आला आहे

४ राम ग्रामम् अगच्छत् । रामेण ग्रामम् अगम्यत गतम् वा ।
खगा आकाशे उदडयन्त । खग आकाशे उदडीयत
उड्डीनम् वा ।

नर व्याघ्रात् अरिमेत् । नरेण व्याघ्रात् अभायत भीतम् वा ।
आम्र वालाय अराचत । आम्रेण वालाय अरुच्यत
रुचितम् वा ।

बाल वाक्यामधाल क्रियापदे अकर्मक आहेत जसमक धातूच्या कर्मणि भूतकालवाचक धातुसाधित विशेषणाचा योग्य उपशाग कोणता है धरीक दुपन्था नियमात दशविष्यात आठ आहे बराच वाक्याच भाव प्रयोगात रूपांतर कळ होतें है प्रयेक वाक्यापुढ दशविठळ आहे त्याचप्रमाणे भावे प्रयोगांताळ क्रियापदाऐवजा कर्मणिभूतकालवाचक धातुसाधिताच नपुंसकलिगा प्रथमच्या एरुवचनात उपशाग करता यतो तसे गतम्, उड्डानम् परतु ही शब्दा सल्लत प्रन्यासून वचितच आटळून येते म्हणून अकर्मक । क्वापदाश्या भूतकाल वाचक धातुसाधित विशेषणाचा उपशाग करावयाना असल तर बाल दुपन्था नियमात साधितल्याप्रमाण कतरि रचनाच कायम ठळन करावा

५ भीष्मेण कृता प्रतिज्ञा दुयाधनम् आनन्दयत् ।

सकृत् अपि पठित विष्णो नाम नर रक्षति ।

कुशलवान्या दशितेन चातुयण सर्वे जना व्यस्मयन्त ।

आसने उपविष्ट यति शिष्य प्रभम् अपृच्छत् ।

बाल वाक्यातहा कृता, पठितम्, दशितेन, उपविष्टम् इत्यादि

कर्मणिभूतश्रद्धावाचक धातुसाधित विशेषणाचा उपसर्ग सामान्य वकारान्त विशेषणप्रमाणे घेता आहे—क्रियापदावृत्त नष्टे. अशा वेळेला कर्मणि-भूतश्रद्धावाचक धातुसाधित विशेषणाची रूपे ज्या नामांशी त्याचा संबंध असेल त्या नामांच्या लिंग, वचन व विभक्ति यांप्रमाणे होतात.

६ चतुरः छात्रः गुरुणां बहुमतः भवति ।
सायंकाले क्रीडा छात्राणां सम्मता ।

(बहु) मत, सम्मत व अभिमत अशा अर्थांच्या कर्मणिभूतश्रद्धावाचक धातुसाधिताचा अर्थ वर्तमानश्रद्धावाचक असल्यास चतुर्पदाची पद्ये शौजाची, जसे—गुरुणाम्, छात्राणाम्.

अभ्यास १

पुढील वाक्यात क्रियापदाऐवजी कर्मणि भू. का. धातुसाधित विशेषणे दोजा व क. भू. धा. विशेषणाऐवजी क्रियापदांची रूपे शोधा —

- १ वायधद्वयत्योः जपत्वावि वृष्यसर्पेण गृह्णितानि ।
- २ रात्रिपुर्ये, तद्वरोदरे वृष्यसर्पे, एतः न्यापादितः च ।
- ३ नारायणः समुद्रम् अगृह्णानाम आदिशत् ।
- ४ इधितेन परिवर्त्तन तद् अखिलं रतं राशः अग्ने निवेदितम् ।
- ५ दुर्वाधनमीनमेतयोः वीरे जन्मनः प्रवृत्तिः अदर्शत ।
- ६ एष्यस्य उपदेनात् अर्जुनः योद्धुं प्रवृत्तः ।
- ७ अश्विनपान्दवः अर्जुनः सुदृढजयां निपुणः अनाद्यतः ।
- ८ पत्रलेगा छात्रा इव सजसूतोः पार्थे न असुयन् ।
- ९ तद्देशनाद्विद्यनिहतः पोतः समुद्रान्ममि धनवन् ।
- १० धनमूलकान् जनयान् उदित्व तेनचित् पण्डितेन स्वयं प्रकीर्तः एतः विद्वानः पाचितः ।

टीपा

- १ अश्विनपान्दवः—पान्दवा राजाची अश्विन वेलडा.
(+ टीका + नादिका + क्विबः)
- १० पत्रलेगाः (म्नादीः)—द्रव्यामध्ये जोसे वृत्त आहे असे.

अभ्यास २

पुढील श्लोकांतील भूतकालवाचक धातुसाधितांचें प्रयोजन स्पष्ट करून अर्थ लिहा :—

- १ तुष्टैर्वदं तदलधु रधुस्वामिनः सचरित्रम्
कुदैर्नोतस्त्रिभुवनजयी हास्यमार्गं दशास्यः ।
- २ राज्यं येन पटान्तलमृतुपर्कं त्यक्तं गुरोराशया
पाथेयं परिगृह्य कामुकवरं घोरं वनं प्रस्थितः ।
- ३ कुम्भो न कूपमपि शोपयितुं समर्थ-
कुम्भोज्ञेन सुनिनाम्बुधिरेव पीतः ।
- ४ सन्धं जन्म सह भिवा स्वयमपि त्रैलोक्यभूषाकरः
स्थित्यर्थं परमेश्वरं प्रति गतस्तेनापि मूर्ध्ना शृतः ।
- ५ वृद्धस्तावचिन्ताममः परमे प्रद्वणि कोऽपि न लजः ।
- ६ अहं हि संमतो राजो य एवं मन्थते कुधीः ।
कर्त्तव्यं स विज्ञेयो विषाणपरिवर्जितः ॥
- ७ दुर्वाधनस्तु राजेन्द्र सैन्यमध्ये ध्यवस्थितः ।
कर्णदुःशासनकुर्यैर्दतो राजा महारथैः ॥
- ८ एवं विनिहतो राजेन्नेको बहुनिराहवे ।
शोभाक्षिया चमूं सर्वा नठिनीमिव कुजरः ॥
- ९ मया ध्रुताश्च द्रोणेन चक्रभ्यूहो विनिर्मितः ।
न च वस्तस्य भेत्तास्ति विना सोमद्रमर्भकम् ॥
- १० त्वया नाथेन योविन्द ध्रुव एव जयो मन ।
प्रगतो अस्म मेऽय त्वं लोके भूतभाविष्यकृत् ॥

टीपा

- १ अलधु—कार मोठें.
पदास्यः—राज्य. (दश + मास) ज्याला दहा तोंडे आहेत तो.
- २ रामाणा उदेयत लिङ्श्लेषा लोके. येन—रामेण.
पदाश्लेषापूर्वकं (उपसर्ग)—कथाच्या आचरण्यात शक्यतेच्या गदाश्लेषा कार्गी-
प्रमाणे (तुच्छ) भासणारे.
(प२ + अन्त + लज्ज + शृत) 'क' प्रत्यय 'सापत्ता' या अर्थी आशयाने.

- ४ त्रैलोक्यभूषाकरः—तीर्थी लोराना रोमा अल्लारा.
 ८ एङ्.—अभिमन्यूला उद्देश्त.
 ९ अभिमन्युवधानात् अर्जुनाने भाशना उद्देश्त भद्रेला शोक.
 १० अर्जुनाने कृपाळा उद्देश्त भद्रेला शोक.

पाठ २१.

ल्यवन्त व णसुल् अव्यये.

ल्यवन्त अव्यये (पूर्वकालवाचक धातुसाधित अव्यये).

- १ (प्रथमं) बालः गृहं गच्छति (पश्चात्) क्रीडति च ।
 बालः गृहं गत्वा क्रीडति ।
 (") शिष्यः कमलम् आनयत् (पश्चात्) मुनये च
 अयच्छत् ।
 शिष्यः कमलम् आनीय मुनये अयच्छत् ।
 (") यायसः मयूरस्य पिच्छानि गृह्णाति (पश्चात्)
 स्वशरीरे च धारयति ।
 यायसः मयूरस्य पिच्छानि गृहीत्वा स्वशरीरे
 धारयति ।
 (") त्वं गुह्यं नम (पश्चात्) पठनम् आरभस्व च ।
 त्वं गुह्यं नत्वा पठनम् आरभस्व ।
 (") बालाः गृहं गच्छेयुः (पश्चात्) क्रीडेयुः च ।
 बालाः गृहं गत्वा क्रीडेयुः ।

वरील वाक्ये दोन प्रसारानी लिहिरेली जाहेत पहिल्या वाक्यात दोन
 क्रियापदे जाहेत व त्याच्या रुपान्तरणमध्ये पहिल्या क्रियापदाबद्दल ल्यवन्ताचा
 उपसर्ग करून एङ्कव मुक्त क्रियापद ठेविले जाहे, पहिल्या वाक्यातील पूर्व

साहेल्या क्रियाबद्दल ल्यबन्ताचा उपयोग वेळेला आहे व शब्दांत क्रिया क्रिया पदानेच द्याविलेला आहे शिवाय प्रत्येक वाक्यातील दोन्हा क्रियांचा क्ता एकरूप आहे म्हणून ज्या वेळेला एका वाक्यामध्ये एकाहून अधिक क्रिया एका क्त्याप्रा जोडलेल्या असतात त्या वेळा शब्दच्या क्रियेरोरीच पूर्वीच्या पुन्या साहेल्या क्रियाबद्दल ल्यबन्ने योजून शब्दच्या क्रियेबद्दल क्रियापद अथवा कर्मणि भूतनासनाचक धातुसाधित योजतात शिवाय जसे विसून येईल की क्रियापद कोणत्याही वाक्याची अथवा अर्थाची असली तरा ल्यबन्ताचा उपयोग करता येता

२ गोपालः अभ्यसनं करोति रामः च क्रीडति ।

गोपाल. मार्गेण चलति श्लोके च पठति ।

वरील दोन्हा वाक्यामध्ये चर-ताचा उपयोग करता येणार नाही कारण पहिल्या वाक्यात दान्हे क्रियाचे वरें भिन आहेत व दुसऱ्यात दोन्ही क्रियांचा कर्ता जरी एकरूप आहे, तरा त्या दोन्ही क्रिया एकाच वेळां चालू आहेत पहिली पूर्ण झाल्यावर दुसरा चालू राहाते असे नाही

३ पितरो प्रणम्य बाल. गुरुरगृहं प्रस्थित. ।

विश्रान्तिसुखम् अनुभूय पान्थ. मार्गम् आक्रामत् ।

शत्रुं विजित्य नृप. राजधानीं न्यघर्तत ।

वरील वाक्यामध्ये प्रणम्य, अनुभूय व विजित्य ही ल्यबन्ने योजलेली आहेत मात्र धातुता उपसर्ग जोडला असल्यामुळे त्या बद्दल य हा प्रत्यय जोडलेला आहे जसे प्र+नम्+य. अनु+भू+य परंतु धातु हस्यस्वरान्त असल्यास य बद्दल स्य असा प्रत्यय जोडलेला आहे जसे वि+जि+य

णगुल् अन्यर्थे (अम् प्रत्ययान्त धातुसाधित अच्यर्थे).

४ भक्तः स्मारं स्मारं धिष्णुं नमति ।

रियो. आत्मनं श्रावं श्रावं नृपः सैन्येन सह प्रस्थित. ।

सुय पायं पायं नर. रोगप्रस्त. भयति ।

वरील वाक्यांताल स्मार स्मारम्, श्राव श्रावम्, पाय पायम् हीं अम्-प्रत्ययान्त धातुसाधित अच्यर्थे क्रिया पुन्हा पुन्हा करा गेलीं हैं द्वाविण्यासरितां

दोन वेद्य रूपयोगात आणिलेली आहेत याचा उपयोग फार अधिक केलेला दिसून येतो. याचा अर्थ लघ्वन्त अभ्यासासारखाच होतो

५. माता पुत्रं नामग्राहं (नाम गृहीत्वा) आह्वयति ।

सः चोरः यष्टिघातं (यष्टिभिः हत्वा) हतः ।

राक्षसाः विप्रवेदं जघ्नुः (याधतः विप्रान् ते अविदुः तावतः) ।

वरील वाक्यामध्ये 'अम्' प्रत्ययान्त णमुल् अन्वये कर्मवाचक अथवा साधनवाचक शब्दाची जोडून उपयोगात आणलेली आहेत जसे- 'ग्राहम्' हे रूप 'नाम' या कर्मवाचक पदाची जोडून लिहिलेले आहे याचप्रमाणे 'जा+दिष्' याचेंही 'आदेनम्' हे रूप 'नाम' या कर्मपदाची जोडून लिहिलेले आहे जसे-नामादेशम् । 'ग्राहम्' हे रूपही केवळ, हस्त इत्यादि शब्दाची निरुद्ध रूपे दर्शविताना येतव्यात, जसे केशग्राहं-हस्तग्राह युष्पन्ते सैनिका ।

'घातम्' व 'हतः' अशी एकच धातूचा दोन रूपे एकच अर्थ दर्शविण्या करिता येतलेली आहेत. तसेच 'पेपम्' हे 'पिप्' धातूचें रूपही चूर्ण, शुष्क इत्यादि शब्दाना जोडून येतव्यात, चूर्णपेपं पिनिष्टि ।

'वेदम्' हे विद् धातूचें अम्-प्रत्ययान्त रूप 'विप्र' या कर्मपदाला जोडून लिहिलेले आहे त्याचा अर्थ वेवढे विप्र माहृत आहेत त्या सर्वांना असा होतो त्याचप्रमाणे हत् या धातूचें 'दर्शनम्' हे रूपही ज्या नामाला जोडून लिहिलेले त्या नामानें दर्शविलेला सर्व वस्तु पाहून असा अर्थ होतो जस-अन्त्यादर्शनम् जेवज्या मुली पाहिल्या तेवढ्या सप

अभ्यास १

पुढील श्लोकातील लघ्वन्त पदवा णमुल् पदाची उपयुक्तता दाखवून अर्थ करा —

- १ छिद्रं निरूप्य सहसा प्रविशत्यग्राह सर्वं रत्नस्य चरितं मयाच करोति ।
- २ मोक्षार्थं प्राप्य न गन्तव्यं विपश्चित् कस्यापदोऽस्त गता स्त्रीणि तस्य न सञ्चितं भुवि मन की नाम राज्ञा प्रिय ।

- ३ तेनोभिरापूय जगत्समग्र मासस्तबोग्रा प्रतपन्ति विष्णो ।
- ४ तस्मात्त्वमुसिष्ठ यशो लभस्य जित्वा शत्रून् भुङ्क्ष्व राज्य समृद्धम् ।
- ५ पर्णा पीत्वा क्षीर वनति गरल दु सहतरम् ।
- ६ सर्वकामान् परित्यज्य मामेन शरण व्रज ।
- ७ तापार्तान् निमज्ज्य तस्य सरसो मध्ये विमुक्त भ्रम ।
- ८ नातिमात्रेण किं वद्विद्वन्पते पूज्यते ह्यपि ।
- ९ न्यवहार परिज्ञाय कथं पूज्योऽन्वा भवतु ॥
- ९ ददासि चेद्भूय मद्य जावमाह युधिष्ठिरम् ।
- १० गृहीत्वा रथिना श्रेष्ठ मत्समीपमिहानय ॥
- १० समूपातमग्रन्त पराजोयन्ति मानिन ।
- प्रवसितान्धतमसस्तत्रोदाहरण रवि ॥

टीपा

- १ अशुद्ध — (अ + शुद्धा) अनर्थ-बन्धना भाति वाञ्छ नाहीं असा
- ४ व ६—श्रीकृष्णाना अर्जुनाला उदरेत्तु इत्युक्ते श्लोक
- ८ नातिमात्रेण—बेळ जाणामुर्केब
- ९ दुयापनाजें मीप्ताचार्यांना उदेश्त महत्तेला शोभ
- जीवमाहन्—जिवन पनटून (शत्रुण रूप)
- १० समूपाहन्—मुखापाहून न च वरुन (शत्रुण रूप)
- प्रवसितः क्रम्यन् —(रवि)व्याज वनराज वज्रोपाचा ज्ञान वेला जाहे तो.
- (प्रवसित + क्रम्य + क्त)

अभ्यास २

पुढील वाक्यें धातुसाधित अर्थस्य दोजून पुरी करा —

- १ गुरून् ————— वातुन राज्य भोजु न गेष्टु ।
- २ विरात् पितरौ ————— पुत्र प्रमु इत ।
- ३ आथम ————— व महर्षि कष्व इति दुष्पन्न वदुष्टु ।
- ४ स्वर्वासान् हतान् सनस्त जवदय श्रौपदा पलायित ।
- ५ गगान् द्विजान् श्वभू श्वरु व सावित्री भग्रा उह वन प्रदिवता ।

- ६ गङ्गान् ————— वीरा योद्धुं प्रारम्भन्त ।
 ७ परिणाम ————— एव प्राज्ञेन कोऽपि मत्नः कार्यः ।
 ८ शिखण्डिनं ————— अर्जुनेन भीष्मे शत्रुः मुक्ताः ।
 ९ सेनापतिना सैनिकाः काम ————— आहूताः ।
 १० वीचकस्य वीरं ————— अपितञ् भीमसेनः ।

पाठ २२.

हेत्वर्थक तुवन्त अव्ययै.

- १ वालाः क्रीडाङ्गणं प्रतिदिनं गच्छन्ति । क्रीडा तेषां हेतुः ।
 वालाः क्रीडाङ्गणं क्रीडितुं गच्छन्ति ।
 पान्थः तडागं प्रति गच्छति । जलपानं तस्य हेतुः ।
 पान्थः जलं पातुं तडागं प्रति गच्छति ।
 वानराः समुद्रस्य उपरि सेतुम् अवधन् ।
 लङ्कां प्रति गमनं तेषां हेतुः ।
 वानराः समुद्रस्य उपरि सेतुम् अवधन् लङ्कां गन्तुम् ।

वरील तीनही वाक्यांच्या रूपान्तरामध्ये 'क्रीडा तेषां हेतुः' याबद्दल 'क्रीडितुम्' हे तुवन्त रूप, 'जलपानं तस्य हेतुः' याबद्दल 'पातुम्' हे तुवन्त रूप व 'लङ्का प्रति गमनं तेषां हेतुः' याबद्दल 'गन्तुम्' हे तुवन्त रूप योजलेले आहे. अर्थात् ही तुवन्त रूपे हेतु दर्शवितात म्हणून यास हेत्वर्थक तुवन्त प्रातुमाधित अन्वय म्हणतात.

तुवन्त अव्ययाऐवना त्याच धातूपामून झालेला नामे क्तुधातूत योचला तरी तोच अर्थ होता. वसें—क्रीडितुम् याबद्दल क्रीडाये, जल पातुम् याबद्दल जलपानाय, गन्तुम् याबद्दल गमनाय असे म्हणता येईल. याबद्दल अस दिसून येईल की तुवन्ताचा उपयोग सामान्यतः कर्तृपद अथवा कर्मपद असा करता येणार नाही.

- २ दम्पयन्ती नलं भर्तारं प्रातुम् पेच्छत् ।

श्रीकृष्णः कंसेन सह योद्धुम् अशक्नोत् समर्थः वा ।

घालमीकिना आदिष्टौ कुशलद्यो रामायणं गातुम् आरमेताम् ।
 पतां दुःखपूर्णां वार्तां कथयितुम् अहं न उत्सहे ।
 कन्दुकेन क्रीडितुं धाला. जानन्ति ।
 भवान् मम साहाय्यं कर्तुम् अर्हति ।

बराळ वाक्यावृत्त अरा दिमून केदल वा इच्छिणें, राम व अराण, आरम
 ररण, सहन वरजें, जाणणें व योग्यता असणें अशा अर्थाच्या क्रियापदावरोवर
 तुवन्ताचा कर्मपदासारखा उपयोग करता येतो.

- ३ (अ) अयम् एव कालः नृपम् उपस्थानुम् ।
 (आ) पतानि पुस्तकानि वाचयितुं सन्ति ।
 (इ) देवम् अन्यथा कर्तुं विद्वान् अपि न समर्थः ।
 (ई) श्लोकं गातुं प्रवीण. निपुण. वा कुमार ।

बराळ वाक्यात 'अ' मध्ये कालवाचक शब्दावरोवर तुवन्ताचा उपयोग
 केलेला आढळतो, 'आ' मध्ये अस्-विद्-ज्ञ् म्हणजे असणें वा नियापदावरोवर
 ज्याकरिता वस्तु असतात ते दबाविण्याकरिता तुवन्ताचा उपयोग केलेला आढळतो,
 'इ' मध्ये समर्थ, योग्य इत्यादि विशेषणावरोवर—ज्या नियेकरता सामर्थ्य,
 योग्यता वर्गरे दशकियें असेल—त्या वाक्यात तुवन्ताचा उपयोग केलेला दिसतो, व
 'ई' मध्ये प्रवीण, निपुण इत्यादि विशेषणाचा उपयोग ज्या क्रियेमध्ये निपुण्य
 दाखवावयाचें असल त्या क्रियेच्या तुवन्त रूपावरोवर वेळला दिसतो.

परील सर्व विशेचनावरून हें लक्षात येदल की तुवन्त अर्थ्य हें त्याच अर्थाच्या
 धातुत्तापित नामाच्या चतुर्थ्यन्त रूपासारखें आहे पक्क वर '३' मध्ये तुवन्ताचा
 उपयोग कर्मपदासारखा केलेला दिसतो सामान्यरणें तुवन्ताचा ऋतुपद् अथवा
 कर्मपद् अशा उपयोग करता येत नाहीं म्हणून पुढील भाष्यात दशविश्याप्रमाण
 तुवन्तहप वनृपद् अथवा कर्मपद् म्हणून न मानता त्याच धातुपारात झालेले नाम
 वाचक नाम वतृपद् अथवा कर्मपद् म्हणून घेतावे जसे—रामाला माण आणवटें—
 रामाय मान (गातुम् नव्हे) रोचते । आदिवापानी आहा पाळणें हें मुलाचे कर्तव्य
 आहे—पिने आशपाळनम् (आता पाळयितुम् नव्हे) पुनस्य भर्ते भवति ।
 राजानें दूताचें बोलणें ऐरिलें—तृप दूतस्य वचन (वन्तुम् नव्हे) अशुणौ ।

अभ्यास १

पुटील वान्चोतील अथवा खोसोतील तुवन्त अव्ययान् प्रयोजन स्पष्ट करून
अर्थ सायाः—

- १ अहंति भयानावयो. वलहं निर्जेतुमित्युक्तं मार्जारभ्या वानरं प्रति ।
- २ अत्तं वाञ्छति शाम्भो गणपतेराखुं क्षुधादे. कणो ।
- ३ दग्धं किञ्चं दहनकिरणोदिता द्वादशार्त्तं ।
- ४ अथवा मृदु वस्तु विहितं मृदुनैवारभते प्रजान्तक ।
- ५ तदपोहितुमर्हति श्रिये प्रतिचोथेन विषादमाशु मे ।
- ६ गुम्भो न कूपमपि शौपथितुं समर्थः ।
- ७ न तु मा शक्यमे द्रष्टमनेनैव स्वचक्षुषा ।
- ८ ज्ञाःस्पं प्राद महाप्राप्ते श्रुतराष्ट्रो महीपतिः ।
विदुरं द्रष्टुमिच्छामि तमिहाजय मा चिरम् ॥
- ९ शक्यादीन् विषयान् नोक्तुं वरितुं दुष्करं तत्र ।
पर्याप्तोऽसि प्रजा. पातुमीदासीन्देन वरितुम् ॥
- १० रामः कुत्रं निरस्य चिन्तयतिः—
प्रातु लोकानिव परिणतः कादवान्प्रवेदः
धानो धर्म. श्रित इव तनुं मङ्गलोपस्य गुण्यै ।

टीपा

- ३ दहनकिरणः—ज्वालापारे अथवा पेटपारे विरग.
- ५ अत्र रामाने मृत राणी इन्दुमती हिला उदेरुज महारेण शोकार्थे.
- ७ शीघ्रान् अनुमाला सागता.
- १० वाक्यान्—वेद कारण करणार.
- मङ्गलोपः—वेदरुपी खजिना.

अभ्यास २

पुटील वान्चोतील हेतुर्थक तुवन्त रूपे खोजून ती पुटीं कराः—

- १ हे पाल अयम् एव समयः अप्येतुं न तु ————— ।
- २ स्पर्धं नरम् अनामयं ————— मित्राणि आगच्छन्ति ।

- ३ अभियुक्तेन अपि तरेण दैवम् अन्यथा ——— न शक्यते ।
 ४ बालम् अभिमन्युं ——— सनेऽपि पाण्डववीराः न समर्थाः ।
 ५ युधिष्ठिरः अरात्यं ——— न ऐच्छत् ।
 ६ मूर्खः वज्रमर्षान् शिरीषकुसुमप्रान्तेन ——— समखाते ।
 ७ ,, धाराभ्युपे माधुर्यं मधुविन्दुना ——— ईहते ।
 ८ शकुनेः साहाय्येन अहं पाण्डवाना प्रियम् ——— उत्सहे इति
 दुर्बोधिनः भृतराष्ट्राय अकथयत् ।
 ९ एकं च वासो मन मन्दबुद्धे सभा ——— नार्हसि मामन्वये ।
 १० न धर्मसंक्षम्यात् सुभगे शक्रोमि ते प्रप्रभिमं यथापत् ।

टीपा

- ६ शिरीषकुसुमप्रान्तः—शिरीष फुलाभ्याः पाण्डवीची धार किंवा कडा.
 वज्रमणिः—हिम.
 १० द्रौपदीया उद्देशत भीष्मान्वासांतीं इहलेले वाक्य.

पाठ २३.

अव्ययै.

१. अव्ययः शीघ्रं धावति । वृद्धः नरः शनैः शनैः चलति ।

वालः श्लोकान् सुष्ठु पठति । माता बालके भृशं क्रिह्यति ।

बालक वाग्भावहन असं विमूढ वेदक का किया कर्म पठते हैं दर्शविणार।
 शीघ्रम्, शनैः शनैः, सुष्ठु व भृशम् वासाखलीं क्रियाविशेषण अव्ययै शक्य
 तितन्त्री क्रियापदानयल योजतात, त्याचें नेहनी एकरुन ठरीव रूप असतां, अशा
 तन्हेचीं काहां अव्ययै पुढें दिलीं जाहेत.

इत्थम्—एवम्—असा प्रसारं; कथा—व्यर्थ; अतीव—अतिशय; धनेरुता.—बहुनः—
 पुस्तकवेद्या; केवलम्—केवल; दूरम्—फार दूर; दृढम्—पट; पाठम्—बरे; अवस्तम्—
 अवश्य; मृषा—खोटेपणाने; उबैः—पर, बरती, संभारपणाने, मोठ्याने; नीर्ये—

खाला, दुतम्-जलदीने, अत्रान्तरे-इतकदात, सत्वरम्-जल्द, नित्यम्-नेहमी, पुनर्-पुन्हा, प्राय-प्रायेण-बहुधा, सर्वथा-सर्व प्रकारे, निर्भरम्-मृशम्-अतिशय, इदानीं-बलात्-जोराने, मिथ-एकत्र, स्वयम्-स्वतः ।

बरील अव्ययामर्थे दूरम्, दृढम्, सत्वरम् वगैरे अव्यये मूळचा विशेषण भसतु त्याची द्वितीयेचं एकवचनायां एते अव्ययप्रमाणे योजलेली आहेत.

२ अहम् अधुना पाठं पठामि । ह्यः रामः मम गृहम् आगतः ।
पुरा कालिदासः नाम कविः अभवत् । मुनिः अरण्ये चिरं
वसति । अत्र प्रभवति भागीरथी । विद्वान् सर्वत्र पूज्यते ।

बरील वाक्यात अधुना, ह्यः, पुरा व चिरम् हीं कालवाचक क्रियाविशेषण अव्यये व अत्र, सर्वत्र हीं स्थलवाचक क्रियाविशेषण अव्यये उपयोगात व्यापनेली आहेत तीं वाक्याच्या आरम्भी किंवा वाक्यात क्रियापदाच्या जवळ योजण्याचा प्रघात आहे असा कालवाचक अव्यये पुढे दिली आहेत

अद्य-आज, ख-उद्या, प्रातर्-सकाळीं, सायम्-संध्याकाळी, दिवा-दिवसा, रात्रम्-रात्री, तदा-त्यावेळीं, तावत्-तोपर्यंत, इदानीम्-इत्नी, तदानीम्-त्यावेळा, अन्येषु-अन्येसु-दुसरे दिवशीं, सदा-सर्वदा-तदोदीत, पूर्वेषु-पूर्वींच्य । दिवशीं, अत्रान्तरे-अभ्यंतरी

वाही स्थलवाचक क्रियाविशेषण अव्यये-इह-या ठिकाणी, अमुन-परलोकात, तत्र-तेथे

३ कुत्र वर्तते महर्षिः । क्व गता शकुन्तला ।
क्वदा निघर्तते कपयः । कथं भवति शकुन्तलाप्राप्तिः ।

बरील वाक्यामर्थे कुत्र, क्व, क्वदा, कथम् हीं प्रत्येक क्रियाविशेषणे योजलेली आहेत तीं बहुधा वाक्याच्या आरम्भी योजतात

४ रामः एव शिष्यनुभङ्गं कर्तुं समर्थः । रामन् शफराच
अहं गच्छामि एव मित्रगृहम् अधुना । मी ... जातोच
अथ एव त्व पादशाला गच्छ । आजच तू

बरील वाक्यावहन हे लक्षात घेऊन की एव या अव्ययाचा उपयोग

करावयाचा झाल्यास ज्या शब्दावर चोर थावयाचा असेल त्याच्यापुढे 'एय' चा उपयोग करतात

- ५ सः बालः सर्वदा सस्मितं वदति ।
कन्या पितृगृहं सानन्दं गच्छति ।
बालः गुरुषु सविनयं व्यवहरति ।

वरील वाक्यात सस्मितं (स्मितान सह), सानन्द (आनन्देन सह) व सविनयं (विनयेन सह) हे सहबहुव्रीहि समास अव्ययाप्रमाणे चोचलेले आहेत व त्याची द्विताया एकवचनाचा रूपे अव्ययाप्रमाणे चोचलेली आहेत सस्कृतमध्ये सहबहुव्रीहि समास अव्ययाप्रमाणे चोचण्याचा प्रघात आहे

अभ्यास १

पुढील वाक्यातील व श्लोकांतील अव्ययाचा सर्वे स्पष्ट होईल अशा रीतीने भाषान्तर करा —

- १ विपरशाले विस्सय एव नापुष्टयत्नणम् । तदन धर्मभवत्तम्य प्रताकारन्वित्यागम् ।
- २ अधुना च पुष्पपरम्परया भवदाश्रय स्वर्ग एव मया प्राप्त ।
- ३ तरलिना पथाचिरादिवामस त्थावर्दिता महाश्वेता रनैरयादान् ।
- ४ प्राया गच्छति यत्र भाग्यरहितस्तत्रैव वा-त्यापद् ।
- ५ एक एव सुहृद्दर्मा निधनऽप्यनुयाति य ।
दाराण्ये सम नाश सर्वेभन्यत्तु गच्छति ॥
- ६ इदानीं लोकेऽस्मिन्ननुपमशिराना पुनर्य
नखाना पाण्डुर्य प्रष्टयन्तु कस्मि-न्नापणि ।
- ७ क्व भीष्ममह सख्ये द्रोण च मधुसूदन ।
इषुनि प्रतियोत्सामि पूताहापरिभूत ॥
- ८ कस्यात्यन्त मुखमुपनेत दु रामेऽन्तता वा
नीर्धेर्गच्छत्युपरि च दगा यत्रनेमिभ्रमण ।
- ९ अथैव वा मरणमस्तु युगान्तरे वा
न्वाप्यात्पथ- प्रविशन्ति पद् न धारा ।

१०. इया वृष्टिः समुद्रेषु इया वृष्टस्य भोजनम् ।
इया दानं समर्थस्य इया दीपो दिवापि च ॥

टीका

- १ वासुदेवलक्षणम्—शुद्ध मनुष्याची वृणा.
२ अवादीर्—एव् भावार्थे लुपीयमृणवर्णी तृ. पु. प. व
३ अनुपमशिखा. (नरसः)—व्याख्या टीकाच्या तीक्ष्णतेला उपमा नाहीं अर्था (नलें).
७ प्रतियोरस्यामि (द्वितीय नविष्यकाळ प्र. पु. प. व)—उलट लट्. युष् हा आहमनेपदी धातु या ठिकाणी परस्मैपदी म्हणून योजलेला आहे तो अपवाद समजावा.
अहम्—अनुनासिक.
८ चक्रनेमिक्रमः—चमोच्या धारेचा रत.

अभ्यास २

- (अ) पुढील वाक्यांत कोणत्या वीं अव्ययें योजा —
- १ हे सारथे अभ्या. ————— यावन्नि । रस्मीन् सदच्छ ।
 - २ शशकः चिन्तयति । अथ ना मिह ————— नारयति ।
अत ————— गच्छामि अहं तस्य समीपम् ।
 - ३ हे दुर्योधन पाण्डवान् हन्तु स्व ————— यतसे ।
 - ४ चिरात् दृष्ट पुत्र जननी ————— पर्येवजत् ।
 - ५ ————— बह मुखेन जायामि ————— च वार्ति लभे इति
नर क्षातुम् इच्छति ।
- (भा) पुढील अव्ययें सहजत वा म्यात योजा —
नित्यम्, मिथ, वाटम्, अन्येषु, स्वयम् ।

पाठ २४.

अव्ययैः

(शब्दांच्या विशिष्ट विभक्तींपरोवर येणारीं)

१. धिक् इमां मदीयां युद्धिम् । धिक् संसारस्य असारताम् ।
 कृष्णं सर्वतः गोपाः तिष्ठन्ति ।
 सूत्रधारम् उभयतः नदी तिष्ठतः ।
 ग्रामं समया-निकषा वा उद्यानं वर्तते ।
 रामम् अन्तरेण अयोध्या शून्या अदृश्यत ।
 प्रयोगम् अन्तरेण पश्चात् सर्वं कथयामि ।
 अपराधं विना-अपराधेन विना-अपराधात् विना जनकः
 पुत्रं न ताडयति ।
 रामः लङ्कायाः अयोध्यां प्रति निवृत्तः ।

वरील वाक्यावरून असे दिसून देईल की, धिक्-पिछार वाचो, सर्वतः-सर्वे बाजूला, उभयतः-दोन्ही बाजूला, समया-निकषा-जवळ, अन्तरेण-शिवाय किंवा संवंपा, प्रति-कडे या अव्ययाचा ज्या शब्दार्था संवंप अगेल त्या शब्दाची द्वितीया जोडून याचा उपयोग करतात. विना-शिवाय या अव्ययाचा उपयोग ज्या शब्दार्था संवंध असेल त्याचा द्वितीया, तृतीया अथवा पचमी जोडून करतात.

२. बाल रोदनेन अलम् अथवा अलं रुदित्वा ।
 मित्रे क्रोधेन अलं कृतं वा ।
 रामेण सह लक्ष्मणः धनं प्रस्थितः ।
 जनकेन सार्धम्-समम्-साकम् वा पुनः प्रतिदिनं
 समुद्रतीरं गच्छति ।

वरील वाक्यावरून असे दिसून येईल की अलम्-कृतम् म्हणजे पुरे वा

अव्ययाचा उपयोग जी क्रिया वाचवावयाची ती क्रिया दर्शविणाऱ्या नामाच्या तृतीयेपर्यंत फेला जातो अथवा ती क्रिया दर्शविणाऱ्या भाक्त्या त्वन्तापर्यंत फेला जातो. त्याचप्रमाणे 'सह, सारम्, सार्धम् व समम्' म्हणजे 'बरोबर' या अव्ययाना उपयोग ज्याच्याबरोबर क्रिया करावयाची त्याची तृतीया विभक्ति योजून करतात.

३ श्रीगणेशाय नमः । विष्णवे नमः । गुरुभ्यः नमः ।

मित्राय स्वस्ति । अग्नये स्वाहा । पितृभ्यः स्वधा ।

नमः-नमस्कार असो, स्वस्ति-रक्षणा असो, स्वाहा-देवाना आहुति देताना म्हणावयाचा शब्द व स्वधा-पितृादिकाना अर्घ्य देताना म्हणावयाचा शब्द हे चतुर्थ्यन्त नामाबरोबर योजतात.

४ विष्णुः दैत्येभ्यः अलम् । कृष्णः अर्जुनस्य रक्षणाय अलम् ।

प्रजाः प्रातुम् नृपः अलम् ।

वरील वाक्यावरून जसे दिसून येईल की अलम् याचा अर्थ जेव्हा 'समथ असणे, बरोबरीचा असणे' असा असतो तेव्हा त्याचा उपयोग चतुर्थ्यन्त नामाबरोबर अथवा तुबन्त अव्ययाबरोबर फेला जातो.

५ उद्यानात् बहिः वार्षी घर्तते ।

आगमनात् प्रभृति-आरभ्य बालः चिन्ताकुलः इद्दयते ।

धिवाहात् जनन्तरं, परं, ऊर्ध्वं वा रूी पतिम् अनुसरति ।

प्रयोजनात् ऋते मन्दः अधि न प्रघर्तते ।

बहिः-बाहेर, प्रभृति-आरभ्य-ससून, अनन्तरं-परं-ऊर्ध्वम्-नवर व ऋते-गिराय वा शब्दाचा उपयोग पंचम्यन्त नामाबरोबर करतात.

६ वृक्षस्य उपरि फलानि इद्दयन्ते ।

॥ अधः-अधस्तात् पर्णानि पतन्ति ।

प्राणानां कृते नूरः रणाद्गणात् न पलायते ।

जनस्थ पश्चात् पुत्रः सिंहासनम् आरोहति ।

प्रासादस्य पुरतः उद्यानं वर्तते ।

शालागृहस्य पश्चिमतः क्रीडाङ्गणं वर्तते ।

देवालयस्य समीपे-समीपं वा वटवृक्षः दृश्यते ।

उपरि-वर, अध. अधस्तात्-ताल, ऊर्ध्वे-ऊरिता, पश्चात्-नेतर,
पुरतः-पुढें, पश्चिमतः-नागें, पश्चिमेकडे, समीपे समीपम्-जवळ, या
अव्ययाचा उपयोग पठ्यन्त नामाबरोबर करतात

७ ग्रामात्-ग्रामस्य वा दूरम्-अन्तिकम् वा महारण्यं वर्तते ।

दूर व अन्तिक (जवळ) याचा उपयोग पठ्यन्त अथवा पठ्यन्त
नामाबरोबर करतात

अभ्यास १

पुढील वाक्यांतात व लोकातील शब्दयोगी अव्ययाचा उपयोग स्पष्ट
दोर्दळ असा रीतीने त्याचा वापर करा —

- १ अळमनेन प्रथयेव । न निष्प्रयोजनमधिकारवन्त प्रभुनिराहूयन्ते ।
- २ धिगस्मान्तर्वान् वे वयमेकाकिना वदुना सद बुधमहै ।
- ३ दौसवात् प्रगृति पोषिता प्रिया वधमह मृत्यवे दयाम् ।
- ४ आरब्धयज्ञाना यतीना रक्षणायाळ राम ।
- ५ मार्मिक की मरन्दानामन्तरेण मधुव्रतम् ।
- ६ स्वस्त्यस्तु ते निर्गोडिताम्बुमर्भं मरद्घन नादति चातसोऽपि ।
- ७ साह तप सूर्यनिषिष्टदृष्टिर्ध्वं प्रसूतेथरिखि वाठिष्ये ।
- ८ श्रियन्तस्ते सन्त सुदृतपरिपाकप्रणयिन
विना स्वार्भं वेपा भवति परदृत्यव्यसनिता ।
- ९ कृपान्तेष्वपि न प्रयाति निधन विद्याख्यमन्तर्धनम्
वेपां तान्प्रति मानमुज्जत नृपा कस्ती सह स्पर्धते ।
- १० साक प्रावर्गर्ह्यन्ति मणयस्तीरेऽर्भविम्बोपमा
नारे नीरचरे सम स भगवानिद्राति नारायण ।

टीपा

- १ चाणक्याने चंद्रशाला उदरेत इहलेलें वाक्य
- २ भीरुमानी सीतेचा त्याग करणाना न्हटलेलें वाक्य

- ६ यक्षाने मेमाहा उदेरान् श्वयेला खीवार्थे.
निर्गच्छितास्तुगर्भः (घन०)—आच्या पोटातील पाणी गडून गेलें अहे' हो
(निर्मल्लि + अशु + गर्भ)
- ७ लक्ष्मणनें सीतेला व्यप्यात सीटल्यानवर त्याच्यादरोपर सीतेनें पाठविलेच्या
निरोपार्थील एक वाक्य.
- ८ शुद्धपरिपात्रजगामित—आपल्या बागल्या कुत्र्याच्या परिणामाची इच्छा धरणारे
विवा परिणामाचा जानर मानणारे
परुष्यव्यसनिता—दुसऱ्याचें वार्ये पार पाडण्याचें व्यसन करणाऱ्याचा गुण.
- ९ कर्तव्यमम्—उरितल राहाणारे द्रव्य
- १० क्षीरसागराचें कर्ण—मूर्खविशेषण—सुखविशेषणार्थे दिग्गारे.
(कर्क + लिच + उपमा)

अभ्यास २

पुढील वाक्यांत योग्य शीं शब्दयोगी अन्वये योजा --

- १ यदा धृष्टुम्नेन केद्रेषु पृथ्वीला द्रौण इत तदा अश्वत्थामा वदति ।
----- महाकायि ----- बाहू ----- पराक्रमम् इति ।
- २ दुर्गं ----- शत्रु स्वघेनिकान् वस्थापयत् ।
- ३ साहस ----- धिय लाभ अशक्य यत. साहसे धी प्रतिवसति
इति वच्यते ।
- ४ ----- इदित्वा-रोदनेन वा । इयम् अहम् आगता । इति जननी
पुत्रचय कथयति ।
- ५ प्रामात् ----- विस्तीर्णां वृक्षवाटिका वर्तते ।
- ६ दिग्विजयान् ----- राजधानी न्यवर्तत नृप० रघु ।
- ७ कौर्यात् ----- राक्षसा न कदापि व्यवहरन्ति ।
- ८ आश्विनप्रतिपद् ----- नक्षत्रमौत्सव क्रियते ।
- ९ देवात्सदस्य ----- दीपस्तान्नो वर्तते ।
- १० रे बाल त्व धान्त अग्नि । एष पश्चिम- तव उत्कर्षाय ----- ।

पाठ २५.

अव्ययै (दोन वाक्यै अथवा शब्द जोडगारि).

च व चा याचा उपयोग पूर्वी स्पष्ट केला आहे पाठ ५-नियम ६

१ राम. चने इतस्तत. अभ्रमत् किन्तु-परं-परन्तु सीता न अपश्यत् ।

राम. चने इतस्तत. अभ्रमत् सीता तु न अपश्यत् ।

किन्तु, परं अथवा परन्तु या उभयान्वयी अव्ययाचा उपयोग विरोधात्मक वाक्यामध्ये करतात परंतु याच जर्मी तु या अव्ययाचा उपयोग वर दुसऱ्या वाक्यात द्वाकिल्यायमाण दोन्हा वाक्यामध्ये न करता दुसऱ्या विरोधी वाक्यात पहिल्या शब्दानंतर करतात

२ नरः धनं लभते यतः सः उद्योगं करोति ।

नरः उद्योगं करोति अतः सः धनं लभते ।

परंतु

नरः धनं लभते सः हि उद्योगं करोति ।

कारणवाचक इतिविना या दोन वाक्यामध्ये यतः किंवा अतः ही अव्यय जोडतात यतः हे कारणवाचक वाक्याच्या आरंभा येतें व अतः हे कारणवाचक वाक्यानंतर येत परंतु त्याच अर्थाचे हि हे अव्यय मात्र कारणवाचक वाक्याच्या आरंभा न येता त्या वाक्यात कोठें तरा येतें.

३ त्वम् अधुना गृहं गच्छ इति गुरुः शिष्यम् अग्रदत् ।

मूपरु. सिंहं प्रार्थयत् महाराज मा मा जहि इति ।

शेणादी लोडान म्हळ्ळें शब्द असेच्या तसेच दुर्गाविणे झाल्यास त्या उदारसेत्या शब्दानंतर इति या अव्ययाचा उपयोग करतात

४ यदा राम. गृहं निघर्तते तदा त्वं यहिः गच्छ ।

यदि राम. अधुना गृहं निघर्तते तर्हि त्वं यहिः गच्छ ।

यावत् रामः गृहं निवसन्ते तत्रत् त्वं यहिः गच्छ ।

यथा जनाः त्वा न उपहसन्ति तथा त्वं व्यवहर ।

यत्र यत्र निर्धनं, गच्छति तत्र तत्र उपहासास्पदं भवति
जनानाम् ।

यदा-तदा (जब-तब), यदि तर्हि (जर-तर), यावत् तावत् (जोपर्यंत-
तापर्यंत), यथा-तथा (जैसे-तैसे), यत्र यत्र तत्र तत्र (जहाँ-तैथ तैथें तथें)
वा अव्ययाचा उपयोग एकमेवावर अवलंबून असण्याची दोन वाक्येचौकर
करतात गौण वाक्यावरोवर अर्थानुरूप यदा, यदि, यानत्र, क्वा, यत्र यत्र ही
सौनदात व मुख्य वाक्यावरोवर त्यांच्या बोझीचा रस, तर्हि, तावत्, तथा,
यत्र यत्र या म उपयोग करतात

अभ्यास १

पुढील श्लोकाचा अर्थ सांगून त्यातील उभयान्वया अव्ययाचा उपयोग
स्पष्ट करा —

- १ यथा ज्ञानं चक्रेण न रथस्य गतिमवत् ।
तथा पुरुषकारेण दिना देव न सिध्यति ॥
- २ यावत्प्रतापनिधिगक्रमते न भानु
अहय तावदश्वेन तनो निरस्ताम् ।
- ३ सद्गतास्तु हृन्त्यते नम जाल विद्गमा ।
यदा तु निपतिष्यन्ति परामप्यन्ति ते तदा ॥
- ४ यत्र विद्वज्जनो नास्ति श्लाघस्तत्राल्पपीरुषि ।
निरस्तपादेषु देशे एरण्जोऽपि हुमास्यते ॥
- ५ एकस्य तु खस्य न यवदन्त मच्छाम्यद् धारमिवाण्वस्य ।
तावद्विद्वज्जनं समुपस्थितं न छिद्रप्लवका बहुलमवन्ति ॥
- ६ यदि न ह्यनरपति सम्बद् नेता दत्त प्रता ।
अकण्ठधारा पलथी विप्रवेतेद् नीरिप ॥

- ७ उदयति यदि भातुः पश्चिमे दिग्दिभागे
विरुद्यति यदि पद्मं पर्वताना शिखाग्रे ।
प्रचलति यदि मेरुः शीतता वाति वह्निः
न चलति रज्जु वास्यं खड्गनागं कदाचित् ॥
- ८ अतन्तरानप्रभवस्य यस्य हिमं न सौभाग्यविलोपि जातम् ।
एको हि दोषो गुणसन्निपाते निमज्जतीन्द्रोः किरणोऽपिवाङ्गः ॥
- ९ मुखं हि दुःखान्यनुभूय शोभते धनान्धकारेऽपि व दीपदर्शनम् ।
मुपात्तु यो वाति नरो दरिद्रता घृत. शरीरेण मृत. स जीवति ॥
- १० यन्तः रवत. प्रकाशन्ते गुणा न परतो नृणाम् ।
आमोदो न हि वस्तूनां शपथेन विनाशयते ॥

टीपा

- २ प्रकाशनिधिः—अथ उज्ज्वलेचा साठा.
- ४ निरस्तपादपः (देशः)—ब्यातील झाडे उध्वल वेडेही आहेत असा.
दृमायते—बुद्धात्मार्गे मानला जातो. (दृम पायत मानवापुत्र रूप).
- ६ अत्र शोभाय—जिला सुकानू चालवणारा नाही अशी.
- ८ 'हिमालयायै वर्णनः—यस्य—हिमालयस्य, अतन्तरानप्रभवः—अज्ञाना रत्नयै
उत्पत्तिस्थान.
सौभाग्यविलोपि (हिमन्)—सौन्दर्याचा लोप करणारे.
गुणसन्निपातः—गुणाचा समूह.

अभ्यास २

पुढील वाक्यात योग्य ती अव्यये चोजाः—

- १ ————— नरः जयमं करोति तर्हि स यदास्वी भवति ।
- २ यत. पादतल्लमाता छाया दृश्यते ————— तर्कानामि मध्याह्नसमयः
सम्प्राप्तः ।
- ३ ये ————— मा प्रपद्यन्ते तास्तदैव भवान्महम् ।

सूक्ष्म रीतीने पाहिल्याम अस दिसून वेईल की दोन्ही क्रिया एकाच वेईल चालू आहेत व एकाच कर्त्यांशी संबद्ध आहेत. पहिल्या वाक्यात जाण्याची व निरीक्षण करण्याची अशा दोन्ही क्रिया एकदम चालू आहेत. अशा वेईल पहिल्या क्रियेबद्दल वर्तमानकालवाचक धातुसाधितार्थे नर्त्यांशी शुद्धगारें रूप दोजूत शेवटच्या क्रियेबद्दल क्रियापदाथे रूप योजतात म्हणून वर्तमानकालवाचक धातुसाधिताचा उपयोग जेव्हा एकादम अधिक क्रिया एकाच कर्त्यांशी संबद्ध अगतात व त्या सर्व क्रिया एकाच वेईल चालू असतात तेव्हा शेवटचे क्रियेखेरीज इतर क्रियाबद्दल करता येतो

२ स्वर्गात् अवतरन्ती गङ्गां शङ्करः जटासु अधारयत् ।

चिरात् स्वदेशम् आगच्छतः मित्रस्य दर्शनम् आहावर्कं
भवति ।

पार्श्वती तपसः निधारयन्ती मेना ताम् पथम् अवदत् ।

वनं गच्छता रामेण युधराजपदं त्यक्तम् ।

यजपुराणः पलायमानात् चोरात् धनम् अलभन्त ।

वरील वाक्यामध्ये 'अवतरत्, आगच्छत्, निधारयत्, गच्छत् व पलायमान' या वर्तमानकालवाचक धातुसाधिताचा उपयोग सामान्य विशेषणप्रमाणे झालेला आहे त्यामुळे त्यांच्याशी संबद्ध असणाऱ्या नामाप्रमाणे त्यांचा हों किं, वचन व विभक्ति सामर्थ्ये झाली आहेत व त्यांचा अर्थ त्या त्या क्रिया नरणांशी असा झाला आहे परंतु,

यालः फ्रीडन् अस्ति ।

सैनिकाः शुध्यमानाः आसन् ।

अशा उपयोग करता येत नाही. त्याऐवजी फ्रीडति, अशुध्यन्त अशा क्रियापदांचा उपयोग करावा लागतो. वर्तमानकालवाचक धातुसाधित विशेषणाचा अर्थ या क्रियापदानेच विविधविशेषणासारखा उपयोग करता येत नाही

३ ह्यः मया अग्निना दह्यमानं गृहं दष्टम् ।

घोडायां नैपुण्येन जने. स्तूयमानः नरः पारितोषिकम्
अलभत ।

ज्वरातेन नरेण पीयमानस्य औषधस्य परिणामः हिताघहः ।

वरील वाक्यांमध्ये दह्यमान, स्तूयमान, पीयमान हीं कर्मणि कर्तमान-
कालवाचक धातुसाधिते विशेषणाप्रमाणेच योजलेली आहेत. याचा अर्थ निम्ना
रेखी जाणारा असा होतो.

४ गजः सकलं वस्तुजातं विदारयन् आस्ते ।

भक्तः ईश्वरस्य नाम स्मरन् सर्वदा तिष्ठति ।

सिंहः बहुपशुघातं कुर्वन् स्थितः ।

वरील वाक्यामध्ये कर्तमानकालवाचक धातुसाधिताचा उपयोग आसू व
स्था या क्रियापदादोषर केलेला आहे व त्यामुळे 'ती क्रिया करण्याची सधच
असणे अथवा तो क्रिया सतत चालू असणे' असा अर्थ दर्शविला जातो.

अभ्यास १

पुढील वाक्याचा व श्लोकाचा त्यादील कर्तमानकालवाचक धातुसाधिताचा
उपयोग स्पष्ट करून अर्थ सांगा :—

- १ एकदा क्विच्छुगाल. स्वेच्छया नमरोपान्ते भ्राम्यश्रीलीनाग्डे पठितः ।
- २ एवमनिर्धयमानः पुण्डरीक किञ्चिदुपजातलव इव क्विप्रलं प्रत्यवदन् ।
- ३ दुष्टरं तपश्चरतौ विश्वामिनाद् भीत दन्द्रः समाविभोदिनामभरगं प्राक्षिणान् ।
- ४ त्रयाणा लोकानामपि हृदयतापं परिहरन्
अयं धीरं धीरं धनति नवनीले जलधरः ।
- ५ द्वे कर्मणा नरः कुर्वन्प्रसिद्धोके विरोचते ।
अमुवन् पदपं किञ्चिदसतोऽनर्थसंताया ॥
- ६ प्रतिक्षणमपं काकः क्षीयमाणो न लक्ष्यते ।
आननुम्भ इवाम्भ स्थो विशीर्णः शन् त्रिभाव्यते ॥
- ७ अधोऽधः पद्मन चस्य महिमा नोपचोचते ।
उपसुं परि पद्वन्तः सर्व एव ददिति ॥
- ८ तं तथा शपसापिशमभुपूर्वां तुल्लक्षणम् ।
विशीदन्तभिरे पायस्सुवाच मधुमूदकः ॥

- ९ अविदित्वात्मनः शक्तिं परस्य च समुत्सुकः ।
गच्छन्नभिमुखो नाशं याति बहो पतङ्गवत् ॥
- १० गुणवद्गुणवद्वा क्लृप्तता कार्गमादीं
परिणतिरवधार्या यत्नतः पण्डितेन ।

टीपा

- ६ अज्ञकुम्भः—मातीचें कर्मे भाडें.
अज्ञरवः—बाणी धारण करणें
- ८ एम्—अर्जुनम्. अष्टपूर्णाकुलेक्षणः (अर्जुनः)—अर्जुनां टपडवले भाहेतकोळे ज्याचे
ते. (अष्ट + पूर्ण + आकुल + रक्षण)

अभ्यास २

पुढील वाक्यात निर्दिष्ट टिकाणी वरतं कां० धातुमाहिताचीं ह्यं योजना.—

- १ विष्णुं मनसा ————— ध्रुवस्य पुरतः नारायण. अंगविरभक्त ।
- २ रथस्थ. वारः शत्रुसैन्यं ————— आस्ता ।
- ३ परमेश्वरस्य महिमानं ————— अर्जुनेन संशय. प्रदर्शितः ।
- ४ विसोचनेन ————— जतुष्टदान् पाण्डवा सुरक्षितं निर्गता. ।
- ५ पित्रा बहुशः ————— पुत्र अनीतिमार्गं न अव्यजत् ।
- ६ द्रोणचापान् विनि.सूतै. वार्य ————— पार्था. सम्मुखं श्वातुम् असमर्थाः ।
- ७ द्रोणेन सह अबुद्ध्वा अर्जुन सर्वत शरान् ————— अवदथम् अभ्यगच्छत् ।
- ८ द्रोणं यथाविधि मन्त्रं ————— भास्वरं वर्म अवघ्नात् ।
- ९ रामे राज्यं ————— प्रजासु अकाउगृह्युः न अचरत् ।
- १० ————— अपि सभ्यानाम् दु शासनः द्रौपद्या. वास. चकपं ।

पाठ २७.

कर्त्तरिभूतकालवाचक धातुसाधित विशेषणं.

- १ कंसः वसुदेवं कारागृहे स्थापितवान् जस्थापयत् वा ।
 बालः उद्यानात् पुष्पाणि आनीतवान् आनयत् वा ।
 पाभ्याः तडागस्य जलं पीतवन्तः जपियन् वा ।
 एवम् अध्ययनम् आरब्धवान् आरभथाः वा ।

वरील वाक्याची रचना कर्त्तरि भूतकालवाचक धातुसाधित विशेषणं प्रथमभूतकालवाचक क्रियापदान् हवें अथवा कर्त्तरिभूतकालवाचक धातुसाधितवाची रूप कृत्पदान् धातुरूप अशीं शोचलेला आहेत. कर्त्तरिभूतकालवाचक धातुसाधित विशेषणं कर्त्तरिभूतकालवाचक धातुसाधित विशेषणाना वन् हा प्रत्यय जोडून फेरेंला आहेत व त्याचीं हवें वन् प्रत्ययान्त विशेषणानामें झाला आहेत. शिवाय वरील वाक्यातील क्रियापदे सन्मक आहेत तेव्हा सन्मक धातुची कर्त्तरिभूतकालवाचक धातुसाधितवाची हवें शोचणानां जालात कर्त्तरि प्रयोगानां वाक्यरचना जतापी झगते.

- २ रामः ग्रामम् जगच्छत्-गतः-गतवान् ।
 संनिष्ठाः रणाङ्गणे-जतिष्ठन्-स्थिताः-स्थितवन्तः ।
 नृपः विजयेन जमोदत-मुदितः-मुदितवान् ।

वरील वाक्यमध्ये अन्मक क्रियापदे शोचलेली आहेत. अन्मक धातुची कर्त्तरिभूतकालवाचक धातुसाधित विशेषणं कर्त्तरि रचना कर्त्तव्य तेव्हा उपयोगान् आगत्य वेदात हें नामें दाखविण्यत जाळेंच आहे. पाठ २०, निम्न २, तेव्हा जगा अन्मक धातुची कर्त्तरिभूतकालवाचक धातुसाधित—'वन् प्रथम कर्त्तरिभूतकालवाचक धातुसाधित झाले तन्वर करून—'वन्'चा शोचणान् ज्वाला घायरा गाहा. म्हणून बहुतरुज मसुल वाडूनवाने जन्मक क्रियापदाची कर्त्तरिभूतकालवाचक धातुसाधित कर्त्तव्य उपयोगान् आहेतना शिवाय, नाम अन्मकालवाचक ही रूप वूढ आहेत. त्याचप्रमाणे

पुत्रात् वान्धवचनाद्वा सस्कृतं वाङ्मयामथ्य उपयोगात् वाणलेखी दिसून येत नाही असे—

रामेण ग्रामं गतम् । सैनिकेः रणाङ्गणे स्थितम् ।
नृपेण विजयेन मुदितम् ।

यावहन अस दिसून येईल वा उत्तरिभूतकालवाचक वातुसाधित विशेषण प्रथमभूतशब्दाचा र्थ दशावितत

अभ्यास ?

पुढाढ वाक्याताळ व नाकाताळ उत्तरिभूतकालवाचक वातुसाधितार उपयोग स्पष्ट करून त्याचा अर्थ करा —

- १ महाश्वेताया पिता महोत्सवेन तस्या जन्माभिनन्दितवान् ।
- २ अस्तपथ मे तस्मिन् क्षणे तेन हेतुना मोहच्छन्ति स्म तर्पणं नाह शतवता ।
- ३ महा वेदा तस्मिन्व सरस्वारे तरालाद्विवाया ता अपा क्षपितवता ।
- ४ अक्षोक्येन प्राप्तं हनुमन्तं भक्तुं वृक्षल राता पृष्टवता ।
- ५ अपि दृष्टवान्ति मम प्रिया वने कथयामि तदुपलक्षणं शृणु ।
मयि जावति मत्पत्तं क्षणप्रहमवासवम् ।
- ६ पितृपतामहं राज्यं प्राप्तवान् स्वैनं कर्मणा ।
वायुरब्रभिवान्साथं भ्रशवत्यनयं त्वया ॥
- ७ गवमुत्तस्तथा वायुरन्तरिक्षादभापत ।
नैपा तृतवती पापं नलं सत्यं व्रयामि ते ॥
- ८ व्यासप्रसादाच्छ्रुतवानेतद् गुरुमहं परम् ।
याम् योगेश्वरालृप्यासाक्षात्कथयत स्वयम् ॥
- ९ गाचाय मन्यसे नृप्यामथवा बुरुनन्दनं ।
द्राणे तिष्ठति वाणयं कस्मादान्तवानसि ॥

टीपा

- २ पुण्डरीकाच्या मूळाला महाश्वेत म्हणजे शंकर
- ५ पुस्तका राजानां वर्तमानाची वाणी वाक्याना विचारलेला प्रश्न

- ६ द्रोणाचार्यांच्या वरानत्र अभयाम्बार्णे म्हटलेले वाक्य.
- ७ विदुषीगणदम्-वाटपडिलापासून काळ्य अशेले.
- ९ सभ्य धृतराष्ट्राला शापनी.
- १० राज्यस्य वशात्वे केडी शिशुमलर्णे शुभिक्षित्वाला म्हटलेले वाक्य.

अभ्यास २

पुढील वाक्याची रचना न बदलता कमेंपि किंवा कर्तृभिन्नशब्दाचक वानुसाधितें योजा —

- १ लक्ष्मणः साडकायाः मूर्धानम् अप्ठितन् ।
- २ नीलः वानुशेषतंत्रनी निशितं. वाने. अपिभ्यन् ।
- ३ वयोद्वयः गाडविद्वं नील्य. प्रवदन्त्ये. भूत्वा रघोपस्थे उपाविशन् ।
- ४ रथी रथिनम् आसाय प्राक्षिणोत् वनसादनम् ।
- ५ पाण्डवा. भातराष्ट्रां च उपाठितन् महत्सुतन् ।
- ६ स वीर प्रात्र. द्रोणः युगतकालवन् घोरा रीद्रा नदीं प्रवर्तयन् ।
- ७ अर्जुनेन प्रक्षिप्त. वारः जन्मदस्थ शिर. तस्य पितु उरसो समपाठयन् ।
- ८ क्षीरसागरान् उद्रुतम् अमृतं सुरा. अपिभ्यन् ।
- ९ पार्थः नन्दनरुने साक्षात् देवेसां पाकम्नामनम् अपश्यन् ।
- १० प्रावर्तय ततो युद्धं तुमुलं व्येनदर्यनम् ।
उरुला पाण्डवाना च परस्परजयविषाम् ॥

टीपा

- ३ गाडविद्वं—सोळ उरुला शालेडा,
मन्दकव—भाडा शुद्धि नारीनी शाली कारे अजा.
रघोपस्थन्—रघोवीळ आसन.
- ५ महत्सुतन्—नील.
- १० व्येनदर्यन्—अगान् रोचन उमे वरजडे.

पाठ २८.

विध्यर्थ.

१ छात्राः प्रतिदिनं गुरुं नमेषुः ।

व्यवहारान् नृपः पश्येत् विद्विः ब्राह्मणेः सह ।

ब्राह्मणः द्विवसस्य त्रिः सन्ध्याम् उपासीत ।

वरील वाच्यामर्ष्ये नम्, दृश् व उप + आस् या त्रिस्त्रापदाचा विध्यर्था रूपे शोभिली आहेत त्या क्रियापदाचा अर्थ विधि अथवा नियम पालन देण्याकडे होतो म्हणून कोणताही नियम पालनवाचा असल्यास विषयाचा उपयोग केला जातो

२ लभेत सिकृतासु तेलमपि यत्नतः पीडयन् ।

अथ पर्जन्यः घर्षेत् अतः वहिः मा गच्छ ।

सततोद्योगित्वात् अयं बालः विज्ञयवान् भवेत् ।

वरील विध्यर्था क्रियापद नियमद्वारा नसून ममव दशविणारी आहेत, म्हणून कोणत्याही क्रियेचा सभव दर्शविणे ज्ञान्यास विध्यर्थाचा उपयोग करतात

३ हे मेघ त्वं मम प्रियाम् एवं द्यूया ।

अस्मिन् महासङ्कटे ईश्वरः नः रक्षेत् ।

मयान् इमां दुःखप्रदां चार्तो न कथयेत् इति अहम् आशंसे ।

अत्रभवन्तः इदम् आसनम् अलङ्कुर्युः इति नः तर्कः ।

वरील वाच्यामर्ष्य विध्यर्थांना उपयोग प्राधान्य, इच्छा, अपेक्षा व तर्क या अर्थां केल्या आहे.

४ अपि नाम रामभद्रः इदं चतम् अलङ्कुर्यात् ।

अपि जीचेत् सः ब्राह्मणशिशुः ।

वरील वाच्येत विध्यवाचा उपयोग अपेक्षा अथवा इच्छा दशविध्यकारितां 'अपि नाम' न 'अपि' या अव्ययवयवेकर केला आहे.

५. यदि तातः अनुमन्येत तर्हि अहं मित्रं द्रष्टुं गच्छेयम् ।

यदि पर्जन्यः वषेत् तर्हि वहिर्गमनम् अशक्यं स्यात् ।

वरील मित्र वाक्यात दोन दोन वाक्ये एकोट्टावर अवलंबून आहेत व ती यदि व तर्हि वा विषयानी जोडलेली आहेत, गौण व मुख्य अशा दोन्ही वाक्यांमध्ये नविष्य-शलाकारक अर्थ विषयार्थाच्या ह्यानी दर्शविलेला आहे म्हणून नविष्य-शलाकारक अर्थाच्या एकोट्टावर अवलंबून असणाऱ्या गौण व मुख्य वाक्यांमध्ये विषयार्थ मित्रापदाचा उपयोग करता येतो.

६. वारिपरः गर्जति चेत् त्वं वहिः न गच्छे ।

यदि स्वामी अधुना प्रागच्छति आगमिष्यति वा तर्हि अहं

तस्मै इमां शुभवार्तां निवेदयामि-निवेदयिष्यामि वा ।

वरील वाक्यातील गौण व मुख्य वाक्यांमध्ये विषयार्थाच्या वतमानशलाकारक अर्थाने द्वितीयनविषयशलाकारक मित्रापदाचा उपयोग केलेला आहे, इमां इत्यादि विषयार्थ मित्रापदाबद्दल एकोट्टावर अवलंबून असणाऱ्या गौण व मुख्य वाक्यांमध्ये वतमानशलाकारक अर्थाने द्वितीयनविषयशलाकारक मित्रापद वापरतात.

- ७ श्व कायेमश् कुर्वति पूर्वोक्ते चापराद्धिम् ।
न हि प्रतीक्षते मृत्यु कृतमस्य न वा कृतम् ॥
- ८ उद्धरेदात्मनात्मानि नात्मानमवसादयेत् ।
आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मन ॥
- ९ स्वनेत्सुलभार्थं पुरुष आमस्याथ कुल त्यजत् ।
आम जनपदस्वार्थं आत्मार्यं प्रीथिवीं त्यजेत् ॥
- १० ब्रूया एव तव सहचरो रामगिर्याश्रमस्य
अव्यापन कुशलमन्त्रे पृच्छति त्वा ऋगुम्भत ।

टीपा

- ४ दाननामाश्रयोयम्—दान, मान हत्यादि गोष्टारूपी पापी.
६ प्रीतिनिष्ठमूलजनचित्तम्—हृत्वादा मूल मनुष्यार्थं मन
१० यद्गान् स्त्रीभ्या पत्न्या सांगण्यवास्ति यद्गण्यक सागिनेत्या
नितोपाल्लव वाच्य.

अभ्यास २

पुत्राल वाक्यात् यस्मै दिलेव्या वातूनां विध्यथा रूपे शौजा —

- १ प्राणात्यये विधाहे च अत्रुतमपि नर (श्रु) इति नातिविदां नतम् ।
२ वृष प्रगभ्य युक्तान् करान् (ग्रह-आ+दा) ।
३ नर भयात् कामात् खंभान् वा धमे न (त्वन्) ।
४ प्रवादिते तत्पर नृप अनुमार्गं कूपान् (रन् प्र) वासपृहाणि च (रच्) ।
५ व्यनहार परिज्ञाय एव नर अपरिचिते नरे (वि+श्स्) ।
६ अविचारण न कामपि रिश्या नर (वि+धा) ।
७ शूर्य स्वामिभावे सर्वगावेन (अनु+स्था) ।
८ अनुप्रहात् प्राक् गुरु दिध्य (परि+ईध्) ।
९ (उत्सद्) इमे लोना न (इ) कर्म चेत् अहम् ।
मरुस्य च रता (अन्) (उप+हन्) दमा प्रवा ॥
१० न तुद्धिमैद (जन् प्र) अज्ञाना कमसगिनाम् ।
(उप १० ग) सवत्समाणि विद्वान् युक्त रामाचरन् ॥

पाठ २९.

सर्वनामं (पुढें चालू).

दर्शक सर्वनामं (अद्स्, इद्स्)

१. अमुष्य विद्या रस्तनाग्रनर्तसी ।

पुरा अस्याम् पुर्या कालिदासः नाम कविः जयसत् ।

अमीषां क्षुद्राणां प्राणानां कृते जन्तुः अहितं न जाचरेत् ।

ऊ गतः असौ विहगतस्करः ।

इषम् अमृतवर्तिः जपनयोः ।

मधुरम् आसां कन्ययानां दर्शनम् ।

चरल वास्तवत उद्स् व इद्स् वा नो, ता, तं व हा, हो, हे वा तयांश्च
दर्शक सर्वनामाच्च उपयोगे वेदला आहे. दर्शक सर्वनामाचा उपयोग इतक
विशेषान्तरासाठी होतो म्हणून तो ज्या नाम वस्तू वेतात अथवा ज्या नामांना
त्याचा संबन्ध असतो त्या नामाप्रमाण त्यांना किं व वस्तू नामभ्ये स्पे होतात व
विनाकि नोभ्य ती वाचतात. दर्शक सर्वनामाच्या उपयोगाकरिता पुढील श्लोक
उपयुक्त आहे

इदमस्तु सन्निरुष्टं समीपतरवर्ति चेतदो कपम् ।

अद्सस्तु विप्रकृष्टं तदिति परीक्षे विजानीयात् ॥

इत्द् व इद्स् वाची वेदस्थिर स्पे—रनेन, एनयो ३०—ज्या नामानुल ही
वाचता ती तां पुतींच्या वास्तवत चाली जमनालाच उपयोगात वाचता वेत.

संपी सर्वनाम (यद्)

२. बुद्धिर्यस्य उलं तस्य ।

या विद्यायाः अधिदेयता तस्य सरस्वत्यै नमः ।

यं देश यौरः श्रयते सः तस्य स्वदेशः भवति ।

एतानि तानि निशेरुन्द्राणि येषां समन्तात् रामः

सीतया सह अयसत् ।

यस्य मिथ वाचनभ्ये यद् वाचता उपयोगाचा स्पे चीन वास्तवत

आलेली आहेत सध्या सवनाम व मुख्य वाक्यातील पूर्वगामी शब्द यानर्थे लिंग व वचन या दान नोष्ठमर्थे साम्य असते, परंतु विभक्ति मात्र गौण वाक्यात योग्य असते ती सवनीं सवनामाचा होत, व पूर्वगामी शब्दाचा मुख्य वाक्यात योग्य असतो ती होते काही ठिकाणा विभक्तात सुद्धा साम्य असू शकते जस—दुसऱ्या वाक्यात 'वा' हे प्रथमान्त आ ए वचना रूप कृपद म्हणून आकट्यक आहे, परंतु मुख्य वाक्यात पूर्वगामी शब्दाचा समर्थ 'नम' या अव्ययाचा असल्यामुळे त्याचा चतुर्थी विभक्ति योत्वा लागला मात्र लिंग व वचन ही सारराच राहिली पहिल्या वाक्यामर्थे सध्या सर्वनाम व पूर्वगामी शब्द या दाहामर्थे विभक्तातही साम्य आहे कारण गौण वाक्य व मुख्य वाक्य यामर्थे तरा चररा आहे

३ अहं न विश्वसिमि यद् त्वम् एव घदे ।

आश्चर्य खलु इदं यद् पशव अपिमनुजस्य सवपंतर्कयन्ति ।

यद् आ सवनामाचा उपयोग नराळात 'वा' या अव्ययाच्या अर्थी केला जाता

४ यद् शेत्य सा प्रकृति जलस्य ।

यद् क्रोर्यम् इति चदन्ति स. हिंस्त्राणा पशूना धर्मः ।

वराळ वाक्यातील गौण वाक्यात यद् हे सवनाम शेत्य आहे परंतु त्याच्यावद्दु सुद्धा वाक्यातील दशक सवनाम विभेवपूरकात्ता नामाच्या लिंगा प्रमाणे योत्तले आहे जस—प्रकृति.-स्त्री-सा । धर्म -पु-स ।

प्रश्नार्थक सर्वनाम (किम्)

५ किं दूर व्यवसायिनाम् ।

लिखितम् अपि ललाट प्रोज्झितुं क समर्थ ।

केषा न पपा कथिताकामिनी कौतुकाय ।

सता केन उद्दिष्टं विषमम् असिधावावतम् इदम् ।

वराळ वाक्यात 'किम्' या प्रश्नार्थक सवनामाचा उपयोग 'काण, काय' या अर्थी तीनही लिंगानर्थे झलेला आहे विभक्ति व वचन ज्या त्या वाक्याला योग्य ते उपयागात आणिते आहे. जस—पहिल्या व दुसऱ्या वाक्यात त्याचा उपयाग कृपदान ठिकाणा केला असल्यामुळे प्रथमा विभक्ति क्षात्केरी आहे व

अर्थात्तुल्य एकवचन बोललेले आहे. परंतु विसन्या वाक्यात कौतुकार्थ या नामाशी संप्रत्य असल्यामुळे 'केयाम्' हे पठ्यन्त पद बोललेले आहे.

सामान्य सर्वनामं—किंचित्, किंचन, किमपि, किंस्विद्

६ कस्मिञ्चित्-चन-अपि अरण्ये भासुरकः नाम सिंहः प्रति-
यसति स्म ।

केनापि-केनचित्-केनचन प्रकारेण पतद् कर्तुम् अशक्यम् ।

केचित् धाढ्याः तडागस्य तटे अकीडन् ।

बरोल वाक्यात 'कोणी तरी, कोणा एका' या अर्थी सामान्य सर्वनामाचा उपयोग केलेला आहे. ही सामान्य सर्वनामं 'किम्' या सर्वनामाचा चित्, चन अथवा अपि (कधी कधी स्थित्) हे प्रत्यय जोडून केलेली आहेत. मात्र 'किम्' या सर्वनामाची योग्य ती विभक्ति व वचन जोडून नंतर संधिनियमा-नुसार बरोल प्रत्यय जोडलेले आहेत. त्याचा उपयोग विशेषणप्रमाणे केलेला आहे. जसे—'अरण्ये' हे क. सप्तमी एकवचन आहे म्हणून 'कस्मिन्' हे क. सप्तमी ए. वचनास रूप घेऊन मग 'चित्, चन व अपि' हे प्रत्यय संधिनियमानुसार जोडलेले आहेत.

अभ्यास १

पुढील श्लोकचा, त्यातील सर्वनामाचा उपयोग स्पष्ट होईल असा शीर्षक, नथे करा.—

- १ सर्व- सर्वनामाबनोडभिरमने कस्तस्ति को वचनः ।
- २ कस्मिन्पुत्रे च पुत्र- प्रपात म सर्वकर्म परिधत्ताय ।
- ३ केनादिष्टो मत्कमुत्तुदोन्नीलने पुण्यवन्तः
विश्वे सर्वेः क्वपिदुमसी केन वा वारिवाह ।
- ४ इत्येवमं न जानन्ति मर्न वा नन्विन परे ।
इत्येवमं जानन्ति स वै पण्डित उच्यते ॥
- ५ न अज्ञानिराधीदृष्ट स्वभासात्प्रवृत्तागोडभिनन मन्थे वा ।
- ६ एतस्य दुःखास्य न कोऽपि दा ॥ परो ददातीनि वृत्तिगेषा ।

- ४ नृपस्य वणाध्रमपालनं यत् स एव धर्मा मनुना प्रणीत ।
 ८ नृस्यचिद्विभक्तिमपि नो ह्यरणीयम् । नमदान्धमपि नोचरणाद्यम् ।
 ९ सत्यं धीर्ष्वि दया त्यागो नृपस्यैवै महागुणा ।
 एभिर्भुक्तो महापालः प्राप्नोति खलु वाच्यताम् ॥
 १० अनेन कस्यापि कुलाङ्कुरेण स्पृष्टस्य गात्रपु सुखं ममैवम् ।
 का निवृत्तिं नेतसि तस्य कुयावसायमङ्गलानि प्रहृष्ट ॥

टीपा

- ३ कमलबुमुदामीलनम्—सर्वविधासी व च्छदविनासी कमलाया विनासं वरुणे
 (वमल + कुमुद + उन्मालन)
 ८ मर्मनाक्यम्—मन्त्रालयैवणरे शब्द
 १० दुष्यन्तान्—महाला उद्देशेन भ्रष्टलेला शब्द

अभ्यास २

पुङ्खल यान्वात यत्, विम्, अदम्, इदम् व सामान्य उर्वनामै यत्वां
 रूपं योजा —

- १ न अस्ति स्वयं प्रजा पात्र - — करोति विम् ।
 २ — अन्ध्या दुदान्तं नाम — विह प्रविपसति स्म ।
 ३ हे पृथ्वी न — अस्ति त्वाहन् उपनिधयविद् न तुह ।
 ४ राभगाना सहार कृत्वा — एव परमेश्वर क्व सुवाम ।
 ५ तन्मनि यत्पापं निच्यते तस्य पात्र लोके अनुभूयते ।
 ६ अजुतस्य एव एते प्राणा । न — तु निखण्डितेन इति नाम्ना
 भवदत् ।
 ७ — प्रवानाम् अभ्युदनाय नृपं यत ।
 ८ नृपस्य स्तुतिं वृत्वा कविना पास्त्रिापि २००म् ।
 ९ — प्रदेशे यद्वा अगस्त्यप्रसुगा ऋषयः सम्पन्न ।
 १० — नृपस्य पुत्रा कपिश्च ऋषिणा दग्ना तपाम् उद्धारानं
 नगोष्थे गता स्त्रियाद् जानयत् ।

पाठ ३०.

विशेषणं (पुढें चाहू).

१ तस्मिन् महोत्सवे यद्य गायत्रा. गायिका. च मिलिता ।

तयल्लिङ्गा सददेशहारिका दासी अभवत् ।

माम्ना पाण्डवाः च पय किम् अकुर्वत सञ्जय ।

बराह वाक्यात् यादृशा अक अथवा क लाडून तयार पाहेला साधित विशेषणें
बौनलर्ना आहेत ती पुत्रिणामध्ये व नपुंसकलिङ्गामध्ये वृत्त व वन या शब्दाप्रमाण
चालवतात व क्वालिङ्गामध्ये सामान्यत एक अथा ऐवर्ना इका असे रूपान्तर
रहून भारा शब्दाप्रमाण चालवतात

इतर उदाहरण — अरककारिका दास्य दारिका स्वकस्विका

अपवाद — विपकक्षिपका सेवकसेवका

२ विद्या भोगकरी यश सुखकरी विद्या गुरुणा गुरु ।

पाण्डवानाम् अप्रेसर अर्जुन ।

गङ्गा जनाना तापहरी ।

भातर अयगाहन दितकरम् ।

या सुयुक्त विशेषणाच्या शेवटी चर, कर, हर, सर इत्यादि क्रियापदा-
ग्रामून बनलेले शब्द अस्तित्वात त्यांचा क्वालिङ्गी रूपें 'आ अथवा ई' जोडून
रहतात व ती 'माला व नदी' या शब्दाप्रमाण चालवतात पुत्रिणामध्ये 'नृप'
प्रमाण व नपुंसकलिङ्गामध्ये 'घन' प्रमाणें चालवतात

३ बलिष्ठस्य भार्या भगवती अरन्धती ।

भारतघर्षं ग्रहच ज्ञानवत्य रिष्य अभवत् ।

न किञ्चित् अगम्य धीमता नाम ।

सर्व आयुष्मन्ति अपत्यानि घञ्छति ।

बराह वाक्यात् नामाना घत् व मत् प्रत्य अर्धून क्षणारी भक्त्वर्थीय विशेषणें
बाबलेली आहेत, त्यांचीं रूपें पुत्रिणामध्ये 'भगवत्' प्रमाण अक्लिङ्गामध्ये 'ई'
प्रत्यय जोडून 'नदी' प्रमाण व 'जगत्' प्रमाणें नपुंसकलिङ्गामध्ये वगी वातात

४ ईश्वरस्य प्रसादेन नराः नार्यः च सुखभाजः भवन्ति ।

पुत्रात् अपि धनभाजां नराणां भीतिः ।

वराल वान्यात् 'जू' करान्त विशेषणे योजलेली आहेत. त्याची रूपं पुर्णिगामध्ये व स्त्रीलिङ्गामध्ये 'याच्' प्रमाणे होतात व नपुंसरलिङ्गामध्ये 'जगत्' प्रमाणे होतात.

५ वनांकुसः मुनयः । दिव्यंकुसः अप्सरसः ।

जलांमांसि सत्त्वानि ।

'स्' करान्त किमपण पुर्णिगामध्ये व स्त्रीलिङ्गामध्ये 'चन्द्रमस्' शब्दा-
प्रमाणे चालवतात व नपुंसरलिङ्गामध्ये 'मनस्' शब्दाप्रमाणे चालवतात.

६ पुण्यद्वतः नराः नार्यः या स्वर्गं गच्छन्ति ।

शम्भृतां रक्षसां विनाशाय रामः अवतीर्णः ।

'द्वत्, भृत्, द्वत्' वंगे ऋशान्त किचापदापासून काढले शब्द "चा
विशेषणां व शेरुठा असतात ॥ पुर्णिगामध्ये व स्त्रीलिङ्गामध्ये 'भरत्' प्रमाणे व
नपुंसरलिङ्गामध्ये 'जगत्' प्रमाणे चालवतात

नपुंसकलिङ्गी योजतात व जेन्हा बेचद पु व खा, नाम अगतील तेन्हा विशेषण
पुलिङ्गी योजतात मात्र वचन सर्व नामें भिळून दशविलेखा अर्थात्सुत्प असत

अभ्यास १

पुशाल खोवाचा अर्थ कदा व विशेषणाचा उपयोग स्पष्ट करा —

- १ धन्योऽन्ध त्व धनमदवता नेसुसे यन्मुखाणि ।
- २ दारिका हृदयदारिका पितु ।
- ३ बळिना सह योऽव्यभिचि नाशि निदर्शनम् ।
- ४ धार्ता च कौतुक्यता विनया च विद्या लोकोत्तर परिमल्लकुरङ्गनाभे ।
वैलस्य विन्दुरिक दारिणि दुर्निवास्तेतत्त्वय प्रसरति स्वयमेव लोके ॥
- ५ प्राप्य पुण्यकृता लोकादुपित्वा शाश्वता समा ।
दुर्चीना भीमता गेदे योमभ्रष्टोऽभिनासते ॥
- ६ रात्रत सलिलादग्नेधोरत स्वनादधि ।
भयनर्षयता नित्य मृत्यो प्राणभृतागिव ॥
- ७ तच्छ्रुत्वा शोषदी दीघसुवाध व्याकुलेन्द्रिया ।
दुपिता ह्रीमती प्राणा पता भीमारुनासुभौ ॥
- ८ विराटिन गदिन चरुहस्तमिच्छामि त्वां शृमह तथैव ।
तेनैव रूपेण चतुर्भुजेन सहस्रबाहो भव विश्वमूर्ते ॥
- ९ पश्येच्छत्र स निपुण मीम्य सल्लभता वर ।
हेतुसागरते तस्व द्राण सर्वे न्यवेदका ॥
- १० धारिण्य सन्तु गावो भवतु बहुमर्ता सर्वसम्पन्नसत्वा ।
पर्जन्य बालरपी सजलनोमनोर्गन्दिनी बानु वाता ॥
मोदन्ता जन्मभान सततमभिभता प्राज्ञाणा सन्तु सन्त ।
धोमन्त पान्तु पृथ्वा प्रशनितरिपयो भमनिद्याश्च भूषा ॥

टीका

- १० सर्वसम्पन्नसत्वा—सर्वे प्रसन्नसत्वा पान्वाभ्यां युक्ते
प्रशान्तरिपु (भूष)—जाने रात्रेवा नारा वेदा भाहे वे

अभ्यास २

पुटील वास्यात खाला दिलेल्या विशपणापेकीं राग्य विशेपणाचीं रूपे योना -

१ ह्यसुम्नेन निहत द्रोण दृष्ट्वा सब वारा अद्भुवन् 'धिह् अस्मान्
— ' इति ।

२ रामस्य मूच्छासमेये अद्वयाया साताया हस्तस्पत्र — जात ।

३ नैतत् चिन्तयत् ————— मामवा भृतज्ञा भवन्तिस्त तियव
अपि कृताम् उपकार न विस्तरन्ति ।

४ पश्य शकुन्तला पतिगृह विसृज्य वदति 'अस्मादत्र —————
अपि तनयावियागदु खन पाड्यन्ते' इति ।

५ राक्षसानी वृत्ति गज्ञाना ————— आसात् ।

६ एडा प्राप्य मारति ————— राक्षसा हरवा अशोकवन प्रावशन् ।

७ ————— यालिकाभ्य पारितोषिकाणि दत्तानि गुह्या ।

८ महाश्वेतया निवेदिता यथा चन्द्रापाडस्य ————— जाता ।

९ प्रसन्नसलिला उत्पुण्ड्रमला च सरसी ————— दृश्यते ।

१० ————— दुष्प्रमाणि भूनार जनयन्ति ।

(तापहर, अरण्यांफसु, विद्राजर, वशोमान, द्वाररक्षक, कुदिनाविन्,
शालभृन्, थाथ्यजर, पापघ्नन्, मनोहर)

पाठ ३१.

सवि सप्तमी च सतः पष्ठी.

१ यदा सेनापतिः हतः तदा सेनिकाः न्यवर्तन्त अथवा
सेनापतो हते सेनिकाः न्यवर्तन्त ।

यावत् स न आगच्छति तावत् त्वं क्रीड । अथवा
अनागते तस्मिन् त्वं क्रीड ।

यदा सूर्यः अस्तं गच्छति तदा जन्धकारः प्रसरति अथवा
अस्तंगते सूर्ये जन्धकारः प्रसरति ।

बराळ वाच्यें दोन दोन प्रकारांना विहितलेलीं आहेत पहिल्या प्रकारामध्य
यदा अथवा यावत् असलेला गौण वाच्यें तदा अथवा तावत् असलेला मुख्य
वाच्य्याचा संबन्ध आहेत. दुसऱ्या प्रकारामध्ये यदा-तदा, यवत्-तावत् हे शब्द
नसून वाच्यामध्ये एकेकच क्रियापद आहे, व गौण वाच्य्यावरून त्यातील कर्तृपद
व क्रियापदापासून तालेल कर्मणिभूतकालवाचक धातुसाधित विशेषण हे दोन्हा
शब्द एकमेकांशी जुळतील अशा रीतीने सप्तमीत जोडलेले आहेत. अशा
रीतीचा हा जो दुसरा प्रकार याला 'सति सप्तमा' रचना असे म्हणतात.
हा प्रकार केव्हा उपयोगात आणता येतो हे पाहू.

१. गौण क्रियेनें मुख्य क्रियेचा काळ दर्शविला पाहिजे. २. गौण
क्रिया व मुख्य क्रिया यांचे कर्ते भिन्न पाहिजेत. व ३. गौण वाच्य्यातील
क्रिया मुख्य वाच्य्यातील क्रिया पडण्यापूर्वी पुरी झाली असला पाहिजे. म्हणजे
गौण वाच्य्यावरून कर्तृपद सप्तमीत व क्रियापद अस्मिन् असेल तर कर्मणिभूतकाल-
वाचक धातुसाधित सप्तमात जोडून वाच्य बनवावें लागतें व गौण वाच्य्यावरून
क्रियापद अस्मिन् असेल तर मूळ कर्तृपद तृतीयेंत, कर्मपद सप्तमीत व कर्मणि
भूतकालवाचक धातुसाधित सप्तमीत जोडावें लागतें.

२. राज्ञा सेनापती हते अथवा सेनापति हतवति राजा
सैनिकाः पलायन्त ।

नीप्सेण अर्जुनयधे प्रतिशते अथवा अर्जुनयधं प्रतिशतवति
नीप्से दुर्योधन- निश्चिन्त- जातः ।

बराळ वाच्य्यामध्ये सति सप्तमाचा रचना दोन प्रकारांनी नेलेली आहे ज्या बरेच
' हत व प्रतिशत ' ही समान कर्मणिभूतकालवाचकें जोडलेली आहेत त्या वेळी
कर्मणि प्रयोगाप्रमाणे प्रथमा-त कर्मपद सप्तमात जोडलेले जाते, जसे-सेनापती,
अर्जुनयधे व मूळ कर्तृपद तृतीयेंत जोडलेले आहे, जसे-राजाना, नीप्सेण.

ज्या वेळी ' हतवान्, प्रतिशतवान् ' अशा कर्मणिभूतकालवाचक धातु
साधित जोडलेली आहेत त्या वेळी कर्मणि प्रयोगाप्रमाणे मूळ कर्ता सप्तमीत व मूळ

कर्मपद द्वितीयेन योजयित्वा आहे, असे-शत्रौ, भीष्मे व सेनापतिं, अर्जुनवधम्.

३ 'रामे पृथ्वीं शासति' प्रजाः सुखिन्यः अभवन् ।

'उदति पुत्रे' पिता अरण्यं गतः ।

'गच्छति काले' बालः शास्त्रानिपुणः जातः ।

वरील वाक्यातील अवतरणविहाकित भाग हे सति सप्तर्षीत योजलेले आहेत. सति सप्तर्षीत अवश्य असणाऱ्या सर्व गोष्टी या ठिकाणी आहेत; परंतु क्रियापदापासून घनविलेले विशेषण कर्मणि अथवा कर्तृरिभूतकालवाचक नसून वर्तमानकालवाचक वातुसाधित विशेषण आहे. कारण गौण क्रिया व मुख्य क्रिया या दोन्ही एकाच वेळी चालू आहेत व त्यामुळे वर्तमानकालवाचक वातुसाधितच उपयोगात आणावे लागते. जसे, रामाची पृथ्वीवर राज्य करण्याची क्रिया व भवेचा सुराी होण्याची क्रिया या एकत्र वेळी चालू आहेत; उत्तम मुलाची रडण्याची क्रिया व बापाची शास्त्राची क्रिया या एकाच वेळी चालू आहेत. वरील वाक्यात कर्तृरिर्वर्तमानकालवाचकाचा उपयोग केलेला आहे व त्यामुळे वाक्यरचना कर्तृरिप्रयोगाप्रमाणे आहे.

४ 'शत्रुणा दह्यमाने नगरे' जगाः इतस्ततः अधावन् ।

'नृपेण सिंहासने अलङ्कियमाणे' राजपुरुषाः उदतिष्ठन् ।

'सेनापतिना नीयमानायां सेनायां, गर्भीरः शङ्खध्वनिः उद्भवत् ।

वरील वाक्यामध्ये अवतरणविहाकित भागामध्ये सति सप्तर्षीचा उपयोग केलेला आहे. ज्या अर्थी गौण क्रिया व मुख्य क्रिया एकाच वेळी चालू आहेत त्या अर्थी वर्तमानकालवाचक वातुसाधिताचा उपयोग केलेला आहे. परंतु ती कर्मणि-वर्तमानकालवाचक वातुसाधित अशक्यमुळे कर्मणि तन्हेचा रचना झाली आहे.

५ 'पश्यतः पितुः' पुत्रेण अचिनयः कृतः ।

'पश्यतः ईश्वरस्य' जनाः पापं कुर्वन्ति ।

'विद्यमानानां देवानां' दमयन्ती नलं पतिं चरे ।

वरील वाक्यात सति सप्तर्षीचा ऐवढा सत-पुत्राचा उपयोग विशिष्ट तन्हेचे

केलेल्या आहे. सति सप्तमीला आढळणारे नसणाऱ्या या पाठात पूर्वी सांगितलेल्या भोष्टी यादी वाक्यातून दिसून येतात शिवाय गौण वाक्यावरून त्यातील कर्तृपदाबद्दल अनादर अथवा तुच्छता ध्वनित केली जात आहे. म्हणून असा वेळेला सति सप्तमीच्या ऐवजी सत पद्येचा उपयोग करण्याचा ज्यास्त प्रघात आहे स्पष्टेकडे पाहिले असता असे दिसून येईल की वर्तमानकालवाचक वातुसाभिताची पद्ये योग्य कर्तृपदाची मुद्रा पद्ये योग्येला आहे.

६ सुवर्णसृगम् अनुसरतः रामस्य रावणेन सीता अपनीता ।

गुरोः सेवां कुर्वतः तस्य छात्रस्य चहृनि दिनानि अतीतानि ।

बरील वाक्यात अनादर अथवा तुच्छतादर्शक अर्थ ध्वनित नसणाऱ्या मुद्रा सति सप्तमीप्रमाणे मत् पद्येचा उपयोग केलेला आहे. यावरून असे दिसून येईल की सामान्यतः योग्य टिपणी सति सप्तमी अथवा सत पद्ये याचा उपयोग करता येईल परंतु सामान्यतः सति सप्तमी योग्येला जाते व अनादरदर्शक विशिष्ट अर्थ दर्शविण्याकरिता सत पद्ये उपयोगात आणची जाते.

७ पयं स्थिते कः भयस्य अघकाशः ।

इत्थं गते न किमपि शरणम् आलोक्यते ।

पयं सति मत्स्याः जलाशयात् बहिः गताः ।

बरील वाक्यात स्थिते, गते व सति ही सप्तम्यन्त वातुसाभित योग्येला आहेत व इतर टुग्या सप्तम्यन्त शब्दाबद्दल एवम्, इत्थम् ही त्रियाविशेषण अर्थाने योग्येला आहेत व त्या सर्वांचा अर्थ 'असे झाले असता' 'असे असताना' असा केला जातो.

८ चक्षुले चित्ते संकृतानि नरम् आपतन्ति ।

प्रतिकूले दैवे भिन्नाणि अपि अरिवत् आचरन्ति ।

बरील वाक्यातील सति सप्तम्यन्त नागान्धय विशेषण व नाम एवढेच शब्द सप्तमांत योग्येला आहेत, व 'मति, रत्नान' बरोबरे वर्तमानकालवाचक धातुसाभित विनोदनाची रूपे पुढे देवनाची पद्धति आहे.

९ मृते नृपे तस्य पुत्रः सिंहासनम् आरोहति ।

जागतेषु बालेषु तेषां नामानि पृच्छ ।

ही सति सप्तमापुक्त मत्स्ये योग्य महाने धनविलेपी आहेत. परंतु

जागतपु विप्रेषु तेभ्य दक्षिणा दातुम् आरभस्य । अथवा गोपु
 दुह्यमानासु ता जलम् अपाययत् । अशा प्रशारणा सति सप्तमी रचना
 शक्य नरे करण माण वाक्यात्क वृत्पद अथवा कमपदवाचक शब्द
 तथा त्यावद्क यणारे सवनाम, पष्ठाशित्राय इतर विभर्चित मुख्य वाक्यात्
 अत नामा नये पह्या दान वाक्यामप्य 'नृप' वा गौण क्रियच्या
 वृत्पदायद्क 'तस्य' हे सवनामाचे पठ्यन्त रूप आले आहे व चाला
 वावद्क तेषाम् हे रूप आले आहे म्हणून सति सप्तमा रचना शक्य राताम
 उपवागात आणित्या आहे म्हणून असा नियम करता येईल वा गौण क्रियेचे
 वृत्पद अथवा कमपद मुख्य वाक्यात पष्ठाशित्राय अन्य विभक्त्यात येत असे
 तर सति सप्तमा रचना उपयोगात राणू नये, व साधा वाक्यरचना करावा
 नसे—आगतेभ्य विप्रेभ्य दक्षिणा दातुम् आरभस्य । दुह्यमाना
 सा जलम् अपाययत् । अस्तु वाक्यात वचल नियमात अपवादात्मक
 उदाहरणहा सादरून येतात

१० हतमात्रे एव सेनापता सेनिका पलायिता ।

एव शाय उच्चारयति एव गोतम अहिल्या शिलाभाषम्
 आपना ।

पर क वाक्यात सति सप्तमा रचनेकाल सप्तम्यन्त धातुसाधित विशपणानतर
 'एव' विना धातुसाधिताला मात्र' जोडून नंतर 'एव' हे अव्यय
 सापठे आहे व 'ती मित्या घडते तोंच' अथवा 'घडली नाही तोंच'
 असा अर्थ दाखिल पातो

अभ्यास १

पुनः कालात्क सति सप्तमा अथवा सत पष्ठा याचा अर्थ स्पष्ट आहे
 अता रीतान त्याचा अर्थ करा —

- १ लताया पूर्वलुनाया प्रमूनस्यागम कुत ।
- २ हतवानसुरान् रामा रोषणस्यापि पश्यत ।
- ३ इति महति विरोध बतमाने यमान
 नृपतिवनपदाना दुळम कायमता ।
- ४ ताते चापदिताये बहति रणधुरा वा नयस्यावसाह ।

- ५ अपक्रान्ते नले राजन् दमयन्ती गतङ्गमा ।
अधुष्कत वरारोहा रानस्ता विजने वने ॥
- ६ हृतरान्ये नले भीमः सुभायै प्रेष्यता गते ।
द्विजान् प्रस्थापयामास नलदर्शनत्रक्षया ॥
- ७ एषमुक्कस्तु वैदभ्यां नलस्ता प्रत्यभापत ।
तिष्ठता लोकपालानां कथं मातुपमिच्छसि ॥
- ८ वसतस्तस्य तु सुखं राघवस्य महात्मनः ।
दारयपाये हेमन्त ऋतुरिष्टः समागतः ॥
- ९ जंवलु तातपादेषु नये दारपदिभे ।
मातृमिथित्वमानानां ते हि नो दिवसाः गताः ॥
- १० सन्तानवार्हान्यपि मातृपाणां दुःखानि सद्गन्धुवियोगजानि ।
इडे जने प्रेषसि दुःसद्धानि क्षोत-सहस्रैश्चि सम्भवन्ते ॥

टीका

- ४ अश्वपाम्यानें म्दलेषां श्लोकः ।
५ धीरमानां म्दलेषां श्लोकः ।
६ संगन्धुवियोगजानि (दुःखानि) — चागता वाम्बाभ्यां विशीयातुर्लै उत्यत्र होतरी.

अभ्यास २

पुटील वान्धाव सति सप्तमी अथवा सत. पद्यी योजना :—

- १ यदा नरस्य देवं प्रति हृत्संभवति यदा तस्य सर्वे प्रवर्णाः निष्कलाः ननन्ति ।
२ नावत् शोभ. सम्मुखम् अतिष्ठन् तावन् अर्जुनः जयदर्थं प्रति गन्तुम्
असमर्थः ।
३ नावत् मालाः क्रीडन्ति तावन् एव रुर्येः अस्तं यतः ।
४ यदा अभिनन्दु. रणक्षेत्रे पतिमः तदा वेपिर् कौरवसौराः—तं मूर्च्छति
प्रादरन् ।
५ मन्धराभात् ननन्तं चौरः वृद्धं प्रविष्टः ।
६ यद्यपि सर्वे उदर्याः यंशः सम्राजम् उपदिष्टा. तथापि दुःशासतः
श्रीपया. यत्तं कर्तुम् उद्यतः अभवत् ।

समास (समासाचा सर्व पदं मुख्य असून ती 'च' ने जोडलेला असतात), कुन्तीपुत्राः व वनवासः हे तत्पुरुष समास (यातील प्रथम पद द्वितीय पदाचा अर्थ निश्चित करते), रक्तकमलानि हा कर्मधारय (प्रथम पद विशेषण व द्वितीय पद विशेष्य), गजाननः हा बहुव्रीहि (यातील दोन्ही पदांच्या समासावरून तृतीय शब्दाचा बंध होतो) व प्रतिशैलम् हा अव्ययीभाव (प्रथम पद अव्यय व सर्व समासाचा उपयोग शब्दव्याप्रमाणे) आहे.

इन्द्र

२ सुरदुःखाभ्यां पण्डितस्य मनः पर्याकुलं न भवति ।

धर्मार्थकाममोक्षाः चत्वारः पुरुषार्थाः इति पुरुषेषु कथ्यते ।
कस्मिंश्चित् चटवृक्षे हंसकार्का निवसतः ।

वरील वाक्यात सुरदुःखाभ्याम्, धर्मार्थकाममोक्षाः व हंसकार्का हे तीन समास जोडलेले आहेत. या समासाचा उपयोग केला नसता तर 'सुखेन च दुःखेन च, धर्मः अर्थः कामः मोक्षः च, हंसः कार्कः च' अशा शब्दयोजना करून अर्थ दाखविला आला असता. या सामासिक शब्दाचे लिंग शब्दाच्या पदाप्रमाणे व बंधन समासातील पदाना निर्दिष्ट केलेल्या संज्ञेवर अवलंबून असते. जसे पहिल्या व तिसऱ्या समासाचे द्विवचन आहे व दुसऱ्याचे बहुवचन आहे. या समासातील पदाचा विचार वेगवेगळ्या केलेला आहे. सामुदायिक तऱ्हेने नव्हे, म्हणून या समासाना इतरतर इन्द्र असे म्हणतात. तेव्हा दोन अध्या लिंग समान दबांच्या शब्दाचा विचार वेगवेगळ्या तऱ्हेने केलेला असेल व सामासिक शब्द योजनाच्या असेल तर इतर इन्द्र समास योजना.

३ सुरभिरुष्टमधूपानुलेपनेन भक्तः देवं पूजयति ।

आहारनिद्राभयम् नैसर्गिके जीवजातस्य ।
वंप्रानरत्नाणूलेन सिंहः गजान् हन्ति ।

वरील वाक्यामध्ये तीन अथवा अधिक शब्द इन्द्र समासक एक दिव्यात जोडलेले आहेत. परंतु दुसऱ्या नियमातील इन्द्र समासप्रमाणे बंधन चट्ट शब्दाच्या अर्थानुसार गन्धर्व अथवा अवलंबून असून ते नैसर्गीक अथवा नैसर्गीक नसतात आहे व समासाचे

रिग वेदगण्य गन्दावर अवलम्बन नमून तें नेत्रां नपुसकलिंग आहे शिग्रव
 थवाग्ने नत्र दिल्यस अस दिमून येइल की समासाच्या षट्क राब्दावा विचार
 वगवेपळा क दला नमून सर्वांचा मिळून सामुदायिक रत्तान जेलेला आहे त्या
 समासाना समाहारद्वन्द्व अस म्हणतात समासाच्या सर्व निरनिगळ्या अवयवाचा
 समूह या शब्दांने विचार केण असता याचा उपयोग करण्याचा प्रघात आहे
 अवाच्य दोन अथवा अधिक समान द्वाचे शब्द एकत्र येतावयाच असल्यास त
 इतरेतर द्वन्द्व समासाच्या रूपान याचाव का समाहार द्वन्वाच्या रूपाने याचावे हें
 िहिणाराच्या मतावर अवलंबून असत परंतु काही ठिकाणा समाहार द्वन्द्वच
 करावा असा निर्बंध आहे तस—पाणिपादम् रथिष्वाश्वारोहम्, युक्ता
 लिङ्गम्, अहिनकुलम्, धानाशष्कुलि, मार्दङ्गिकपाणविकम् ।

४ प्रतिदिन बाल पितरो (मातर पितर च) नमेत् ।

वृष्टशुभ्र द्रौपदी च भ्रातरो (भ्राता च स्वसा च) भवत ।

वर्षाकाले मयूरो (मयूर मयूरी च) नृत्यत ।

वराह वाक्यात 'पितरो, भ्रातरा व मयूरी' हे द्विवचनान्त शब्द
 स्त्रीवाचक व पुरुषवाचक अशा निवट शब्द अशा दोन दोन व्यक्तींवरून एखा
 प्रश्नावद्द आठ आहेत हें वसात दिल्ल्या गन्दावरून ध्यानात येइत असूनमध्यें
 स्त्रीवाचक व पुरुषवाचक अशा दोन शब्दांच्या समास करून त्यामधाल पुरुषवाचक
 गद् मात्र द्विवचनात वाचण्याचा पद्धति आहे हा समास एकशेषवृत्ति
 रसक गह

अव्ययीभाव

५ प्रतिदिन (दिने दिने) नरस्य आयु क्षीयते ।

भक्त यथाविधि (विधिम् अनतिक्रम्य) पूजयति देवम् ।

उपकृष्ण (कृष्णस्य समाप) तिष्ठन्ति धेनव ।

वराह वाक्यात 'प्रतिदिन, यथाविधि व उपकृष्णम्' हे सामान्य
 शब्द अव्ययाच कान रत्तात व त्यांचा प्रथम शब्द हाही अव्यय गह अशा
 समासाना अव्ययीभाव अस म्हणतात अव्ययीभाव समासाना उपयोग नि-

- १० स्वतन्त्रान्तरात्म्य — स्वात्वा मुनासद्वल निरुत्त
 दुष्पन्नाला ग्नेगुल भा नीं महद्वेला श्रीर

अभ्यास २

पुत्राल वाक्यात् ताव्या अक्षराताल शब्दाच ठिराणा द्वन्द्व अन्वया अन्यथाभाव
 समास योना —

- १ सूर्यस्य हिमवायो च स्वस्वमहत्वविषये महान् सघप भात ।
- २ गङ्गाया पारे गन्तु यान्तिके नाव उपयुज्यत ।
- ३ अहनि अहनि गायन्ति मन्ता इशगुणान् मुदा ।
- ४ रूपेण यौवनेन दाक्षिण्येन च वपता रापुत्रा स्वश्वरार्थम्
 गगता ।
- ५ पत्तिभि अश्वारोहे गजस्थे रथिके च सह प्रसृत वार ।
- ६ सत्य दानम् अनालस्य च नरस्य नृपणावि भवन्ति ।
- ७ यथा विधि वर्तते तथा एतान् वारान् सम्मानय ।
- ८ धनन त् उचित नर प्रथम हस्तो पादा नयने च प्रधाळ्यत ।
- ९ क्रमम् अनुसृत्य धान् गुरुन् नमन्
- १० सुहृद् सम्प्रन्धिन वान्धवान् च तनु रणधने योदुम्
 उच्यन् अपश्यन् ।

पाठ ३३.

समास—तत्पुत्रप व कर्मधारय.

तत्पुरुष

- १ रात्रपुरुषे चोर गृह्णात ।
 शङ्कनादन युद्धारम्भ सूच्यते ।
 विद्युत्प्रकाश चन्द्रलेखा इव भाति ।

पराल वान्धकमन्थ रात्रपुरुषा , शङ्कनाद , युद्धारम्भ , विद्युत्प्रकाश
 च चन्द्रलेखा हे सामानिक गद् जाहव वा मनामानाल पहिल पद द्वितीय

पदाचा अर्थ मर्यादित करणे, जसे-कीणीतरी पुश्य नव्हे तर राजाचा पुश्य (अधिकारी), वसला तरी आरंभ नव्हे तर बुद्धाचा आरंभ इ. या समासार्थास निरनिराळीं पदे उपयोगात आणावयाचीं शाब्दास तीं भिन्न भिन्न विभक्तात प्रोत्सावा लागतील. अशा समासाना तत्पुरुष समास म्हणतात व विग्रहातील प्रथम पदाच्या विभक्तीवरून त्या त्या विभक्तीचा तत्पुरुष असे म्हणतात. अर्थात् वरील तत्पुरुष समास पद्य तत्पुरुष होईल. दिवाच या समासाचा उपयोग शेवटच्या शब्दाच्या जातीप्रमाणे केला जातो. जसे पुश्य, लेखा व आत्म हे शब्द नामे असल्यामुळे समासाचा उपयोग नामाप्रमाणे केलेला आहे. पर्यं तत्पुरुष हा तत्पुरुष समासाचा सामान्य प्रकार आहे.

- २ (अ) कृष्णाश्रितान् पाण्ड्यान् जेतुं कौरवाः असमर्थाः ।
 (आ) पञ्चरगतस्य शुक्रस्य स्वातन्त्र्यं नष्टं भवति ।
 (इ) वर्षमोम्यः शपः यज्ञेण सोढः ।
 (ई) शरविद्धं श्रावणं दृष्ट्वा दशरथः शोकातः जातः ।
 (उ) दध्यध्नं गृह्णात्या पथिकः ग्रामान्तरं प्रस्थितः ।
 (ऊ) द्रविणान्धः नरः आपहृतं नरं दसति ।
 (ऊ) कुण्डलहिरण्यं दत्तं पित्रा पुत्राय ।
 (ऋ) गृहमेधी प्रतिदिनं भूतबलिं दद्यात् ।

वरील अ, आ व इ या पान्यमध्ये 'कृष्णाश्रिताः, पञ्चरगतः व वर्षमोम्यः' हा समासाचा अर्थ पूर्ण असून त्याचा उपयोग शेवटच्या शब्दाच्या जातीप्रमाणे केलेला आहे. जातीस परिले हा इ द्विताचा विनर्तने द्वितीय पदाचा अर्थ मर्यादित करतात. कांता द्वितीया तत्पुरुष समास म्हणतात.

तसेच ई, उ व ऊ या वाक्ये शरविद्धः, दध्यध्नम् व द्रविणान्धः हेही तृतीया तत्पुरुष समास आहेत, कारण जातीस प्रथमपदे द्वितीयापदाचा वृत्ताने संबन्ध आहे.

त्याचप्रमाणे ऋ व ॠ नामधील कुण्डलहिरण्यम् व भूतबलिः हे चतुर्था तत्पुरुष समास आहेत, कारण जाती प्रथमपदे द्वितीयापदाचा चतुर्था समासने संबन्ध आहे.

- ३ (अ) सुखापेतः नरः सर्वदा निर्विण्णः दृश्यते ।
 (आ) धनुर्मुक्तं वाणं प्रातिसंहर्तुम् अशक्यम् ।
 (इ) जालवद्धः सिंहः उच्चैः अगर्जत् ।
 (ई) वृक्षपत्रानि फलानि स्वाद्भुतमानि सन्ति ।

वराह अ व आ वा नाम्नातीक सुखापेतः व धनुर्मुक्तः वा तत्पुरुष ममासार्ताक प्रथमपदे द्वितीयपदाया पचमी विभक्त्याने सवद्ध आहेत, म्हणून त्याना पचमी तत्पुरुष अने म्हणतात

त्याचप्रमाणे इ व ई या वाक्नामवाक जालवद्ध. व वृक्षपत्रानि हे सप्तमा तत्पुरुष मनात आहेत कारण जाल व वृक्ष ही प्रथम पदे वद्ध व पत्र या द्वितीय पदाची सप्तमीच्या सवध दर्शवितात.

कर्मधारय

- ४ (अ) व्यात्रस्य स्तनितगम्भीरां गर्जेनां श्रुत्वा पथिः-
 भीतिग्रस्तः जातः ।
 (आ) भयसागरम् उत्तरितु भक्ति एव सुखमं साधन
 भवति ।
 (इ) दमयन्ती पुरुषव्याधं नल भर्तारम् अट्टणीत ।
 (ई) सुरभिक्षुमुमानि सर्वेभ्य. रोचन्ते ।
 (उ) शीतवायु. निदाघकाले आहादरुः ।
 (ऊ) हिमाचलस्य उत्तुङ्गशिखराणि दुरारोहाणि सन्ति ।

वराह वाक्नाताक स्तनितगम्भीरा, भयसागरः, पुरुषव्याध, सुरभि-
 कुमुमानि, शीतवायु. व उत्तुङ्गशिखराणि या नामात्वा अथ पूण आहे,
 व त्याचा वाक्नात उपयोग जन्व भव्दाच्या वाताप्रमाण जाला आहे स्तनित-
 गम्भीरा वाताक द्वितीयपद गम्भीर ह विशेषण आहे, म्हणून समानदा
 गर्जेना या नामाचे विशेषण म्हणून येवलेला आहे भयसागरः वाताक द्वितीय-
 पद नाम आहे, म्हणून समानाचा उपयोग नामावात्त्या जाला आहे. परतु या सव

मनासातील प्रथमपदे द्वितीयपदाशी प्रथमा विभक्तीचा ध्वज दर्शविताने, म्हणून वाम प्रथमा तत्पुरुष किंवा समासाधिकरण तत्पुरुष अथवा कर्मधारय अशी संज्ञा आहे.

स्तानितम् इव गम्भीरा कालील प्रथमपद हे उपमानदर्शक (ज्याची उपमा यात्राची ते अथवा उपमायते अनेक तद् उपमानम्) आहे व गम्भीर हा शब्द सावर्ण्यवाचक विशेषण आहे. अशा समासात उपमानपूर्वपद कर्मधारय अस म्हणतात. विमहात इव ह अव्यय नेहमी उपमानवाचक शब्दानंतर येऊनतात. **भयसागरः** व **पुरुषध्यात्रः** कालील **भयः** व **पुरुषः** हा प्रथमपदे **उपमेयं** (ज्याला उपमा द्यावयाची ती अथवा उपमातु योपमानि) आहेत, व द्वितीयपदे **सागरः** व **ध्यात्रः** ही उपमान आहेत. यात उपमेयोपमान कर्मधारय अस म्हणतात विग्रहानन्व उपमेय व उपमान नामधेय एव हे अव्यय अथवा उपमानानंतर इव हे अव्यय येऊनतात.

मुरनिशुसुमानि, शीतघ्रायुः व **उत्तुङ्गशिखराणि** शमभ्ये प्रथमपदे विग्रहण व द्वितीयपद विशेष्ये आहेत यात विशेषणविशेष्य कर्मधारय अस म्हणतात.

कर्मधारय समासाचे बराच तीन मुख्य प्रकार आहेत तेव्हा विग्रहण-विशेष्य, उपमेय-उपमान व उपमान-सावर्ण्य अशा तऱ्हेच्या अर्थाच्या विग्रहणाच्या शब्दाबद्दल कर्मधारय समास येऊनता येतो

परील द्वितीयां ते सप्तमी तत्पुरुष व कर्मधारय हे एकाच तत्पुरुष समासाचे प्रश्न आहेत इ ध्यानात येईल, कारण (१) जर्ज समासातच पूर्ण होतो, (२) प्रथम पद द्वितीय पदाचा अर्थ निश्चित वरते व (३) सर्व समासाची जाति अन्वय पदाच्या जातावर अवलंबून असते परंतु प्रथम पदाचा द्वितीय पदाचा मध्य पर द्वितीयां ते सप्तमा या विभक्तीनी दाखविता येत असेल तर त्याच द्वितीयां ते नाम. तत्पुरुष म्हणतात व जर प्रथमा विभक्तीने दाखविता येत असेल तर कर्मधारय अस म्हणतात.

अभ्यास १

पुढील वाक्यांचा व भाषांचा जर्ज सांगून त्यातील तत्पुरुष व कर्मधारय समासाचा विग्रह करा—

- १) **अथ प्रभाभास्वरो भगवान् मानुष्युना दिवसनिचो रक्षामन्त्रिरिव नभस्तलमध्यमत्पूरति ।**

- ३ (अ) सुखापेतः नरः सर्वदा निर्विषणः दृश्यते ।
 (आ) धनुर्मुक्तं वाणं प्रतिसंहर्तुम् अशक्यम् ।
 (इ) जालघट्टः सिंहः उच्चैः अगर्जत् ।
 (ई) वृक्षफलानि फलानि स्वादुत्तमानि सन्ति ।

बराळ ज व आ वा वाक्यांताळ सुखापेतः व धनुर्मुक्तः वा तत्पुरुष
 नगासाताळ प्रथमपदें द्वितीयपदाया पचमी विभक्तीनें एवढ आरित, म्हणून त्याना
 पचमी तत्पुरुष अनें म्हणतात

त्याचप्रमाणें इ व ई ज वाक्यांताळ जालघट्ट. व वृक्षफलानि हे सतना
 तत्पुरुष ममास आरित, कारण जाल व वृक्ष हीं प्रथम पदें वट्ट व पक्ष या
 द्वितीय पदाशीं ममाचा संबंध दर्शवितान.

कर्मधारय

- ४ (अ) व्याघ्रस्य स्तनितगम्भीरां गर्जनां श्रुत्वा पथिकः
 नीतिग्रस्तः जातः ।
 (आ) भयसागरम् उत्तरितुं भक्तिः एव सुलभं साधनं
 भवति ।
 (इ) दमयन्ती पुरुषव्याघ्रं नलं भर्तारम् अट्टणीत ।
 (ई) सुरभिक्षुसुम्नानि सर्वेभ्यः रोचन्ते ।
 (उ) शीतवायु. निदाप्रकाले जाह्लादक ।
 (ऊ) हिमाचलस्य उत्तुङ्गशिखराणि दुरारोहाणि सन्ति ।

बराळ वाक्यांताळ स्तनितगम्भीरा, भयसागरः, पुरुषव्याघ्र, सुरभि-
 क्षुसुमानि, शीतवायुः व उत्तुङ्गशिखराणि या समासाचा अर्थ पूर्ण आहे,
 व त्याचा वाक्यांत उपभाग जन्त्य मप्याच्या ताताप्रमाणे हारा आहे स्तनित-
 गम्भीरा याताळ द्वितीयपद गम्भीर हे विशेषण आहे, म्हणून समासहा
 गर्जना या नामाच विचारणे म्हणून खे नलेला आहे. भयसागर. यातील द्वितीय-
 पद नाम आहे, म्हणून ममाचाचा उपयोग नामाभासना गारा आहे. पस्तु या मव

समासातील प्रथमपदे द्वितीयपदाचा प्रथमा विभक्तीचा सबध दर्शवितात, म्हणून यास प्रथमा तत्पुरुष किंवा समासाभिवरण तत्पुरुष अथवा कर्मधारय अर्था मज्ञा आहे.

स्तनितम् इव गम्भीरा यातील प्रथमपद हे उपमानदर्शक (ज्याची उपमा साधयाचा तें अथवा उपमाकृतो अनेक तद् उपमानम्) आहे व गम्भीर हा शब्द चायम्यवाचक विशेषण आहे. अशा समासात उपमानपूर्वपद कर्मधारय अस म्हणतात. विप्रदात इव हे अव्यय नेहमी उपमानवाचक शब्दानंतर आनतात भयसागरः व पुरुषव्याघ्रः यातील भयः व पुरुषः ही प्रथमपदे उपमेय (ज्यास उपमा साधयाची ती अथवा उपमातु योग्यानि) आहेत, व द्वितीयपदे सागरः व व्याघ्रः ही उपमाने आहेत. यास उपमेयोपमान कर्मधारय असे म्हणतात विप्रहाम्य उपमेय व उपमान याम्ये पत्र हे अव्यय अथवा उपमानानंतर इव हे अव्यय जोडतात.

सुरभिक्षुसुमानि, शीतवायुः व उत्तुङ्गशिखराणि याम्ये प्रथमपदे विनेपमे व द्वितीयपदे विशेष्ये आहेत. यास विशेषणविशेष्य कर्मधारय असे म्हणतात.

कर्मधारय समासाचे वरील तीन मुख्य प्रकार आहेत तेव्हा विशेषण-विशेष्य, उपमेव-उपमान व उपमान-साधम्ये अशा तः हेच्या अर्थाच्या निर-निगळ्या शब्दावद्दल कर्मधारय म्मास जोडता येतो

वरील द्वितीया ते सप्तमी तत्पुरुष व कर्मधारय हे एकाच तत्पुरुष समासाचे प्रकार आहेत हे ध्यानात घेईल, कारण (१) अर्थ समासातच पूर्ण होतो, (२) प्रथम पद द्वितीय पदाचा अर्थ निश्चित करते व (३) रावे समासाची जाति अन्तःपणाच्या जातावर अवलंबून असते परंतु प्रथम पदाचा द्वितीय पदाचा सबध पर द्वितीया ते सप्तमी या विभक्त्यांनी दाखविता येत असेल तर त्यास द्वितीया ते सप्तमा तत्पुरुष म्हणतात व जर प्रथमा विभक्तीने दाखविता येत असेल तर कर्मधारय असे म्हणतात.

अभ्यास १

पुढील वाक्यांचा व श्लोकांचा अर्थ सांगून त्यातील तत्पुरुष व कर्मधारय समासाचा विमल करा —

१ अथ प्रमाभास्वरो भगवान् मानुराणा दिवसत्रिंशो रश्मामगिरिश्च नभस्ततमभ्यमलहूरोति ।

- २ समराज्याभिपेक्षाले सुरद्र दण्डनिरणभवत् मुक्ताहार उभयप्रवाय
समवयाचकार ।
- ३ आपद्रुत हससि किं श्रविणा यमूढ
भ्रमो ह्यस्य न भवताति किमत्र चिन्तम् ।
एताप्रपद्यसि घटाञ्जलयन्त्रचक्र
रिक्ता भवन्ति भरिता मरितात्र रिक्ता ॥
- ४ सहज किल यद्विनिन्दत न चतु तच्छम विवर्तनायम् ।
पशुमारण्यभद्रावणाऽनुमन्यामृदुरेव प्रापय ॥
- ५ विमानदापचयचतुरा दुचनाना दुराप
प्राप्त्यो लोका चरति महतामुच्चयऽय निस्त्रा ।
यसुपा नरणाञ्जितन सा नपत ता पातमप्यपातयत् ।
ननु तत्रनिष्कचिन्तुना सह दापार्चिरुपति मेदिनाम् ।
- ७ वदन्तु तत्र तरसा नता नीमावनाद्वतान् ।
निबन्धान तयस्तम्भान् गदाखानाऽतरयु म ।
- ८ इतिताधिगमाय मन्त्रिमियुयुच नातिविशारदरत्न ।
जनपाविपदापञ्चय रशुरास सभियाय योगिभि ॥
- ९ एषा पमपारकृष्टा नववतरिपरिपता ।
मातव शोकसगता मही वाप्य विमुच्यति ।
- १० धागा नाम नदा मनारथनला तृष्णातस्त्राङ्गा ।
रात्राग्राहवती दितकविहारा धरदुमप्यसिना ॥

टापा

- १ रश्मिमान् — ५ नरप-यातील भाष
२ द्रव्यान्वम् — द्रव्याख्या पु. सु. मू. अथवा वेदाप ह्यालेला
४ पशुमारण्यभद्रावणा — पशु मारण्याच्या दृश्यासु. भयकर अथवा मूर नागारा
६ इन्मत्ता मृदु-या वेदी रक्षती पटली त्या वेळीं वणन
७ रुराणाच्या दाभनया-या वेळीं वणन

अभ्यास २

पुरील वाक्यातील वाक्या अक्षरातील शब्दाचे टिकाणा तत्पुरुष अथवा कर्मधारय
समास योजा —

- १ कृष्णं श्रिताना पाण्डवाना कोरवेभ्यः भीतिः बापि नासीत् ।
- २ रत्नरत्नम् इव उल्लसत् विभ्रं मालसूर्यस्य ।
- ३ अतुलेन धीर्येण भीष्मेण विशीर्षा धर्मराजस्य महती चमूः ।
- ४ गाण्डीवात् घनुपः मुनैः सूच्यमेण इव तीक्ष्णोः वापै
भीष्म अनुनेन हत ।
- ५ सुहृत् सुप्रतम् अनुसूत पुनरपि शोके मग्ना सा महाभेता ।

पुरील वाक्ये समास सोडवून लिहा —

- ६ कुम्भेन्दुपुत्राक्षरवदला सरस्वता न पातु ।
- ७ पातवशादृत रात्र्चन्मदापद्रमुक्त चधीविष्णो रूपनकानाहादयति ।
- ८ नैते महिरणा मन्त्रिणपट्टशानि गुणापखान्येतानि । तरिक विकल-
धमेण । नैतस्माच्छातरक्षा भवति । इति केनापि पक्षिणा वानरा
रजिता ।
- ९ एतद्रूपत धृतिपथमापत्तमेव दश विदुवत्तधन्वपसरमो नाम कन्यका-
मन्तानि ।
- १० गव न मे रिभत्रनाशट्नास्त्रि चिन्ता भाग्यक्रमेण हि धनानि
भवन्ति यान्ति ।

टीपा

१. तपस्य भावणी दशक चतुशीतला गात्रा अष्टाग्रा निम्न उच्चरथेले दावव.
२०. तस्यधारे मगार

इही दिग्भूत वेर्हेल का समासाचो घटक पद विभक्तात् प्रथमा विभक्तात्क पैतात्
अस्य समासना समासाधिकरण बहुमीहि अग्नेहा मृणतात्.

२. दर्मपाणि वदुम् आचार्यैः उपदिशति ।
(यस्य पाणो दर्माः वर्तन्ते तम्) वदुम् " "
चन्द्रमौलिः शिष्यः मदनं भस्मसात् अङ्गरोत् ।
(यस्य मौलां चन्द्रः सः) शिष्यः मदनं " "

बराळ वाक्यांत वदुः च शिष्यः वाच्यांश्च शिक्षणप्रमाण वाजले च्या
सद्वत्समूहावद्दल समास चोजलेले आहेत. हेहा बहुमीहिच होत, परंतु पूर्वाच्या
समासामध्ये व साम्य हा फरक आहे ना विभक्तात् समासाच्या दोन्ही पदें प्रथमा
विभक्तीत न राहतात भित्त विभक्तात् राहतात मृणूत चाल व्यधिकरण वदुःगाहि
अस्य मृणतात्. असे समास संस्कृतमध्ये फार जाडे उपयोगात जाणतात.

अभ्यास १

पुढील वाक्यें व श्लोक यांचा अर्थ करून त्यांनाळ बहुत्राहि समास सोडवा —

- १ इत्तुपथुत्वेव कृपाज्जपाणिर्नवपतिः पुष्पक विमानवाहश्च तथा दिगो
विदिशच्च सञ्चरितुमारब्धवान् ।
- २ अथगतनिमेषेण चक्षुषा तद्वत्स्य पुण्डरीक चिरमुद्गाक्ष्य समुपगतात्-
विषाद्यै वैपमानेन हृदयेन कपिपलोऽचिन्तयन् ।
- ३ एषा प्रसन्नमलिन्या पद्मनालोत्पलान्विता ।
इसभरगृधवाक्राणा पम्पा शीमन्चिर्क्युता ॥
- ४ कार्तिरक्षणमातिष्ठ क्रीडतेर्हि परम चलम् ।
नष्टकूर्तमैतुपस्य पीडित शपथं ररुतम् ॥
- ५ अग्निगतपरनाथान् पण्डितान् माचनस्था
तृष्णमित्र उद्युत्,मीनेष तान् सरथद्वि ।
- ६ वस्येन्द्रिय विद्याभ्रान्त हृदयश्च विक्रान्ति ।
परीक्ष्यकारिण वीरनखन्त श्रीनिपवते ॥
- ७ रूपं महत् बहुवचनेन महावाशे बहुकहृदनाम् ।
बद्वर बहुदशरथात् इत्था लोहा प्रव्यपितस्थाम् ॥

- ८ प्रचण्डमूत्रं स्पृहणायचन्द्रना सदावगाहक्षमवारिसत्रय ।
दिनान्तरम्याऽभ्युपशान्तमानसा निदाघवात समुपागत श्रिये ।
- ९ यर्नायं क्षीणवित्तस्य क्षाणत्वमपि श्राभत ।
सुरै गातावशपस्य कृष्णपक्षे विधोरिव ॥
- १० भवन्ति त मूढधियः परामव भवन्ति मायाविषु ये न मायिन ।
प्रविश्य हि त्रन्ति शठास्तथाविधानसृताज्ञानिशिता इवैवच ॥

टीपा

- ५ मायमस्था — ना भवमन्वस्य
७ श्राद्धणाच्या त्वभरुपाळा उद्गून अनुमाने महन्वेला श्लेष

अभ्यास २

- पुटात्र वाक्यात् ताज्या अक्षराताल शब्दसमुच्चयावद्दृष्टं बहुनाहि समास याता —
- १ येन महाश्वेताया घृत्तान्त द्युत स चन्द्रपाङ्क शोकेन
जात अभवन् ।
- २ याभ्य अभय प्रतिश्रुत तासाम् अप्सरसा पुरुरवा रक्षणम् तन्वात् ।
- ३ यस्य हस्ते खड्ग जासीत् न राम यस्य नाम शम्बूक त
तप आचरन्त शूद्र दत्तवान् ।
- ४ यस्मिन् राज्यधुरा निहिता स अत्र सम्पत् प्रजापाकम् अकरोत् ।
- ५ यस्या जानन चन्द्र इव वा शकुन्तला रुद्रा दुष्यत ता
परिणतुम् एच्छत् ।
- ६ येन धनु त्यक्त तस्य द्रोणस्य मूधान पृथुम्व चिच्छेद ।
- ७ चत्वारि मुखानि यस्य रमल च नामो यस्य त मद्राण द्या
शरण तम् ।
- ८ याभ्या श्रावणस्य वधप्रार्ता निवदिता तौ दम्पता दग्धम्
अदपाम् ।
- ९ यस्य मोला गङ्गा घतते स णिव अजुनन सह युष्मत् ।
- १० येषाम् आत्मा महान् अस्ति तथा चरित्रविभूतव अतनया सन्ति ।

पाठ ३५.

प्रयोजक क्रियापदें.

प्रथम विभाग

द्वितीय विभाग

२ गोपालः अध्ययनम् आरभते । पिता गोपालेन अध्ययनम्
आरम्भयति ।

वालः गणेशं नमति ।

शुभः घालेन गणेशं नामयति ।

मालाकारः जलं सिञ्चति ।

स्वामी मालाकारेण जलं
सेचयति ।

वरील पात्रवर्तीक प्रथम विभागातील वाक्यामध्ये, गोपालः, वालः व मालाकारः हे स्वतः होऊन क्रिया करतात असे दर्शविले आहे; व द्वितीय विभागातील वाक्यामध्ये ते स्वतः क्रिया करतात असा अर्थ नसून पिता, शुभः व स्वामी हे त्यांच्याकडून क्रिया करवून घेतात असा अर्थ दर्शविला जातो. यावरून प्रथम विभागातील वाक्यांना मूळ वाक्ये व द्वितीय विभागातील वाक्यांना प्रयोजक वाक्ये असे म्हणतात.

क्रियेच्या मूळ कर्त्याकडून दुसरा कोणी तरी ती क्रिया करवितो असा अर्थ दर्शविणे शास्त्रात प्रयोजक क्रियापदाचा उपयोग करतात.

वरील मूळ वाक्ये व त्यांची प्रयोजक वाक्ये वाचकडे लक्ष दिल्यास असे दिसून येईल की मूळ वाक्यांचे प्रयोजकत्व स्वामन्तर होताना मूळ कर्तृपदाची स्त्रीया विभक्ति द्यावी आहे, मूळ कर्मपद द्वितीयित्वाच जोडलेले आहे व प्रयोजक कर्तृपदाला अनुरूप असे मूळ धातूंचे प्रयोजक त हेच क्रियापद जोडलेले आहे. प्रयोजक क्रियापदाकडे मजूर दिल्यास असे दिसून येईल की मूळ धातूला दसम गणाच्या विकरलाप्रमाणे 'अय' जोडून प्रयोजक रूप घनाविन्वात घाली आहेत. सामान्यतः प्रयोजक क्रियापदे दसम गणाच्या क्रियापदाप्रमाणे उभयपदी असतात. शिवाय दुसरी विशेष लक्षात ठेवावयाची गोष्ट म्हणजे वरील वाक्यातील मूळ क्रियापदे सङ्मर्क आहेत.

प्रथम विभाग

द्वितीय विभाग

२ समुद्र सुभ्यति ।

यात समुद्र क्षोभयति ।

वाल आसने उपविशति । शुद्ध वालम् आसने उपविशयति ।
सेनिका रणाङ्गणेतिष्ठन्ति । सेनापति सेनिकान् रणाङ्गणे
स्थापयति ।

वराह प्रथम विभागात्वाल वाक्य मूळ वाक्य आहत व द्वितीय विभागात्वाल
प्रयाण आहेत हें सहज ध्यानात यद्वा या वाक्याकडे नजर दिव्यास अस
दिशून येईल ना (१) क्रियापद अकर्मक गृह्यत (२) मूळ वाक्यात्वाक
कनूप्र प्रयाणक वाक्यामध्ये द्वितीयत वाच्यले आह व (३) मूळ क्रियापदा
पासून वन वलक प्रयोग क्रियापद प्रयोगक रचाना अनुसंध अस योग्यल आह
-हून सामान्यपण अस म्हणता येईल ना सर्मक क्रियापदाच्या प्रयाणकाचा
उपयोग रचाना मूळ कनूप्र तृतीयत योग्यता व अकर्मक क्रियापदाच्या
प्रयोगनाचा उपयोग करताला मूळ कनूप्र द्वितीयत योग्यता

३ राम धानरै राक्षसान् घातयाचकार ।

राम लक्ष्मणेन उदञ्जम् अवन्धयत् ।

शुद्ध वाले अध्ययन श्य आरम्भयिष्यति ।

स्मृतिफार नर्घाता पद्धति प्राघाष्टतत् ।

वरीक वाक्यावरून असे दिशून येईल की प्रयोगक क्रियापद मूळ क्रियापदा
प्रमाणे सव काळ व अर्थ समर्थ उपराना आणता येतात ना—वरीक
वाक्यात्वाक क्रियापद अनुक्रमे द्वितीयभूतकाळ, प्रथमभूतकाळ, द्वितीयविक्रमाक
प तृतीयभूतकाळ सामर्थ्य योग्यता आहेत

अभ्यास १

पुनीक वाक्याचा अर्थ राना अथ करा व प्रयोगकाचा उपराना शब्द उरून नाता -

१ अथ नालीभाण्डस्वामिना मृत इति ज्ञाना तस्मात्समुत्थाप्य दूरे नी वा
पसारित स शुभात् ।

- २ अनुभवति हि मूर्धा पादपस्तात्रमुष्णम्
शनयति परितापं छाया सन्निधानम् ।
- ३ ज्वलयति तनुमन्तर्दाहं कराति न भस्मसात्
प्रहरति विधिममच्छेदा न कृन्तति जावितम् ।
- ४ श्रपयति हृदयेऽश्लेष्मिन्निदिना ते
घबलबद्धलसुग्धा दुग्धकुल्लेन टष्टि ।
- ५ इमं तं मामम्ब त्वमिदमनुकम्पाद्द्रव्यं
पुनानां चक्षुषामपक्षमनदर्पं दलयति ।
- ६ सा सातान्द्रुमारोष्य भद्रप्रणिहितेक्षणाम् ।
सा भति व्याहरत्येव तस्मिन् (रामे) पातालमन्दरात् ॥
- ७ अपवा मम भाग्यावत्वाद्दशानि कल्पित एष वेधसा ।
यदननं तदनं पातितं क्षुधिता तद्विदुषाधिता लता ॥
- ८ कुमुदान्येव यथाह सविता बोधयति पट्टजान्येव ।
ता (प्रजा) स्वचारिभ्यमुद्दिष्य प्रत्यापन्नतु नैधिरा ।
तव पुत्रवतामेना प्रतिप्रत्ये त्वदाज्ञया ॥
- ९० स सेतु वन्धयामास एवमैलवणाम्भसि ।

टीका

- १ गण्डा उदरान् भद्रकला शोच
अनुकम्पाद्द्रव्यं (गङ्गा)—दमेनें तिल्या हृदयात् पादत्र कुम्भ अदे ती
(अनुभवया अर्द्धं हृदयं यस्या सा)
पुनाना—पू (वनं गण, उ प) धारुणं वर्जानकालकावक धा सा नि
- २ सा—भूदेवी
मूर्धा—निष्ठुणा साता—नवचारं लिङ्गौ अदे टाट निष्ठी टी.
(मोरि प्रा रिणे रक्षो यस्या सा)
- ३ अश्लेष्मिन्निदिना एक श्लेष्मि
घबलकुल्लेन—दुग्धम्ब
- ४ श्लेष्मिन्निदिना एक श्लेष्मि
- ५ स—एतं स्वर्गात्—समुद्र (उदरा मम यस्या स)

अभ्यास २

(अ) पुढाल वाक्याची प्रयोजक वाक्यरचना बनवा —

- १ दूत राक्षसे वार्ता कथयति ।
- २ स्वामी अविनीताय भृत्याय अबुष्यत् ।
- ३ वसिष्ठ दूत भरतम् दानेतु नन्दिग्रामं व्यसृजत् ।
- ४ धानी बाल पुष्यतु ।
- ५ निशागमे बाला क्रीडाया विरमन्ति ।

(आ) पुढील प्रयोजक वाक्याची मूळ वाक्ये बनवा —

- १ जनक यद्योचितं सर्वान् नृपान् महाहसिनेषु संन्यपेक्षयत् ।
- २ दुर्योधन पुरीचनेन पाण्डवानां निवासगत जतुष्टुहम् अदाहयत् ।
- ३ पुत्र पितरं सुचरिते तोषयति ।
- ४ सूर्य अरुणेन तमाशि विभेदयति ।
- ५ रोम जनयते कृपाम् ।

पाठ ३६.

तरतमभाव.

१ यमुना नदी दीर्घा । गोदावरी तस्याः दीर्घतरा अथवा द्राघीयसी । गङ्गा तु सर्वासु नदीषु अथवा सर्वासां नदीनां दीर्घतमा अथवा द्राघिष्ठा ।

सह्याद्रीः तुङ्गः । तस्मात् तुङ्गायान् अथवा तुङ्गतरः चिन्भ्यः ।
हिमालयः तु सर्वेषु पर्वतेषु अथवा सर्वेषां पर्वतानां तुङ्गिष्ठः
अथवा तुङ्गतमः ।

रघस्य घेगः महान् । जग्निरथस्य घेगः शकटस्य घेगात्
महीयान् महत्तरः या । पिपुद्रास्य घेगः तु महिष्ठः
महत्तमः या ।

बरोल तीन वाक्येनमुच्यन्मध्ये रिपणाचा उपयोग केलेला आहे. प्रत्येक

समूहातील पहिल्या वाक्यात मूळ विशेषण जोडलेले आहे, दुसऱ्या वाक्यात दोन वस्तूंमध्ये अथवा गुणामध्ये तुलना दर्शविणारे असे दोन प्रकारचे रूप दाखविलेले आहे, व तिसऱ्या वाक्यामध्ये दोहोंहून अधिकाची तुलना करून सर्वांत श्रेष्ठ अशा अर्थाचा रूपे योजिलेला आहेत जसे—

दीर्घा — दीर्घतर — द्वाधीपसी — दीर्घतमा — द्वाधिष्ठा ।

तुङ्गः — तुङ्गतर. — तुङ्गायान्. — तुङ्गतम. — तुङ्गिष्ठ ।

महान् — महत्तर. — महीयान्. — महत्तम. — महिष्ठ. ।

वरील गुणविशेषणाचे रूपावरून जसे दिसून येईल की दोहोंमधून तुलनादर्शक रूप मूळ विशेषणाला तर अथवा ईयस् हे प्रत्यय जोडून करता येते व सर्वांत श्रेष्ठ अशा अर्थाचे तुलनात्मक रूप तम अथवा इष्ठ हे प्रत्यय लावून करता येते

वयास वाक्याच्या रचनेकडे लक्ष दिल्यास जसे दिसून येईल की दोहोंमधील तुलनात्मक विशेषणांचे रूप उपयोगात आणताना ज्यांच्याहून आधिक्य दर्शवावयाचे असेल त्यांची पंचमी विभक्ति दोगतात, जसे—तस्याः, तस्मात् इत्यादि, व दोहोंहून अधिक वस्तूची तुलना केली असता ज्यामध्ये श्रेष्ठत्व दर्शविणे असेल त्याची षष्ठा अथवा सप्तमी विभक्ति दोगतात, जसे—पर्वतेषु-पर्वतानाम् । नदीषु-नदीनाम् इत्यादि.

२ पलायनात् मृत्युः अभिमततरः शूरस्य ।

सर्वेषां प्राणिनाम् अभिमततमं जीवितं सर्वेषु वस्तुषु अस्मिन् जगति ।

विपात् अपि घातकतरं दुर्जनवचनम् ।

वर्णः दातृतमः सर्वेषु इति पुण्येषु प्रसिद्धम् ।

वयास वाक्यात वारतम्यवाचक रूपे फक्त तर व तम लावून घालेली आहेत ईयस् व इष्ठ हे प्रत्यय लावलेले नाहीत, कारण दीर्घ, तुङ्ग व महत् या गुणविशेषणाप्रमाणे अभिमत, घातक व दातृ ही गुणविशेषणे नाहीत परंतु उपयोग करण्याचा पद्धति मात्र एकच आहे

३ गोविन्दः उच्चैः वाचयति । रामः उच्चैस्तरां वाचयति ।

कृष्णः सर्वेषु बालेषु उच्चैस्तमां वाचयति ।

अश्वः शनैः गच्छति । गजः शनैस्तरां गच्छति ।

उग्रः शनैस्तमां गच्छति ।

रामः गोविन्दात् पारितोषिकाणि लभतेतराम् (अधिष्ठानि लभते) ।

रामः सर्वेषु वीरेषु विजयतेतमाम् (भृशं विजयते) ।

वरील वाक्यातही तरतमभाव दर्शविल्ल आहे परंतु तर व तम हे प्रत्यय न रावता, तराम् व तमाम् अस प्रत्यय जोडलेले आहेत, कारण ज्यांना प्रत्यय जोडावयाचे ते शब्द क्रियाविशेषणें व क्रियापदें आहेत.

४ उच्चैस्तरः नादः । उच्चैस्तमः नादः ।

शीघ्रतरा गतिः । शीघ्रतमा गतिः ।

वरील उदाहरणावरून हे पद्यानात येईल की क्रियाविशेषणास तर व तम हे प्रत्यय जोडले असता क्रियाविशेषणाचें विशेषणात रूपान्तर होते

वरील सर्व विवेचनावरून हे पद्यानात येईल की गुणविशेषणाचा तरतमभाव तर-तम अथवा ईयस्-इष्ट हे प्रत्यय जोडून दर्शविता येतो, इतर शब्दाचा तर-तम हे प्रत्यय जोडून दर्शविता येतो, मात्र क्रियापदें व क्रियाविशेषणांना जोडतांना तरवद्दल तराम् व तमवद्दल तमाम् असा फरक होतो.

५ लोकोत्तराणां चेतांसि पुस्तुमात् अपि मुदूनि वप्यात् अपि कटोरणि च सन्ति ।

यज्ञात् सत्यं निशिष्यते ।

वरील वाक्यावरून अम दिग्गुण येईल की तुलनात्मक अर्थ दर्शविताना (तर-तम प्रत्ययान्त विशेषणापाचून इतर शब्दांना) ज्याच्यावरून ज्यास्त असा अर्थ दर्शवावयाचा असेल त्या अर्थाच्या शब्दाची पंचमा विभक्ति जोडतात.

टीप—ताराम्यवाचक रूपे वचन आश्रित दर्शकियारहित साध्या विभेप्राप्त्यां चोक्त्यायाहा प्रथा आहे.

अभ्यास १

पुत्राल वास्याना व श्यानावा इध पश्यन् तरतमभाववाचक एषाञ्च उपशोः
स्पष्ट करा —

- १ दान्तल खलौऽपि तातहादयस्य आश्रमवृधना प्रियतरा इति
नस्यमि ।
- २ नान् स्वधर्मा विगुण परधर्मास्वनुष्ठितान् ।
स्वधर्म निधम न्न परधर्मा मयावह ॥
- ३ य गिनानपि सर्वेषा मद्रतनान्वरा मना ।
अदावान् भवते यो मा स म युक्तमा मत ॥
- ४ सहति त्रेयसा पुसा विगुणेष्वपि वन्पुषु ।
तुभसपि परित्यक्त न प्रोहन्ति वण्डुला ॥
- ५ बहति विपथयन् पनारचमा गिरसि मसापत्त दधाति दाप ।
विधुरपि भवततरा वलङ्क विगुणजन राडु विभ्रति कितान्द्रा ॥
- ६ उदमयता द्विड्मालिन्य नरात्तुस्ततराम्
नयति निधम निद्रामुद्रा प्रवतत्यपि क्रिया ।
रचयतिरारा स्वैराचारप्रवतनवतनम् ।
यत्त वन प्रसतेन पुञ्जो विमाति विभाकर ॥
- ७ वृहत्सहाय कार्यान्त धादायानपि गच्छति ।
सम्भूयाम्भोधिमाभ्यति महानद्या नगापया ॥
- ८ स्वय महान्मानवो गणदा सदा वनश श्वपुरो नगध ।
तथापि निष्ठाठनन्व धम्भोर्बलायसा केवलमाभ्यरेष्टा ॥
- ९ प्रहृति खलु सा नदीपत्त सहत नान्यसमुनर्ति यदा ॥
- १० ज्यायसा येत् क्षमणस्त मता बुद्धितनाद्व ।
तत्कि कर्मणि घारे मा निशानयसि केणव ॥

टीका

- १ शतृन्नेभ्यः सदाने महच्छक वासव
- ३ नान्पानीं नहुंतीला श्रायतलेव स्थव

- ६ खैराचारप्रवर्तनकर्तृनाम्—मनाया वाग्येक लाप्रमार्गं वागण्याची बदी (खैरस्य आचारस्य प्रवर्तनस्य कर्तृनाम्)
१० अर्जुनायै कृष्णाया विचारलेखा प्रथ

अभ्यास २

पुढील वाक्यात तारतम्यवाचक रूपे बोधा —

- १ भीम युधिष्ठिरात् — । सर्वेषा कुन्तापुत्राणा तु अजुन — ।
- २ राम लक्ष्मणस्य — भ्राता । भरतस्तु — ।
- ३ बलावदांश्च अश्व — ।
- ४ सर्वेषु पशुषु गज आकारेण — ।
- ५ नियमानेषु विविधेषु मार्गेषु — मार्गण गच्छन् नर श्वाप्य गृह प्राप्नोति ।
- ६ उत्त वाहुनातिक्रम जनाना वरणतल अग्ने अपि — ।
- ७ भारतवर्ष सर्वासा नदीना भार्गवार्थ्या विस्तारे ।
- ८ सिंहात् अपि कदाचित् मघ गन्ति ।
- ९ पौष्टमात् देव इति दिविभ्य केचित् नरा उद्यम न कुर्वन्ति ।
- १० उत्प्लस्य प्रावाया मजस्य प्रावा ।

पाठ ३७.

कर्मणि विध्यर्थक धातुसाधित विशेषणै.

- १ छात्र अध्ययन कुर्यात् ।
छात्रेण अध्ययन कर्तव्यम् कार्यम् वा ।
नर उपकारान् स्मरेत् ।
नरेण उपकारा स्मरणीया -स्मर्तव्या वा ।

पिता कन्यायै भूषणानि यच्छेत् ।

पित्रा कन्यायै भूषणानि दातव्यानि-देयानि वा ।

ही पूर्वाक्त तीन वाक्ये दोन निरनिराश्या तच्छुनी लिखिलेला आहेत. पहिल्या प्रकाशत विध्यर्थाचा उपयोग केलेला आहे व त्यात सकर्मक क्रियापद आहेत दुसऱ्या प्रकारानव्ये त्याच धातूची कर्मणि विध्यर्थाक धातुसाधिते शोधलेला आहेत व रचना कर्मणि तःहेची आहे, जसे छात्रः शक्येन छात्रेण, अध्ययनं या द्वितयबद्दल अध्ययनं ही प्रथमा व त्याला अनुरूप असे कर्तव्यम् किंवा कार्यम् हे रूप

वरील कर्मणि विध्यर्थाक धातुसाधिते हा अकारान्त विशेषणासारखा उपयोगात आणली जातात. जसे—अध्ययनम्-कर्तव्यम् । उपकारः-स्मर्तव्याः । भूषणानि-दातव्यानि ।

त्याचप्रमाणे असे दिसून येईल की कर्मणि विध्यर्थाक धातुसाधिते तस्य, अनीय अथवा य हे प्रत्यय धातुला जोडून बनविता येतात.

२ विपदि सज्जनाः उच्चैः तिष्ठेयुः ।

विपदि सज्जनेः उच्चैः स्थातव्यम्-स्थेयं वा ।

पथिकः क्षुण्णात् चर्मनः न प्रविचलेत् ।

पथिकेन क्षुण्णात् चर्मनः न प्रविचलितव्यम् ।

गृहवासिनः परस्परस्मिन् स्नेहेन यतैरन्-व्यवहरेयुः वा ।

गृहवासिभिः परस्परस्मिन् स्नेहेन यतैरन्-व्यवहर्तव्यं वा ।

प्रजाः राज्ञः विजयेन मोदेरन् ।

प्रजाभिः राज्ञः विजयेन मोदितव्यम् ।

वरील वाक्यामध्ये अकर्मक क्रियापदाच्या कर्मणि विध्यर्थाक धातुसाधिताचा उपयोग केलेला आहे. त्यामुळे गूढ धातुसाधिताक कर्तृपद तूर्तामित शोधलेले आहे व कर्म नसल्यामुळे कर्मणि विध्यर्थाक धातुसाधित विशेषणाचे रूप नपुंसकरिणा प्रथमेचे एकवचनाप्रमाणे शोधलेले आहे जसे—सज्जनाः-सज्जनेः । तिष्ठेयुः-स्थातव्यम्-स्थेयम् । गृहवासिनः-गृहवासिभिः । यतैरन्-यतितव्यम् । इत्यादि

- ३ वाच्यस्त्वया मद्रचनात्स राधा बर्षा विशुद्धामपि दत्तमक्षम् ।
ना लोकात्प्रवणारदासी श्रुतस्य किं गत्सदा कुलस्य ॥
- ७ चिन्तनाया हि विपदासादानेव प्रतिक्रिया ।
न दूषयन्त शुचिं प्रदीप्तं वदित्वा गृहे ॥
- ८ विचयुषे स्वेयं पद्मसुविधेयं च महताम्
सता केनोद्दिष्टं विपन्नविधाशत्रुतमिदम् ।
- ९ पद् द्वापा पुरुरेणेह हातव्या भूतिमिच्छता ।
निद्रा तन्द्रा भय वीथ आरस्य दीर्घसूत्रता ॥
- १० यत्र मे संयते भर्ता स्वयं वा यत्र गच्छति ।
मयापि तत्र गन्तव्यमेव धर्मं गनान्त ॥

टीका

- १ विलासभरीने चन्द्रादीनाम पादविलेख निरोध
परिवनसंज्ञाम्बुदष्ट (भारत)-नामकपत्रे पाशाण्यान्वा दृष्टीप्रमाणे कदे द्रष्टि
वाची वो
- २ वाच्यतीने ली अभ्याष्या एवारीने मरुत्तरेण हातिलेखी गेट.
- ३ अक्षय्य वरलेखा सीनेने वक्ष्याररोर एनाला पादविलेख निरोध.
- ४ साविधानं यनाला रेणुं च्छलेख कोर.

अभ्यास २

पुण्ड्र वाङ्मात इमेणि विध्यर्थक धातुनाधिते सोचा —

- १ धारेण नरण सद्यन् न ——— ।
- २ देशान्तर गत वान्यव ——— नरेण ।
- ३ अमेन वृत्तान्तेन श्रुतपूर्वण ——— इति मे नापि ।
- ४ स्वामिना वृत्ता पुत्रन् ——— ।
- ५ स्वप्नपरित्यागेन भवि मुदरता ——— ।
- ६ नोपेन ईधरस्य दग ——— ।
- ७ गतिप्रदानं धनुं नन्नि इच्छता शोच न ।

- ८ कार्यं कर्तुम् उद्यतेन नरेण प्रथमं परिणतिः ——— ।
 ९ राजनेन अहिताभिविषेसं मिश्रं ——— ।
 १० स्वधर्मे विहितं कर्म नरेण ——— ।

टीपा

- ७ उत्तिष्ठमानः—प्रबल होवारा, ब्रह्मण्यारा. (उडू+स्था याचें क्तौ० का० धा० वि०)
 ९ अहिताभिविषेसं (मिश्रम्)—अहितकारक गोष्टींच्या टिकाणी ज्याची आसकि आहे असा.

पाठ ३८.

द्वितीयभूतकाल (परोक्षभूतकाल) व द्वितीय-
 भूतकालवाचक धातुराधित विशेषणं.

१ पुरा किल रघुः नाम नृपः वभूय ।

अजः वाष्पगाद्भद्रं विललाप ।

महाश्वेता कादम्बरीं सात्कण्ठे कण्ठे जग्राह ।

परील वाक्यांतील क्रिया भूतकालान आहेत; परंतु तो फार प्राचीन काळ आहे. म्हणून प्रथमभूतकालाची रूपे योजलेली नाहींत, तर वभूय, विललाप व जग्राह अशी द्वितीयभूतकालवाचक रूपे योजलेली आहेत. परील वाक्यांतील क्रिया शून्या प्राचीन काळाच्या आहेत हीं वर्णन करणारानें त्या पाहिलेल्या नाहींत. असा तऱ्हेच्या फार प्राचीन काळीं अथवा परोक्ष पडलेल्या क्रिया वास्तविष्वावरिता द्वितीयभूतकालाच्या उपयोग केवळ पाहिजे. परंतु संस्कृत ग्रन्थकार हा नेद फारसा पाळत नाहींत. ते कोणताही भूतकाल योजतात, जसे—

अत्रान्तरे कञ्चुकी महाभ्येताम् अवोचत् ।

महाभ्येता चन्द्रापोडः क आस्ताम् इति कादम्बरीमपृच्छत् ।
पश्चात्सा गन्धर्वराजं द्रष्टुं ययी ।

वरील वाक्ये एकाच संदर्भातील घेतलेला आहेत. त्यात अवोचत् हे तृतीय-
भूतकाळाचे रूप, अपृच्छत् हे प्रथमभूतकाळाचे रूप व ययी हे द्वितीय-
भूतकाळाचे रूप अशी तीनही भूतकाळाच्या प्रकारांची रूपे आली आहेत
यावरून असे दिसते की संस्कृत ग्रन्थकर्ते भूतकाळाच्या तीन प्रकारांतलं भेद
न मानता त्यांच्या वरीप्रमाणे वाटेल तसा उपयोग करतात.

२ अहं गृहम् अगच्छम् । (जगाम नव्हे)

वयं चिरं अक्रीडाम । (विक्रीडिम नव्हे)

आचाम् अभ्ययनम् अकुर्व । (चकृव नव्हे)

वरील उदाहरणावरून अस दिसून येईल की द्वितीयभूताचा प्रथमपुरुषासमर्थ
उपयोग करता येत नाही.

पठु

सुतः अहं बहु विललाप ।

उन्मत्ताः वयं गुरुं निनिन्दम ।

वरील वाक्यात प्रथमपुरुषांना कर्त्यांघरीपर द्वितीयभूतानाहीं रणाचा उपयोग
केलेला आहे, कारण कर्ता क्रिया करताना शुद्धीवर नसतो.

अपि त्वं गोपालेन सह चिक्रीडिथ । न अहं तं ददर्श ।

कति पाठान् श्रूयम् अधिजगिधे । वयं न परम् अपि

पाठम् अधिजगिमहे ।

वरील वाक्यातही प्रथमपुरुषवाचक कर्तृपदावरीपर द्वितीयभूतकाळाची रूपे
भोक्त्यात आली आहेत, कारण या ठिकाण कर्ता निदा केव्हाचे जोराने
नाकारित आहे. म्हणून जेव्हा कर्ता शुद्धीवर नसेल अथवा एखादी गोष्ट केव्हाचे
नाकारित असेल तेव्हा प्रथमपुरुषा कर्तृपदावरीपर द्वितीयभूतकाळाच्या प्रथम-
पुरुषा रणाचा उपयोग करता येतो.

द्वितीयभूतकालवाचक विशेषणं

- ३ नया तीरे तस्मिन्वत् संन्य सेनागति समराङ्गणम् अनयत् ।
 वाराणसा जग्मुषा नराणा पुण्यम् अवर्धत ।
 अभिमन्यु जघन्वास जयद्रथम् अर्जुन जघान ।
 सिंहासने निपेदुषी भूदेवा सीता गृहीत्वा अदृश्या बभूध ।

बराळ वामनामध्ये तस्मिन्वत्, जग्मुषाम्, जघन्वात् न निपेदुषी या
 द्वितीयभूतकालवाचक घातुसाधितान्या विशेषणाप्रमाणं उपयोग कला आहे
 ज्यांना एकादा क्रिया केलेला आहे अशाची विशेषणं म्हणून याचा उपयोग
 केला जातो असे—

तस्मिन्वत् संन्यम्—राहित्येले संन्य
 जग्मुषा नराणाम्—जाऊन राहिलेल्या लोकांचे
 जघन्वास जयद्रथम्—ज्यान मारले होते अशा जयद्रथाचा
 निपेदुषा भूदेवा—बसून राहिलेली भूदेवा

वरील विशेषणं कर्तारप्रयोगाचा अर्थ दृश्यवितान परंतु संस्कृत वाङ्मयामर्थ
 याचा साधारणपणे फारच थोडा उपयोग केला जातो

अभ्यास १

पुढील वाक्याचा व लोकाचा अर्थ करून त्यातील द्वितीयभूतकालवाचक
 रूपाचा उपयोग स्पष्ट करा —

- १ उमल्लोडह बहु जनल्पति परिपनेन कथितम् ।
- २ ।दश प्रसेदुमहतो वसु सुखा प्रदक्षिणाविहविरभिरावदे ।
 यभूत् सर्वं पुनगति तत्क्षणम् सर्वो हि ललाभ्युदयाय ताप्याम् ॥
- ३ रत्नेर्महास्तुपुनं देवा न भेतिरे भासविषण भातिम् ।
 सुधा विना न प्रच्युर्विराम न मिदितार्थोद्विरमन्ति वारा ॥
- ४ तस्मिन्वसरे दवा पीलस्त्वोपपुता हरिम् ।
 अभिमन्युर्नदापार्ताच्छायावृधमिवाश्वगा ॥

- ५ विललाप स बाष्पगद्गद् सहजामप्यपहाय धीरताम् ।
अभितप्तमसौऽपि मार्दवं भङ्गते कैव कथा धरिऱिषु ॥
धतिपार्थिवलिङ्गधारिणो दृष्टाते रघुरापवौ जने ।
अपवर्गमहोद्दार्ढ्यबोर्भुवमस्याविव धर्मयोगीनी ॥
- ७ तत्र नागफणोरिक्षस्तसिंहासननिषेदुषी ।
स्फुत्ररक्षाना साक्षात्प्रादुरासीद्भृशुन्धरा ॥
- ८ अथास्तमासेदुपि मन्दरान्तौ पुष्पशयेनैव निधौ कलनाम् ।
सनालकम्बे रिपुमित्रकल्पे गद्यै सुहास कुमुदैवपाद ॥
- ९ आशास्वमन्यरपुनरुक्तभूत धेयासि सर्वाण्यविजग्मुपस्ते ।
१० प्रैल्लोक्यदीपके देवे लोकान्तरमुपेयुषि ।
तमस्तान्तामभृद्विश्व क सुखी महदापदि ॥

टीपा

- २ प्रदक्षिणाव [कर्म]—ज्याच्या जाजा उजवीकडे वळवा; माहेत म्हा
(प्रदक्षिणानि सर्वाणि यस्य स)
- ३ स—अन ।
- ६ रघुरापवौ—रघु अज व ।
- ७ नागनिषेदुषी—शेफनावाच्या फण्याने धरलेल्या सिंहासनावर बस-
लेली—(नागस्य फण्या उक्षिप्ते सिंहासने निषेदुषी)
- ८ रिपुमित्रकल्पे—रिपुमित्रसदृशे ।
- १० अमरान्—अमरा पीडित् (आना—अन् (ताम्यारी) यन्मार्ग म् वा-
वा विशेष्ये.

अभ्यास २

पुढील वाक्यात रिझम्या जागा द्वितीयभूतकाळी क्रियापदे अथवा धातु-
साधित विशेषणे सोडा —

- १ रावणेन नीपनाका सीता वृध ————— जात्मन अविचरता च
————— ।
- २ अभिमन्यु एकाक्षी एव शीघेन रथित चक्रव्यूहं ————— ।

- ३ रणापग निपतितम् अभिमन्यु दुःशासन मूर्ध्नि ————— ।
- ४ भाष्म चासुदवधनञ्जथां तामि शरी ————— ।
- ५ अह स्वप्ने राम ————— इति सीता हनुमत् ————— ।
- ६ रावण हत्वा लङ्काया साता ————— राम प्रजा प्रबुद्धगच्छन् ।
- ७ दिग्वन्धय कृत्वा राजधाना ————— रघु हृत्वा प्रजा ————— ।
- ८ पितृ शासन ————— परपुराम मनु शिर ————— ।
- ९ निर्मर्ष नूय तस्मै प्रज्वल शरण ददिय इति तृपेण पृथा प्रजा न वय त ————— इति ————— ।
- १० कौरवपाण्डवाना रैन्य विशालसागर इव ————— ।

पाठ ३९.

भविष्यकाळ व द्वितीयभविष्यकालचाचक
धा० सा० विशेषणें.

- १ गोपाल श्व प्रभाते ग्रामान्तर प्रस्थास्यते । स च वर्षद्वयेन निवर्तिष्यते ।
इत चा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा चा भोक्ष्यसे महीम् ।
फलयुगस्य जन्ते अखिल जगत् नड्क्ष्यति ।

वसल पात्र्यान भविष्यकाळान क्रिया दशविलम्बा जाहत, व प्रस्थास्यते, निवर्तिष्यते, भोक्ष्यसे, प्राप्स्यसि व नड्क्ष्यति इत्यदि द्वितीयभविष्य काळाची रूपें सोजलली आहेत वसत वास्यातील भविष्यकाळ च्या दूरचा तसा चवळचाहा आहे म्हणून असे म्हणता येईत की द्वितीयभविष्यकाळाच्या उपयोग कोशतीही भविष्यनालीन क्रिया दशविष्यकडे करता येती

- २ कर्णेन समः दाता वर्षसहस्रेण अपि न भविता ।
 वहूनां जन्मनाम् अन्ते अपि नरः प्रह्वपदं न प्राता ।
 चार्द्धके अपि भवान् शारीरं फर्म कर्तुं शक्ता ।

वरील वाक्यातही भविष्यकाळच अग्निप्रेन भासून तो भविता, प्राता च शक्ता या प्रथमभविष्यकाळाच्या रूपाना दर्शविलेला आहे परंतु वरील वाक्याताल भविष्यकाळ पुरचा आहे, जवळचा तब्ये म्हणून सामान्यत कोणताही भविष्यकाळ दर्शविणे शास्त्रास द्वितीयभविष्याचा उपयोग करतात. परंतु दूरचा भविष्यकाळ प्रथमभविष्यकाळाचे रूपानीं दर्शविला जातो प्रचारात प्रथम भविष्यकाळ फारच थोडा दिसून येतो

- ३ अथ रामः पाठशालाम् आगच्छेत्—आगमिष्यति वा ।
 ययं कृष्णजन्मोत्सयं पदयेम—द्रव्यामः वा ।
 बालः परीक्षार्या यशः प्राप्नुयात्—प्राप्स्यति वा ।

वरील वाक्यात विध्यर्था व द्वितीयभविष्यकाळी अर्शा दोन्ही तन्हेचा रूपे योजलेला आहेत. कारण या वाक्यावरून भविष्यकालान कियेबद्दल अनिश्चितपणा दर्शविलेला आहे. म्हणून भविष्यकालीन तिचेच समच अथवा अनिश्चितपणा दर्शवणाऱ्या असेल त्या वेळीं विध्यर्था किंवा द्वितीयभविष्यकाळी रूपे योजावी

द्वितीयभविष्यकालवाचक धातुसाधित विशेषणें

- ४ ग्रामं गमिष्यन् राम. नां द्रष्टुम् आगतः ।
 धक्ष्यमाणात् जतुगृहात् पाण्डवाः सुरक्षितं निर्गताः ।
 समराङ्गणं प्रस्थात्यमानान् योधान् सेनापतिः नृपसन्देशं
 रुधितवान् ।

वरील वाक्यात गमिष्यन्, धक्ष्यमाणात्, प्रस्थात्यमानान् हीं द्वितीयभविष्यकाळाचीं धातुसाधित विशेषणें आहेत त्यांचा उपयोग 'निर्या करणाऱ्या वेळात असणाऱ्या' अथवा 'निर्या करणाऱ्या इच्छा करणाऱ्या' अशा अर्थ दर्शविण्याकरितां केला जातो.

वरील उदाहरणातील ममिप्यन्-हें परस्मैपदी कर्तरि द्वितीयभविष्यकालवाचक धातुसाधित विशेषण आहे, धक्ष्यमाणात्-हें कर्मणि द्वि. भ. का वा. धा. सा. विशेषण आहे व प्रस्थास्यमानान्-हें कर्तरि आत्मनेपदी द्वि. भ. का. धा. विशेषण आहे.

ही धातुसाधित विशेषणे परस्मैपदी धातूला स्यत् (प्यत्) व आत्मनेपदा धातूला स्यमान (प्यमाण) जसे प्रत्यय जोडून करतात व कर्मणि प्रयोगाचा अर्थ असतानाहि 'स्यमान' (प्यमाण) हा प्रत्यय जोडून करतात. यांपैकी परस्मैपदी द्वि. भ. का. धातुसाधिताची रूपे 'विशत्' या पष्ठ गणाच्या वर्तमानकालवाचक धातुसाधिताप्रमाणे तीन्ही लिगामध्ये होतात. आत्मनेपदा द्वि. भ. का. धातुसाधिताचा रूपे अकारान्त नामाप्रमाणे पुष्टिम व नपुंसकलिगामध्ये होतात व 'आ' जोडून 'माळ' शब्दाप्रमाणे स्त्रीलिगामध्ये होतात.

५ कौरवैः सह योत्स्यमानः अर्जुनः सर्वां शत्रुसेनां निपुणं
न्यरूपयत् ।

ग्रन्थं प्रारप्स्यमाणः कविः इष्टदेवतां स्तौति ।

वरील वाक्यावरून असे दिसून येईल की ज्या वेळेला क्रिया करण्याच्या वेळात अरालेला एखादा मनुष्य दुसरी एकादी क्रिया करतो त्या वेळी प्रथम क्रियेचा अर्थ द्वितीयभविष्यकालाचा धातुसाधित विशेषणाचा कर्तृपदावरोपर उपयोग वरून दर्शविला जातो, जसे—युद्ध करण्याच्या वेळात असणाऱ्या अर्जुनाचे कौरवसेनेचे सूक्ष्म निरीक्षण वेळें. याराल प्रथम क्रियेचा अर्थ योत्स्यमान हा द्वि. भ. का. धातुसाधित विशेषणाने दर्शविलेला आहे. वरील वाक्याचा अर्थ पुढीलप्रमाणेही लिहिला येतो —

कौरवावरोपर युद्ध करण्यापूर्वी अर्जुनाने शत्रूच्या सर्व सैन्याचे वारकाईने निरीक्षण वेळें.

ग्रन्थाच्या आरंभ करण्यापूर्वी कवि इष्टदेवतेची स्तुति करतो.

अभ्यास १

पुढील वाक्याचा व श्लोकाचा अर्थ सांगून त्यातील द्वितीय-भविष्यकालवाचक रूपाचा उपयोग स्पष्ट करा:—

१ सर्वथा देवता नृपयश्च श्रेयो विधास्यन्ति ।

२ आद्ये वैश्वीन्ने अतः प्रभृति चाण्डमभाटत्य चन्द्रगुप्तः स्वयमेव

- राज्य करिष्यतीति गृह्यतां धार्मिक्यन्ता प्रवृत्तय ।
 ३ धानिष्यते तेन महान् विपक्ष स्यादिष्यते येन रणे पुरस्तात् ।
 ४ भयादृणादुपस्त मत्स्यते त्वा महारथा ।
 वेपा च त्व बहुमतो भूत्वा आस्थसि टाषवम् ॥
 ५ कुमुदान्धधि गात्रसहमाध्रमबन्ध्यादुरपोहितु यदि ।
 न भविष्यति हन्त साधन निम्बिवान्ध्रप्रहरिष्यती विधे ॥
 ६ हता वा प्राप्स्यसि स्वर्गं तित्वा वा भास्वसे महाम् ।
 तस्मादुत्तिष्ठ धीमन्तेय युद्धाय कृतनिश्चय ॥
 ७ यदा त मोहकल्पिल दुदिव्यं तितरिष्यति ।
 तदा गन्तासि निर्वेद श्रोतव्यस्य धृतस्य च ॥
 ८ प्रतिकृत्तागुपयते हि विधौ विफलत्वमति बहुसाधनता ।
 अवलम्बनाय दिनमर्तुभूत्र पतिष्यत करसहस्रमपि ॥
 ९ वासुधास्त्रन् मुनितनया सहसा विनयेन वारिणप्रसर ।
 स्थानाद्नुचलमपि गत्वेव पुन प्रतिनिरुत् ॥
 १० मूर्खो रात्रा धृतराष्ट्रस्य पुत्रो न मे वाच पश्यन्ना गृणति ।
 अतो नून भविताय कुरुणा मुदात्म सर्वदूरो विनाश ॥

टीपा

- ४ व ६, ७— गीह्यानी अर्जुनादा उदेयुत् इन्द्रेके शोक
 माहवाल्लन्— मोदयुके साधेला मनात्ता गौधक
 ९ कुम्भना हा शोक श्वण्ती — वारिणप्रसर (महम्)— ज्वाभ्या गत्वा नेग आरला
 गेला अवे अता (वारिण प्रसर यस्म स)

अभ्यास २

पुडाळ वाक्यात भविष्यकालवाचक क्रियापदांची रूप अथवा पातुसाधित
 द्विपदार्थे योज —

- १ चिरथ महासपत्न्या भूत्वा पुन स्वम् आश्रमे पद ——— इति
 कल्प शकुन्तलाम् उवाच ।
 २ कलिपुत्रे वणतह्वर ——— इति पुराणेषु लिखित नवति ।

- ३ रात्रिः — सुप्रभाते — भास्वान् च — ततः अहं,
मार्गम् — इति चिन्तयन् एष पान्थः सुत ।
- ४ जयत्रयं — अर्जुनस्य श्रीकृष्णः साहाय्यम् अकरोत् ।
- ५ अथ वा अर्द्धशतान्ते वा प्राणिनां मृत्युः — इति सत्यम् ।
- ६ दुर्योधनस्य कल गदया — भीमः तेन सह गदायुद्धं चकार ।
- ७ सीताम् अर्द्ध मासेन एव — इति हनुमता प्रविशतम् ।
- ८ यदि त्वं मासद्वयात् प्राहू भग प्रार्थना न — तर्हि अर्द्धं त्वा
— इति रावणः सीता सन्तर्जयामास ।
- ९ प्रतिबोधितः अपि भर्ता त्वा न — इति शकुन्तला
दुर्वाससा शप्ता ।
- १० ग्रामं — पथिक मा मार्गम् अपृच्छत् ।

पाठ ४०.

संकेतार्थः.

१ कथं नाम हरिश्चन्द्रः चचनभङ्गं कुर्यात् ।

कथं सत्यव्रतः असत्यं पदेत् ।

का खलु रामस्य राज्याभिषेकसमये विघ्नम् उत्पादयेत् ।

नरील बान्धवत क्रियापदाची विन्यर्थी रूपे योजलेला आहेत. त्यात वर्णिलेलेय क्रियाबद्दल साशंकता, अनुचितपणा अथवा जाड्यर्थ प्रकट केलेले आहे. परंतु हाच अर्थ अर ज्यास्त जोराने व्यक्त करावयाचा नसेल तर पुढीलप्रमाणे संकेतार्थाची रूपे योजता येतील. असे—

(अ) कथं नाम हरिश्चन्द्रः चचनभङ्गम् अकरिष्यत् ।

(आ) कथं सत्यव्रतः असत्यं अचरिष्यत् ।

(इ) का खलु रामस्य राज्याभिषेकसमये विघ्नं उत्पादयिष्यत् ।

वरील वाक्याचा अर्थ सुटाळग्रामाचे होईल.—

- (अ) खरोपर हरिश्चन्द्राने रसे घरे वचन मोडले असेल-म्हणजे हरिश्चन्द्राने असे केले असेल या गोष्टीवर विश्वास ठेवता येत नाही.
- (आ) सत्यमत असतच कसे बोलला असेल-म्हणजे -से होणे कधीही शक्य नाही.
- (इ) सौण घरे रामाच्या राज्याभिषेकाच्या वेळी विप्र उत्पन्न वरील-म्हणजे कोणी करणार नाही.

वरील वाक्यातील क्रिया भूतकालीन आहेत वा भविष्यकालीन आहेत हे संदर्भावरून ठरविले पाहिजे. वरील वाक्यांतील 'अकरिष्यत्, अचदिष्यत्, य उवपादधिष्यत्' ही संकेतार्थाचा रूपे आहेत. त्यांना प्रथमभूताचे रूपाग्रामाणे व हा नागम पूर्वी जोडलेला आहे व पुढे 'स्य' ने युक्त असे संकेतार्थाने प्रत्यय जोडलेले आहेत.

- २ यदि त्वं मम गृहम् आगमिष्यसि आगच्छसि आगच्छेः वा तर्हि अहं तुभ्यं पुस्तकं दास्यामि यच्छामि यच्छेयं वा ।
यदि गोविन्दः पारितोषिकार्थं यतते यतत यतिष्यते वा तर्हि सः तत्प्राप्नोति प्राप्नुयात् प्राप्स्यति वा ।

वरील संमित वाक्यामध्ये एकमेकांवर अवलंबून असणारी वाक्ये भविष्यकाला उद्देशाने लिहिलेली आहेत; म्हणून या वाक्यामध्ये द्वितीय भविष्य, विषयार्थ अथवा वर्तमानकाल यांचा उपयोग केलेला आहे.

परंतु

- यदि राघवः विभीषणोपदेशम् अन्वसरिष्यत् तर्हि रामः तं न अहनिष्यत् ।
दुर्योधनः पाण्डवेभ्यः राज्यार्थम् अदास्यत् चेत् कौरवसंशयः न अभविष्यत् ।

वरील संमित वाक्यामध्ये सुद्धा एकमेकांवर अवलंबून असणारी वाक्ये जोडलेली आहेत. परंतु त्यांचा अर्थ भविष्यकालदर्शक नसून भूतकालदर्शक आहे व

वाच्यतातील वरवर दिसणाऱ्या अर्थाहून विरुद्ध अर्थाचा बोध होत आहे; म्हणून या वाच्यतात संकेतार्थाचाच उपयोग केलेला आहे.

संकेतार्थाचा उपयोग एकमेरावर अवलंबून असणाऱ्या संज्ञेतर्शाक भूतकालार्था वाच्यतामध्यें करता येतो. मात्र शब्दरचनेकल्प दिग्गून येणाऱ्या अर्थाहून मित्र अर्थ ध्वनित होत असला पाहिजे, जसें—जर रावणाने विभीषणाचा उपदेश ऐकला असता तर रामानें त्याला मारलें नसतें, या वाक्याचा ध्वनित होणारा अर्थ असा आहे कीं रावणानें विभीषणाचा उपदेश ऐकला नाही व रामानें त्याला मारलें, हा उपयोगच प्रथम सांगितलेल्या उपयोगापेक्षा ज्यास्त प्रचारात आहे.

अभ्यास १

पुढील श्लोकाचा व वाच्यताचा अर्थ सांगून त्यातील संकेतार्थाच्या रूपाचें प्रयोजन सांगा व सार्हीं ठिकाणा संकेतार्थाचा हर्षे कर बोलला नाह्यात हें स्पष्ट करा —

- १ वचनबद्धो दशरथो रामं धनं गन्तुनादिष्ववन् । अन्वया स न नदापि तथा व्यधास्यत् ।
- २ दुर्योधनो विदुरोपदेशमन्वसरिष्यथेतुं कुरुकुलनाशो नामविष्यत् ।
- ३ यदि मे चरणा गृह्यत् सुहृषा अभविष्यत्सिंहि सा-दर्थे न कोऽपि पशुर्मया तुल्यमारोदुनभादयदिति कोपि हरिण आत्मगतमबोधत् ।
- ४ यदि ध्याग्रचर्मप्रच्छन्नो गर्दभ उच्यै शब्द भाविरिष्यत् तर्हि तस्य यथावै-रूपमन्ये पशवो नयसास्यन् ।
- ५ कर्कटश्रे नागो नल नादश्यनेलक्षित नामोक्ष्यत् ।
- ६ विद्याभविष्यदरुणस्तमसा विभेत्ता
त चेत्सहस्रकिरणा धुरि नाकरिष्यत् ।
- ७ यदि मुराभिभवाप्यस्यन्मुखाश्चासग-धाम्
तव रतिरभविष्यत् पुण्डराके विभस्मिन् ।
- ८ एवा तिरश्चा यदि चेतति ध्यादतत्रय पर्वतराजपुण्या ।
त येशपाद्य प्रसर्माद्य तु युञ्जोत्प्रियत्व शिविल चमर्थे ।

- ८ यदि ऋष्यण खलाम् नामे एकाकिनी न ——— तर्हि रावण
ता हनु न ——— ।
- ९ सावित्री यम न ——— चेत् सत्यमत न पुनर् ——— ।
- १० यदि जहृ कृष्णप्रिय शूर पुत्र न ——— तर्हि बहू यमसादन ———
इति अर्जुनस्य प्रतिज्ञा ।

पाठ ४१.

प्रयोजक क्रियापदे—पुढें चाल्.

- १ (अ) शत्रव स्वर्गम् अगच्छन् । (मूळ वाक्य)
राम शत्रून् स्वर्गम् अगमयत् । (प्रयोजक वाक्य)
- (आ) शिष्या वेदार्थम् अविदु । (मूळ वाक्य)
गुरु शिष्यान् वेदार्थम् अवेद्यत् । (प्रयोजक वाक्य)
- (इ) बाल औषधम् अश्नाति पियति वा । (मूळ वाक्य)
माता बालम् औषधम् आशयति पाययति वा । (प्र वा)
- (ई) कुशलघो रामायणम् अगायताम् । (मूळ वाक्य)
बालमीकि कुशलघो रामायणम् अगापयत् । (प्र वा)

प्राथम्येण मूल वाक्याच्या प्रयोजक रूपांतराकडून नंतर दिल्यात असलेले कडून येवून
१) प्रयोजक वाक्यामध्ये व मान्य नियमाप्रमाण मूळ वाक्यातलें कर्तृपद नृनायेंत न
सोपता अकर्मक क्रियापदाच्या प्रयोजनाप्रमाणे द्वितीयेत वाचकें आहे बाताळ
पहिलें वाक्य (अ) गत्यर्थक क्रिया दशवित (आ) भाषणाचा, (इ) खाण्या
पिण्याचा व (ई) वाचनय वन असणारा क्रिया दशवित सावरन पुढाप्रमाणे
विशम परता येईल —

अकर्मक क्रियापदाच्या प्रयोजनाप्रमाणे गत्यर्थक, ज्ञानार्थक पाठानावाक्य

व शब्दकर्मक नियमपदाची प्रयोजक रूपे रोजताना मूळ कर्तृपद द्वितीयेंत योजाव लागतें.

२ संनिकाः रणाङ्गणं गच्छन्ति । सेनापतिः सैनिकान् रणाङ्गणं गमयति । नृपः सेनापतिना सेनिकान् रणाङ्गणं गमयति । छात्राः श्लोकं पठन्ति । शिष्यवरः छात्रान् श्लोकं पाठयति । गुरुः शिष्यवरेण छात्रान् श्लोकं पाठयति ।

वरील दोन्ही वाक्यामूहातील पहिलें वाक्य मूळ वाक्य, दुसरें प्रयोजक व तिसरें प्रयोजकाचें प्रयोजक आहे मूळ वाक्यातील क्रियापद गत्यर्थक व शब्दकर्मक आहेत त्यामुलें प्रयोजक रूपान्तरामध्य मूळ कर्तृपद द्वितीयेंत योजलेला आहेत. जसं—सेनिकान् व छात्रान् तिसऱ्या वाक्यामध्ये प्रयोजकाची पुन्हा प्रयोजक रचना आहे. तेन्हा प्रथम प्रयोजकातील कर्तृपदें—सेनापतिः व शिष्यवरः—द्वितीयेंत न रोजता तृतीयेंत योजलेली आहेत याबद्दल असे म्हणता येईल का, प्रयोजक वाक्याचा पुन्हा प्रयोजक रचना केली गेली तर प्रथम प्रयोजक कर्ता तृतीयेंतच रोजतात.

३ भृत्यः भारं नयति । भृत्येन भारं नाययति स्वामी । बालः पुष्पाणि आनयति । बालेन पुष्पाणि आनाययति पिता । दुष्यन्तः शकुन्तलां पर्यणयत् । दुष्यन्तेन शकुन्तला पर्यणाययत् कश्यपः ।

वरील वाक्याबद्दल असे दिमून देईल की 'नी' या क्रियापदाच्या प्रयोगाचा उपयोग करताना मूळ कर्ताची कृतीचा विनाश होऊन.

४ भृत्यः भारं धरति । स्वामी भृत्येन भारं वाहयति । रामः सीतां विरहति उग्रहति वा ।

जनकः रामेण सीतां विधाहयति उदाहयति वा ।

पशु

अभ्याः रथं पठन्ति । सूतः अभ्यान् रथं वाहयति ।

वरील दोन्ही वाक्यांत 'वाह' ना क्रियापदाच्या प्रयोगाचा उपयोग केला.

आहे, परंतु पहिल्या दोहोंत प्रयोजक रचनेंत मूळ कर्त्याची तृतीया विभक्ति योजलेली आहे व तिसऱ्या वाक्यांत प्रयोजक रचनेंत मूळ कर्त्याची द्वितीया योजलेला आहे, कारण प्रयोजक कर्ता 'दाकणात्' या अर्थाचा आहे व तसा तो पहिल्या दोन वाक्यांत नाही.

बरील नी व घट्ट दोन्ही एकप्रकारें पत्यर्वक क्रियापदें असून मुळा प्रयोजक-रामध्ये मूळ कर्त्याची द्वितीया विभक्ति न येता तृतीया विभक्ति योजावा लागते

५. पान्यः फलानि अत्ति खादति वा ।

मुभिः पान्येन फलानि आदयति खादयति वा ।

अद् व खाद् ही क्रियापदें जरी नक्षणात्वं बसला तरी या क्रियापदाच्या प्रयोजकाचा उपयोग करावयाचा नात्यास मूळ कर्त्याची तृतीया विभक्ति योजतात,—द्वितीया नव्हे

माज्जरः मूपकं भक्षयति । नरः माज्जरं मूपकं भक्षयति ।

यत्नीवर्दाः ययान् भक्षयन्ति । कृपीवलः धलीवर्दान् यवान् भक्षयति ।

पशु

देवदत्तः ओदनं भक्षयति । माता देवदत्तेन ओदनं भक्षयति ।

बरील पहिल्या दोन वाक्यामध्ये भक्ष् या क्रियापदाच्या प्रयोजकाचा उपयोग केलेला आहे व मूळ कर्त्याची द्वितीया विभक्ति योजलेला आहे, कारण त्या नक्षणक्रियेचा अर्थ हिंसात्मक आहे (यव म्ळणेने यवाचा वाटणारा विषत रोषा असा अर्थ समजून उपयोग केलेला आहे) परंतु तिसऱ्या वाक्यांत मूळ कर्त्याची तृतीया विभक्ति योजलेली आहे, कारण त्या टिनाणी नक्षण क्रियेचा अर्थ हिंसात्मक नाही याबद्दल जसें ठरते की भक्ष् या क्रियापदाचा अर्थ हिंसात्मक असेल तेव्हा प्रयोजक वाक्यामध्ये मूळ कर्त्याचा द्वितीया विभक्ति योजतात व इतर केलेला मूळ कर्त्याची तृतीया विभक्ति योजतात.

६. रामः पुष्यं जिघ्रति । पिता रामेण पुष्यं प्रापयति ।

वालः श्लोकं स्मरति । पिता वालेन श्लोकं स्मारयति ।

घ्रा व स्मृ हे सामान्य-जानापथ धातु नसून विशिष्ट-ज्ञानार्थक जघ-यामुळें

प्रयोजक रचनेमध्ये मूळ कर्तृपदाची तृतीया विभक्ति योजतात परंतु सूत्र याचा 'शोकपूर्ण वाटवण' वा अर्था अकर्मक तन्हेने उपयोग केला असता प्रयोजका-
मध्ये मूळ कर्तृपदाची द्वितीया विभक्ति योजतात असे—

प्रजाः गतस्य नृपस्य स्मरन्ति ।

नूतननृपदोषाः प्रजाः गतस्य नृपस्य स्मारयन्ति ।

७ मित्रं पुस्तकालयं पश्यति । अहं मित्रं मित्राय वा पुस्तकालयं
दर्शयामि ।

भक्तः हरिं पश्यति । ईश्वरः भक्तं भक्ताय वा हरिं दर्शयति ।

इशू या क्रियापदाच्या प्रयोजकाचा उपयोग करताना मूळ कर्तृपदाची द्वितीया
द्विवा चतुर्था योजतात

भक्तः देवं पश्यति अभिवाद्यते वा ।

ईश्वरः भक्तं भक्तेन वा देवं दर्शयते अभिवाद्यते वा ।

इशू व अभि+चद् यांच्या प्रयोजकाचा आत्मनेपदमध्ये उपयोग केला
जसता मूळ कर्तृपदाची द्वितीया किंवा तृतीया विभक्ति योजतात

८ भृत्यः भारं हरति । स्वामी भृत्यं भृत्येन वा भारं हारयति ।

वालः अभ्ययनं करोति । पिता वालं बालेन वा अभ्ययनं
कारयति ।

हृ व क्त यांच्या प्रयोजकाचा उपयोग करताना मूळ कर्तृपदाची द्वितीया
किंवा तृतीया योजतात लागते.

९ आचार्यः आसनं वृद्धति । नृपः आचार्यम् आचार्येण वा
आसनं ग्राहयति ।

रामः भार्यां त्यजति । प्रजाः रामं रामेण वा भार्यां त्याजयन्ति ।

मुनिः क्रोधं मुञ्चति । ईश्वरः मुनिं मुनिना वा क्रोधं मोचयति ।

वालः फलं लभते । पिता वालं बालेन वा फलं लभयति ।

प्रहू, त्यज्, मुच् व लभ् या क्रियापदांच्या प्रयोजकाचा उपयोग करताना

मूल कर्तृपदाची द्वितीया अथवा तृतीया विभक्ति योजतात, परंतु संस्कृत ग्रन्थकार द्वितीयाच उगास्त उपसोगत वाणतात.

प्रयोजकाचा कर्मणि प्रयोग

१० स्वामी सूदेन अन्नं पाचयति । स्वामिना सूदेन अन्नं पाच्यते ।
माता बालेन अन्नं खादयति । मात्रा बालेन अन्नं खाद्यते ।

वरील वाक्याचा प्रयोजक वर्तारि व कर्मणि प्रयोग दर्शविला आहे. कर्मणि प्रयोग करताना ही सक्तेरु क्त्विपदे असल्यामुळे मूळ द्वितीयान्त कर्मच कर्मणि प्रयोगात प्रथमेत योजलेले आहे व प्रयोजक कर्तृपद व मूळ कर्तृपद ही दोन्ही तूर्तमित्त योजलेली आहेत, व क्त्विपदाचे रूप कर्मणि ताहेच (अथ काङ्क्ष, य व जात्मनेपदी प्रत्यय जोडून) वेलेले आहे व ते नवीन प्रथमान्त पदाक्षा जुळले असते आहे. जसे—पाचय-पाच्+य+ते-पाच्यते ।

खादय-खाद्+य+ते-खाद्यते ।

११ पिता बालं ग्रामं गमयति । पित्रा बालः ग्रामं गम्यते ।

शिक्षकः छात्रं आसने उपवेशयति ।

शिक्षकेण छात्रः आसने उपवेश्यते ।

चातः समुद्रं क्षोभयति । चातेन समुद्रः क्षोभ्यते ।

वरील प्रयोजक वाक्यातील क्त्विपदे गत्यर्थक व अत्तेरु असल्यामुळे मूळ कर्त्याची द्वितीया विभक्ति योजलेली आहे व म्हणून प्रयोजकाचा कर्मणि प्रयोग करताना द्वितीयान्त मूळ कर्तृपद (प्रयोज्य कर्म) प्रथमान्त कर्तृपद झाले आहे. जसे—बाल, छात्र, समुद्र,

१२ माता बालम् अन्नं भोजयति । मात्रा बालः अन्नं भोज्यते ।

मात्रा बालम् अन्नं भोज्यते वा ।

पाल्मीकिः कुशलघौ रामायणं गापयामास । पाल्मीकिना

कुशलघौ रामायणं गापयामासते । पाल्मीकिना कुशलघौ

रामायणं गापयामासे वा ।

गुरुः शिष्यान् शास्त्रार्थं वेदयति । गुरुणा शिष्याः शास्त्रार्थं
वेद्यन्ते गुरुणा शिष्यान् शास्त्रार्थः वेद्यते वा ।

परास प्रयोजक वाक्याचा दोन तऱ्हांनी कर्मणिप्रयोग केलेला आहे. वरील क्रियापदे स्वकर्मक असून खाणें व जाणणें या अर्थांची व शब्दकर्मसुक्त असल्यामुळे मूळ कर्त्यांची द्वितीया विभक्ति योजलेली आहे म्हणून प्रत्येक पंतीरे प्रयोजक वाक्यात दोन दोन शब्द द्वितीयेंत योजलेले आहेत—एक मूळ कर्म व दुसरें प्रयोज्य कर्म—अशा तऱ्हेच्या वाक्याचा कर्मणिप्रयोग करताना योजल्याहोई द्वितीयांत पदाचें प्रथमान्त पदात रूपान्तर करून त्याला जुळेल असे क्रियापदाचें कर्मणिरूप योजवात

१३ कर्तरि— ईश्वरः वामनेन वलिं वसुधां याचयति ।

कर्मणि— ईश्वरेण ॥ वलिः ॥ याच्यते ।

कर्तरि— स्वामी गोपेन घेनुं दुग्धं दोहयति ।

कर्मणि— स्वामिना ॥ घेनुः ॥ दोह्यते ।

वरील वाक्यातील क्रियापदे द्विकर्मक आहेत. प्रयोजकामध्ये मूळ कर्त्यांची वृत्ताया विभक्ति योजलेला आहे या प्रयोजक वाक्याचा कर्मणि प्रयोग करताना द्विकर्मक क्रियापदाचा कर्मणि प्रयोग करण्यासवर्थाचा निदम पाळला पाहिजे. म्हणजे दोन कर्मांपैकी गौण कर्त्यांचे कर्तृपदात रूपान्तर केले पाहिजे म्हणून वलिम् व घेनुम् ही गौण कर्मपदे कर्मणि प्रयोगात वलि व घेनु अशीं कर्तृपदे शाली आहेत

१४ सेनापतिः सेना रणाङ्गणं नयति । मूळ वाक्य कर्तरिप्रयोग.

नृप. सेनापतिना सेना रणाङ्गणं नाययति । प्रयोजक वाक्य कर्तरिप्र.

नृपेण सेनापतिना सेना रणाङ्गणं नाय्यते । ॥ ॥ कर्मणिप्र.

वरील वाक्यात 'नी' हा द्विकर्मक क्रियापदाचा उपसर्ग केला आहे व कर्मणि प्रयोगामध्ये (प्रयोजक) सेनाम् या मुरान कर्मपदाचें सेना या कर्तृपदात रूपान्तर झाले आहे

अभ्यास १

पुढील वाक्याना व श्लोकांचा अर्थ सांगून त्यातील प्रयोजक वाक्यरचनेचे स्पष्टीकरण करा —

- १ हारीतोऽन्वेन ऋषिपुमारेण शुभशिशु सरस्तीरमानावयत् । उत्तानित-
मुखं च शुभशिशुं कतिचित्सलिलविन्तुनपावयत् ।
- २ ती दम्पती बहु विलप्य शिसो प्रहर्षांशत्वं निश्चातमुदहारयतासुरस्त ।
- ३ सदर्षोऽप्युरग कीटैर्बहुभिर्नास्थते ध्रुवम् ।
- ४ एवमाशीनि वाक्यानि कुराणि परुषाणि च ।
थावित सात्यकि धीमानमभित इकाभवत् ॥
- ५ वानराधाधि सन्ध्या प्राचारस्वाम्नी गता ।
राक्षसान् पातयामासु खमापत्य स्वबाहुनि ॥
- ६ एवमुक्त्वा ततो राजन् महायोगेश्वरो हरि ।
दर्शयामास पार्श्वे परम रूपमैश्वरम् ॥
- ७ एषापि प्रियेण विना गमयति रजनीं विनाददीर्घतराम् ।
शुर्वपि विरहदुःखानाशासन्ध साहयति ।
- ८ प्रागन्तारिक्षममनात्समपत्यन्नातम्
अर्न्धेर्द्विजै परभृता ललु पोपयन्ति ।
- ९ इत्यर्जुन वासुदेवस्तथोक्त्वा स्वक रूप दर्शयामास भूय ।
आश्वासयामास च भीतमेन भूत्वा पुन सीम्यन्पुर्महात्मा ॥
- १० भावस हृदयं नूनं तस्य दुष्टैराधर्मण ।
यस्त्वा धर्मपरं श्रेष्ठ हृक्षाण्यधावयत्तदा ॥

टीपा

- २ ती दम्पती—धारणमथ पित्री.
- ७ एषा—चक्रवर्ती. अनसुदेवेन भृष्टहेला शीत.

अभ्यास २

पुर्णल वाक्यात् विकार्या ज्ञागी क्वात् दिलेक्य चान्दनी शोभ्य ती रूपे
यो ता व वाक्यान्वा प्रयोग बदल —

- १ इन्द्र कितरमिधुनानि स्वयत्त ——— (वै) ।
- २ दशरथ ती वृद्धी मुनवथवार्ता ——— (ध्रु) ।
- ३ पिता—(बाल) उग्रमयन्ध ——— (प्रा) ।
- ४ माता पुत्र थीपथम् ——— (पा) ।
- ५ मुनि —(पान्द) कर्त्तृशोषध ——— (जद्) ।
- ६ सपत्ति —(हतुम्न्) भागम् जदर्शयन् ।
- ७ इश्वर —(वामल) बलि वसुधाम् अदायन् ।
- ८ भाम दनयन्ती—(नल) (परि + ना) ।
- ९ स्वामा—(मृत्य) कर्त्तव्य स्मारयति ।
- १० गृह —(पण्डित) पारितोषिणानि अद्राहन् ।

पाठ ४२.

कारकनिवार—पुढे चाद्.

प्रथमा

१ उर्ध्वे., नर्चि., कृष्ण., नदी., ज्ञानम् ।

हा सर्वे प्रथमान्ना रूपे वाक्यान्वा मूल रूपे दर्शयित्वा व त्वापरेषु वाक्यान्वा
[एणिट् विभे नयनात्, जयो — उर्ध्वे, नर्चि, प कांठाना विनिट् विभ नयनात्,
जस — कृष्ण -पु, नदी-र्षी, ज्ञानम्-न.

२ (ज) तद्.-तद्वी-तदम् ।

(व) द्रोणः व्रीहिः ।

(क) एफः, द्वौ, बहवः ।

‘अ’ मध्ये प्रथमान्त शब्द अर्थाखेरीज फक्त रियाचा उपेस करतो, ‘व’ मध्ये प्रथमान्त शब्द अर्थाखेरीज निव्वळ परिमाण दर्शवितो, व ‘क’ मध्ये प्रथमान्त शब्द अर्थाखेरीज फक्त वचनाचा उपेस करतो

३ हे राम, हे पौराः ।

या ठिकाणा सखेवनाचा प्रथमा योजलेला आहे या पद्धतीला व्यावहारिक भाषेत ‘सम्बोधन’ (आठवा विभक्ति) अशी संज्ञा आहे.

द्वितीया

४ नरः सन्मार्गम् अभिनिविशते ।

क्रोधनस्य गुरोः आगमने भयं छानम् अभिनिविशते ।

वरील वाक्यात अभि+ नि युक्त विश् या निशपदाचा ‘आश्रय करणे’ या अर्था उपयोग केलेला आहे ज्याचा आश्रय करावयाचा त्याची द्वितीया योजलेली आहे, जसे—सन्मार्गम्, छानम् त्याचप्रमाण विश् या परस्मैपदा घातून नि निवा अभिनि हे उपसर्ग जोडले म्हणजे तो आत्मनेपदा होतो.

५ यमुनां भार्गव्यां च अन्तरा यद्वनि पवित्राणि स्थलानि विचिन्ते ।

रामं कृष्णं च अन्तरा पुस्तकं वर्तते ।

‘अन्तरा’ म्हणजे दोहोंमध्ये वा अर्थदाचा उपयोग करताना ‘ज्या दोह्यामध्ये’ असा अर्थ दर्शवावयाचा असेल त्याचा द्वितीया विभक्ति योजतात त्याचप्रमाणे ‘अन्तरा’ म्हणजे ‘शिवाय’ या अर्था मुद्धा द्वितीयान्त नामाखेरीबर उपयोग करतात, जस— न च प्रयोजनम् अन्तरा चाणक्य स्वप्ने अपि वेष्टे ।

६ जपम् अनु पतन्व्यः प्राचरन्त ।

कृष्णम् अनु गोपाः गच्छन्ति ।

वरील वाक्यात ‘अनु’ या उपसर्गाचा उपयोग शिवायद्वारा जोडून न

करता स्वतंत्रपणे द्वितीया विभक्तीबरोबर केलेल आहे. अशा अव्ययाना 'परमप्रवचनीय' जशी संज्ञा आहे. 'अनु' प्रमाण अति, अग्नि, उप वगैरे उपसर्गांचाही स्वतंत्रपणे द्वितीयान्त नामाबरोबर उपयोग करतात.

तृतीया

७ लवः रामम् अपि शौर्येण अत्यशेत ।

बालः मुखेन मातरम् अनुहरति ।

अति+शी-ज्यास्त वरचड थराणे व त्याच अर्थांची इतर क्रियापदे व अनु+ह-सारखा असणे व त्याच अर्थांची इतर क्रियापदे याचा उपयोग ज्या गोष्टांत वरचडपणा अथवा साम्य दर्शविणे असेल त्या अर्थांच्या शब्दांची तृतीया विभक्ति येऊन केली जाते, जसे—शौर्येण, मुखेन.

८ सप्ताहेन उत्सवः समाप्येत ।

मासेन आगमिष्यति मे पिता ।

क्रोशद्भयेन पादः अर्थातः बालेन ।

परील काम्यान्ध 'अमुक वेळीत' अथवा 'अमुक अंतरात' जसा अर्थांचे शब्द तृतीयेन जोडलेले आहेत जसे—सप्ताहेन-सात दिवसात. मासेन-एक महिन्यात. क्रोशद्भयेन-दोन घोंस अंतरात.

९ सहस्रवर्षिततया महान् स्नेहः चन्द्रार्पाडपुण्डरीकयोः ।

भवान् मित्रप्रेम्णा आदरार्हः सज्जातः ।

परील काम्यत काणयाचक शब्दांची तृतीया जोडलेली आहे; साधनवाचक शब्दांचा नष्ट.

१० युधिष्ठिरः अर्धः अक्षान् वा अर्दीव्यत् ।

पुत्रः पित्रा पितरं वा संजानीते ।

विष्-उत्तर गेज्जे व सं+ज्ञा-एकमतान राहाणे वा विषयदाचा उपयोग

ज्या साधनानं जुगार सेव्यवशाचा व ज्याच्याचरोवर एकमताने राहावशाचें त्याची द्वितीया अथवा तृतीया विभक्ति योजून करतात.

चतुर्थी

११ कुर्जनः सञ्जनाय ईर्ष्यति असूयति चा ।

सेवकाः परस्परस्मे ईर्ष्यन्ति असूयन्ति चा ।

ईर्ष्य-ईर्षी करणं व असूय्-मत्सर वाक्येणे याचा उपयोग कुभू व दुहु याप्रमाणे ज्याची ईर्ष्या अथवा ज्याच्याबद्दल मत्सर वाक्यला जातो त्याची चतुर्थी योजून करतात

रूप्यः शकुन्तलां न अभ्यक्रुध्यत् । शकुन्तलाये नन्दे.

कुसन्धिवः राजानम् अभिद्रुह्यति । राजे नन्दे.

कुभू व दुहु या निरापदाना उपमां लाबला असनाना ज्याच्याबद्दल राग अथवा शोह वाटत असेल त्याची चतुर्थी न योजता द्वितीया योजतात.

१२ दशरथः विभ्यामित्राय मत्सरक्षणं प्रतिशुश्राव ।

कृष्णेन अर्जुनाय मुभद्रायाः प्रदानं प्रतिध्रुतम् । आधृतं चा ।

प्रति अथवा आ + श्रु या निरापशाचा पचन देणे बाह्य अर्प जगवाना ज्याला पचन घाबराच त्याची चतुर्थी विभक्ति योजतात.

१३ नृपः प्रजारक्षणाय कल्पते ।

कार्यं फीतये भवति सम्पद्यते चा ।

अतिलोभः दिनाशाय जायते ।

कृप्—योग्य जसणे, घडवून आणणे, परिणाम होणे व काच अथवा मू, सम्पद् व जन् या निरापशाचा उपमा परिणामाचाच वाक्याची चतुर्थी विभक्ति योजून करतात. कल्प अर्थाची वाक्ये अम् अथवा भू यांचा रूप न योजताही करतात.

१४ भोजः अयोध्यां रघवे द्रुतं व्यसृजत् ।

इन्द्रः विभ्यामिनाय मेनकां भूलोकं प्राहिणोत् ।

प्र+हि, वि+सृज्, प्र+इप् वीरे 'पाठवर्णे' का अर्थात्त्रिा क्रियापदाना उपयोग करताना ज्याच्याकडे पाठवाक्याचं त्याची चतुर्था व ज्या टिकीणी पाठवाक्याचं त्याची द्वितीया विभक्ति योजतात.

१५ मित्रस्य मित्राय चा हितं, सुखं, कुशलं, भद्रं वा ।

स्वागतं दुष्यन्ताय दुष्यन्तस्य वा ।

हित, सुख, कुशल, भद्र व स्वागत का शब्दाचा उपयोग चतुर्थेनां अथवा पष्ठपन्थ नामापरिवर करतात.

१६ धूमकेतोः उदयः अनिष्टाय भवति ।

घाताय विद्युत् कपिला भवति ।

दृष्टीतील काही गोष्टी इष्ट व अनिष्ट परिणामवाचक समजल्या जातात. त्या वेळा परिणामवाचक शब्द चतुर्थीत योजतात, जसे—अनिष्टाय, घाताय.

१७ (अ) दातेन दाताय वा दासः परिष्कृतः ।

(आ) कृष्णः जरासन्धं तृणं तृणाय वा अमन्यत ।

(अ) परि+क्री- 'मजुरीवर नेमणे' याचा उपयोग मजुरीवाचक शब्दाची तृतीया अथवा चतुर्था योजून करतात.

(आ) निस्कारदरकं तृण वा शब्दाचा उपयोग द्वितीया अथवा चतुर्था विभक्तीत 'मद्' या क्रियापदापरिषर करतात; परंतु जेव्हा निस्कार वसिष्ठेते नवजो तेव्हा तृण शब्द द्वितीयतय योजतात.

१८ सहयः युधानः अप्ययनाय अभ्येतुं वा आद्रुलभूमि गच्छन्ति ।

राश्या दास्यः पुष्पेभ्यः (पुष्पाणि आनेतुम्) प्रेषिताः ।

वर्गित नास्नात तुवनाऐववी चतुर्थेना नामे उपयोगात जानण्याचा प्रघात आहे. जसे—अभ्येतुम् वा ऐववा अप्ययनाय । पुष्पाणि आनेतुम् वा ऐववी पुष्पेभ्यः ।

अभ्यास १

पुनल वाक्याचा व श्लोकाचा अर्थ सांगून त्यातील विशिष्ट विनयार्थाच्या उपयोगार्थे स्पष्टीकरण करा —

- १ मदननन्दना च मधुनासस्मातिस्मभावतया च तस्य प्रदशस्या विनयतया चाभिनववीवनस्य चमत्प्रकृतिरित्या चेन्द्रियाणां स मुनिकुमारोऽपि च्छन्नित्तो वात ।
- २ अतमभिविनिष्टा बुधिशिरो द्रौपदीमप्यपण्डित् ।
- ३ चन्द्रापादस्य तु सहपाऽुमीडिततया सहसद्दतया च वैशपायन पर भिनगासात् ।
- ४ मिथ्यामाहात्म्यनिर्ना रानात स मप्रज्ञपरिभव इयस्यन्ति सन्निवापदेशाम बुप्यन्ति हितवादिने च ।
- ५ कौसल्या लव दृष्ट्वा वदति । महो न देवस्त्वुज्ज्वलेन देहबन्धनापि न स्वरेणाय राममद्रमसुहरतीति ।
- ६ दुष्कृत स्वगत वदति । किंवा शत्रु-तले यस्य मानुसत्वा । सन्ति पुनर्नाम वेद्यसाधकाणि । अपि नाम मृगशृण्णिव नाममात्रप्रस्तावो मे विपादाय कल्पत ।
- ७ दान मद्य प्रतिभृच प्रतिष्ठा हातुमिच्छति । राघवाणामधुकोऽय कु-स्तास्य विषयव ॥
- ८ सूर्य तपत्यावरणाय दृष्टे कल्पेत लोकास्य अथ समिला ।
- ९ रात्रिपुत्रा दमे रात्रन् प्रोभन्ते रीवभूपिता । एतन्मम मन रात्रलौत दाज्याम्यह स्वधा ॥
- १० विद्या शास्त्रस्य शास्त्रस्य द्वे विद्य प्रतिपत्तये । आद्या दास्याथ वृद्धये द्वितीयाद्रियने सदा ॥

टीपा

- ६ नाममात्रप्रस्ताव — केवळ नावाचा उल्लेख
- ९ बुधिशिरो मूलाचे वेद्यो मृगशृण्व उदरेल शक्येला शत्रु-रात्रन्-हे वृ राट्ट

अभ्यास २

पुनः क्वचित् रिक्तान्वा जाया नसातील शब्दाचा योग्य रूपे शोच —

- १ वनाय ————— जनु लक्ष्मण साता च प्रस्थिता । (राम)
- २ ————— अग्निनिविष्ट छान युद्धा दृष्टवते । (असत्यश्वन)
- ३ राम ————— वनवासान् सुरदित प्रख्यामिष्यति इति उक्त्वा
वसिष्ठेन दशरथ तान्त्वित । (द्वादश वर्ष)
- ४ उद्यमशालत्वम् ————— वन्यते । (अभ्युदय)
- ५ दमयन्ती निपथान् ————— हस मन्देश कथयितु प्राहिणोत् । (नल)
- ६ राम रावण ————— जमन्यत । (तृण)
- ७ ————— हितम् इच्छन्ति वृषस्य । (प्रवा)
- ८ शिवचापमज्ञान् परशुराम ————— शनिमुद्ध । (राम)
- ९ अलुंन कर्ण ————— जलदरोत् । (शौव)
- १० ————— सत्यभामा वृष्णाय कुला जमयन् । (बहुवचमता)

पाठ ४३.

सारकविचार—पुढे चालू.

पंचमी.

१ कदाचित् सत्यात् अनृतम् अपि इष्टतरं भवति ।

निजितेषु शत्रुषु वीर्यात् क्षमा अतिरिच्यते अथवा श्रेयसी ।

दोन वस्तूना अवका शुभयर्मांची तुलना केली असता ज्याच्याहून ज्याला असा
अथ दर्शकिय तातो त्या शब्दाचा पंचमी विभाजि नावतात.

२ निश्चिंतार्थात् धीराः न विरमन्ति ।

यत्स साहसात् विरम ।

वि+ रम्-भावनै च क्तिन्नपदाचा उपदाग जी शब्द च परावचची द्वासा

पचमी योजून करतात. शिवाय रम् धातूचं मूळचें आत्मनेपद आहे, परंतु वि हा उपसर्ग जोडला म्हणजे तो पररमैपदीं होतो.

३ स्वकर्तव्यात्-स्वकर्तव्ये वा न प्रमाद्येत् नरः विपदि अपि ।
स्वाधिकारात् प्रमत्तः यक्षः कुबेरेण दण्डितः ।

प्र+मद्-चूक करणे या किवापदाचा उपयोग ज्यासधर्मी चूक झाली असले त्याची पचमा अथवा कर्धा कर्धा सप्तमी योजून करतात.

४ वट्टुः शिवानिन्दायाः पार्वत्या निवारितः ।
विद्या नरं पापात् निवारयति ।

नि+वृ (प्रशोकक)-निवारण करण या किवापदाचा उपयोग ज्या गोष्टीपासून निवारण करावयाचें असले त्या अर्थाच्या शब्दाची पचमी विभक्ति योजून करतात

५ दुर्वलः प्रवासात् पराजयते ।
अलसः उद्योगात् पराजयते । परंतु
वीरः शत्रुं पराजयते ।

परा+जि या किवापदाचा अर्थ 'अमद्य वाटणे,' 'न शोषणे' असा असताना उपयोग करावयाचा झाल्यास असह्य वाटणारी गोष्ट दर्शविणारे शब्द पचमीत योजतात. हा उपयोग अकर्मक तऱ्हेचा आहे. इतर वेळा 'पराजय करणे' या अर्थी सकर्मक तऱ्हेचा उपयोग हातो

६ मुग्धापुर्याः पुण्यपत्तनं पट्टिः क्रोशाः पशुं क्रोशेषु वा ।
देवालय्यात् वापी क्रोशार्थम् क्रोशार्थे वा ।
विजयादशम्याः दीपावलिः त्रिंशतो दिनेषु ।
रामजन्मनवम्याः हनुमज्जन्मदिनं पट्टसु दिनेषु ।

एका टिकाणापासून दुसऱ्या टिकाणामधील अंतर प्रथमा अथवा सप्तमी विभक्ति योजून दसवितात व ज्या टिकाणाहून अंतर दर्शविलें असले त्याची पचमी योजतात त्याचप्रमाणें एका वि श्रेष्ठ शब्दापासून अथवा दिवसापासून दुसऱ्या गृधाद्या विभक्ति वाक्यपर्यंतचा अवधि दर्शविणारे शब्द पच सप्तमीत योजतात व ज्या वेळेपासून

दुसरा वेळ मोनळा असेल त्या कालवाचक शब्दाची पवनी विभक्ति योजतात,

७ ग्रामात् आरात् वापी वर्तते ।

उद्यानात् प्राक् देवालयः वर्तते ।

ग्रामात् उत्तरं-उत्तरा-उत्तराहि वृक्षवाटिका दृश्यते ।

मर्तुः भर्तारं मर्त्रा वा पृथक् नार्याः न कोऽपि धर्माधिकारः ।

आरात्-समीप रिंवा दूर, प्राक्-पूर्वे छडे व त्याच्या 'गेडा'ने इतर दिशावाचक शब्द, उत्तरं-उत्तरा-उत्तराहि—उत्तरेकडे व त्याच्यासारखे इतर दिशावाचक शब्द, पृथक्-वगळा दा अव्ययाचा उपसोष पचम्यन्त नामाबरोबर चला जातो, पृथक् याचा विनाग्रमाणे द्वितीयान्त व तृतीयान्त नामाबरोबरहा करतात.

८ आमूलात् वृत्तान्तं कथय ।

आ परितोपात् विदुषा कवि. सन्तुष्टः न भवति ।

'आ म्हणजे पर्यंत-पासून' या अव्ययाचा उपयोग पचम्यन्त नामाबरोबर करतात परंतु यान अर्था आ हें अव्यय जर नामाच्या पूर्वी जोडून अव्ययमाध ममास केल्या तर सर्व समासच रूप नपुंससंज्ञिगी द्विपक्षेच्या पचम्यन्तासारखे होत नासे—आमरणं जीविताशा धनाशा च नरं न मुञ्चत. ।

सप्तमी

९ दुर्योधनः कर्ण सेनापतिपदे नियुयोज ।

शोपालः धेनूनां पालने नियुक्तः ।

नि+युञ्-नेमणूक करणें या क्रियापदाचा उपयोग ज्या ठिकाणी पक्ष्या ज्या पामावर नेमणूक करावयाची असेल त्याचा सप्तमी योजून करतात

१० स्वयंसाधो इति अभिधानम् अर्जुने युज्यते-उपपद्यते वा ।

प्रजाना स्तकारः नृपस्य नृपे वा युक्तरूपः (जतिशयेन युक्तः)

उपपद्य. वा ।

योग्यतादसक क्रियापदें अथवा विशेषणें याचा उपयोग करावयाचा अव्ययास

ज्याग योम् अत्तं दशवावनाचं असेड त्याचा पष्ठी अंबना सप्तमा योजून करतात

- ११ गुरु शिष्याय शिष्ये वा ज्ञान वितरति ।
 वितीर्णा आशिष कण्ठेन शकुन्तलायाम् ।
 श्रीराम प्रजाभ्य दर्शन व्यतरत् ।

वि+तृ-रण-स्वाधान करण या क्रियापदाचा उपयोग ज्याग यावयाचें त्याचा चतुर्था अथवा सप्तमा योजून करतात

- १२ रघु अजे राज्यधुराम् आरोप्य वन गत ।
 कुटुम्बधुर पुत्रे निक्षिप्य पिता प्रावाजीत् ।
 दुयात्रनेन भीष्मे रणधुरा न्यस्ता ।

आ+रुद् (प्रयोगः) नि+क्षिप् व नि+अस टवर्णे, टावल् अथवा सोपानि या क्रियापदाचा व अद्या अद्याच्चा इतर क्रियापदाचा उपयोग ज्याच्या वर उवावदारा टाकावयाची त्याचा सप्तमा योजून करतात

- १३ सुहृदा वचनेषु विश्वसन्ति प्रतियन्ति नरा ।
 छात्रा गुरुजनेषु विश्वस्यु ।
 खल सज्जनम् आत्मनि विश्वास्त्य त घातयति ।

वि+श्वस्, प्रति+हृ-वि दास टवर्णे व या अद्याच्चा इतर क्रियापद उपयो गात आणताना ज्याच्यावर विश्वास टाकावयाचा त्याचा सप्तमा योजावी लागते परंतु अत्+धा या क्रियापदाचा उपयोग करताना ज्याच्यावर विश्वास टाकावयाचा त्याचा द्वितीया योजावी लागते तस-जसत्यपादिन धचन न कोऽपि श्रद्धास्यति ।

- १४ गुरुजनेषु छात्रे सधिनय व्यग्रहृतव्यम् घतितव्य वा ।
 फथ प्रियमित्र मयि अपरिचितम् इव व्यवहरति ।

व्यव+हृ, वृत्-वागर्णे या क्रियापदाचा उपयोग ज्याच्याशी वागावयाचें अथवा व्यवहार करान्याचा वार्धा सप्तमा योजून करतात

१५ सर्वास्तु नदीषु सर्वासां नदीनां वा भागीरथा द्राघिष्ठा ।
सर्वेषु प्राणिषु सर्वेषां प्राणिनां वा बुद्धिर्जीविनः श्रेष्ठाः ।

नदींत श्रेष्ठ असा अर्थाच्या विशेषणाच्या उदात्तत्वदर्शक ह्याचा उपयोग ज्याच्यामध्ये श्रेष्ठता दर्शविणे असेल त्याची पद्या अथवा सप्तमी सोडून नरताव.

१६ धृष्टद्युम्नेन द्रोणः केशेषु गृहीत्वा हस्तः ।
राले गृहीत्वा चोरः बद्धः ।

पादयोः गृहीत्वा भूमौ पातितः सः बन्धुः पशुः ।

जेव्हा शरीराचा एकादा अवयव घेऊन अथवा पकडून किंवा कळा जात असेल त्या वेळा अवयववाचक सादृची सप्तमी सोडावी

१७ अध्ययने व्यापृतः-आसक्तः-व्यग्रः-तत्परः बालः परीक्षार्थी
यशः लभते ।
शकुनिः अक्षघ्नते धूर्तः कित्तवः शौण्डः प्रवीणः चा ।

‘व्यापृत-आसक्त-गुतलेरा’ व याच अर्थाचा इतर विशेषण आणि धूर्त, कित्तव, शौण्ड व प्रवीण हीं व याच अर्थाची इतर विशेषण सप्तम्यन्त नामावरोधर योजतात.

१८ नाट्यदर्शने-दर्शनेन वा प्रसिताः उत्सुकाः वा जनाः अधुना
दृश्यन्ते ।
निद्रया-निद्रायां वा प्रसिताः उत्सुकाः वा जनाः न किमपि
श्रोतुम् इच्छन्ति ।

प्रसित व उत्सुक या विशेषणाचा उपयोग सप्तम्यन्त अथवा तृतायान्त नामावरोधर करताव.

१९ ज्ञानः गुरोः गुरो वा अपराद्धः ।
सन्धियः राज्ञः राशि वा न अपराध्येत् ।

‘अप+राध्-अपराध करण’ या क्रियापदाचा उपयोग करताना ज्याचा

अपराध केला असेल त्याची पर्वा थावता सप्तमी योनावा लागते पण
 अप+राध्-याचा अर्थ जेव्हा (नेम) चुकणे असा असेल तेव्हा ज्या वस्तूचा
 नेम चुकल त्याचा पंचमी योजतात असे— इषु. लक्ष्यात् अपराद्ध. ।

अभ्यास ?

गुढील खोलाचा अर्थ करून त्यातून पंचमी अथवा सप्तमी यांचा विशिष्ट
 उपवाग स्पष्ट करा —

- १ मातृवै रक्षनि पितेव हिते नियुक्ते
 सन्तेव चाभिरमयत्यपनीय रोदम् ।
 सार्ति च दिक्षु विततोति तनोति लक्ष्माम्
 किं ाह न साधयति कल्पलक्षेव विद्या ॥
- २ पापात्रिवारयति योजयते दिताय गुण च गूहति गुणान्प्रसूती करोति ।
 आपन्नान च जहानि ददाति वारं सन्मित्रक्षणमिदं प्रथदन्ति सन्त ॥
- ३ वर्षेणस्नाद्विरम निरमात पर न धर्मोऽस्मि
 प्रत्यावृत्त पुनरिव स मे जाननीविप्रयोग ।
- ४ वितरति गुण प्राप्ते विद्या चर्षव तथा चडे
 न तु यत्त तदाशने शक्ति करोत्यपहन्ति वा ।
 भवति च पुनभूयान् भेद पत्र प्रति तदभा
 प्रभवति शुभोपम्वाद्भाहे मणिन ददा चय ॥
- ५ मम्पत्स्य परार्थना यदा चित्तवनिर्णयम् ।
 सत्वाविदेऽप्यविश्रामस्तर्पा ये सत्रमासका ॥
- ६ प्रपचादुपकाराद्वा यो विर्वर्षति दद्रुषु ।
 स गुण इव दक्षामात्यनिा प्रविजुष्यते ॥
- ७ राजमातरि देव्यां च पुनार सुख्यनन्प्रियि ।
 पुराहिने प्राणहारे वर्तिन्य कृप तथा ॥
- ८ महया योऽपराधोऽत दृष्टमाश्रमांति नान्येत् ।
 वर्षी जुद्धिमते चट्ट स दान्ता इन्ति दिंशित ॥

- ९ इति शत्रुषु चेन्द्रिचेषु च प्रतिषिद्धप्रसरेषु जायगौ ।
प्रसितानुदयापवर्गयोऽहमयी सिद्धिमुभाववापतु ॥
- १० स्थान एव नियुज्यन्ते मृत्याधाभरणानि च ।
न हि चूडामणि पादे नूपुरा मूर्ध्नि धायते ॥

टीपा

- ३ भीरान व सीता भाना त्याच्या आधुष्वाशील पूर्वभागाचा त्वनप दाखवीत
अन्ता लक्ष्मणाचा जेष्ठान् भीरुगानी म्दलेला शीवर्ष व स ह्मन
- ९ डमी—रघु अत च
प्रतिषिद्धप्रसरा (शत्रु)—आर्चे आम्रमग भावनले गेले काहे ते
(प्रतिषिद्ध प्रसर येवान् ते)

अभ्यास २

पुढील वाक्यात कळात दिलेल्या शब्दांचा योग्य रूप रिक्तस्थानात घाला योना —

- १ नल ————— प्रथीग आसीत् । (अश्वविद्या)
- २ मृत्य स्वामिना आदिष्टान् निबोधात् न ————— । (प्रन मद्)
- ३ विरम ————— इति पार्वती माना बहुच कथिता । (तपन)
- ४ केचित् नृपा ————— अपि न विशसति । (स्वपुत्र)
- ५ इन्द्र ————— अपराद्ध । (गौतम ऋषि)
- ६ ————— गत स्थविष्ठ । (सर्व) (पद्)
- ७ नृप ————— पुत्रवन् व्यवहरेत् । (प्रता)
- ८ आ ————— सर्वं त्त महा देना चन्द्रापीडाय कथयाचकार । (तन्त्र)
- ९ ————— उत्तर विन्ध्यपर्वत तिष्ठति । (नर्मदा)
- १० दौणस्य पथात् यथा ————— नियुक्त । (सेनापतिपद)

पाठ १४.

पृष्ठी.

१ लघु राम रामस्य वा अनुवृत्तयान् ।

स नर ओदायण कर्ण कर्णस्य वा अनुकरोति ।

अनु + कृ—अनुकरण करणे या क्रियापदाचा उपयोग ज्याचे अनुकरण करावयाचे त्याचा द्वितीया अथवा पष्ठ विभक्ति योजून करा जातो

२ पणित्त सुघर्णफोटाता व्यग्रहरन्ति पणन्ते वा ।

युधिष्ठिर द्यूते पाञ्चालीम् अपि अपणित् ।

व्यग्र + कृ—व्यापार उगडाक करणे व पणू-पणाग राखणे या क्रियापदाचा उपयोग करताना ज्या रकमेचा उगडाक करावयाचा अथवा जी वस्तु पणाग राखावयाची वा रकमवाचक शब्दाचा अथवा वस्तूचा पष्ठ अथवा द्वितीया विभक्ति योजतात

३ युधिष्ठिर राज्यस्य अदीव्यत् किन्तु राज्यस्य राज्य वा प्रत्यदीव्यत् ।

दिव्—जुगार राखणे—या क्रियापदाचा उपयोग जा वस्तु पणाग राखणे अथवा तिचा पष्ठ विभक्ति योजून करतात परंतु दिव् शब्दावर उपसर्ग जोडून तर द्वितीया विभक्ति योजतात

नराळ नियमाविहिन महामारतामर्थे पणाला राखणेच्या वस्तूची वृत्ताला विभक्ति योजिणे जाहे जस—

युधिष्ठिर वदति -एतद्राजन् मम धन तेन दीव्याम्यद् त्वया ।

४ दीनाना दयन्ते साधव किन्तु दानपु दया पुर्षन्ति साधव ।

अन्धमत्स्य दयमान परमेश्वर तस्मै दृष्टि दत्तयान् ।

दय्—दया करणे या क्रियापदाचा उपयोग ज्याच्यावर दया करावयाची त्या वी पष्ठ योजून करतात परंतु दया या शब्दाचा उपसर्ग सप्तम्यन्त नामाकारावर करा जातो

५. मृतपुत्रस्य सशोकं स्मरति माता ।

पूर्वचतुपगुणानां स्मरन्ति प्रजाः त्वनृपदोषान् ह्यु ।

परतु

चित्रफलकं ह्यु रामः पूर्वपरिचितानि स्वल्पानि स्मृतवान् ।

बालः श्लोकं सम्यक् स्मरति ।

‘स्मृ’ नाचा अर्थ वेळा ‘शोकयुक्त आठवण होणे’ असा अर्थ होतो ज्याची आठवण करावयाची त्याची पण विभक्ति योजतात. परतु ‘स्मृ’ नाचा अर्थ ‘साधी आठवण होणे’ असा असले तर ज्याची आठवण करावयाची त्याची द्वितीया विभक्ति योजतात म्हणून ‘स्मृ’ चा पहिल्या अकर्मक व दुसरा सकर्मक उपयोग होय.

६. गुणानाम् अभिज्ञे स्वामिनि भृत्याः अनुरजन्ति ।

शास्त्रार्थस्य अपरिचिताः-अनभ्यन्तराः-अमभिज्ञाः-अनभ्यस्ताः

वा जनाः रुढिमार्गम् अनुसरन्ति ।

अभिज्ञ-जाणीव अगणार-मर्म जाणणारा व अशाच बाधांचे इतर तत्त्व याचा उपयोग ज्याचे मर्म जाणावयाचे किंवा ज्याची जाणीव असाययाची त्याची पण विभक्ति योजून करतात

७. गर्दभस्य अभ्यस्य च महत् अन्तरम् ।

शिचनृपस्य तस्य पुत्रस्य च शौर्यं न कौऽपि विशेषः आसीत् ।

अन्तरम् अथवा विशेषः याचा उपयोग ‘करत’ चा अर्थ ज्या योहीन्यात अन्तर अथवा करत दर्शवावयाचा असले त्याची पण विभक्ति योजून करतात.

८. अथ चतुर्थं दिनं प्रारंभं गतस्य पितुः ।

सताहः जातः मया उद्यानस्य दृष्टस्य ।

मासः व्यतीतः अथ यसतः मितस्य ।

एकादा किंवा पंधराव्यातः सयवा मुह साप्ताह्यातः किंवा काळ गेला असा अथ दशदिनात काळगणक तत्त्व किंवा काळक यत्तुसंविताच्या पद्धतीत त्या-परीचर योजतात.

९. तेषां बालानां मध्ये एकः चतुरः बालः मण्डूकान् अवदत् ।
अरण्यस्य मध्ये महत् सरः घर्तते ।

मध्ये या अव्ययार्थी शब्दाचा उपयोग पठयन्त नामावरोधर करतात.

१० वृक्षवाटिकाम्-वृक्षवाटिकायाः वा उत्तरेण महान् पर्यतः
दृश्यते ।

अस्माकं पाठशालाम्-पाठशालायाः वा पूर्वेण विस्तीर्णं
क्रीडाङ्गणं घर्तते ।

परंतु

पाठशालायाः पूर्वतः क्रीडाङ्गणं-पश्चिमतः उद्यानम् ।

उत्तरेण, पूर्वेण असे एन-प्रत्ययान्त दिशावाचक शब्द द्वितीया अववा पद्ये
विभक्त्यन्त नामावरोधर योजतात परंतु,

तस्-प्रत्ययान्त 'पूर्वतः, पश्चिमतः' वात्कारणे दिशावाचक शब्द पठयन्त
नामावरोधर योजतात.

११ मासस्य द्विः ग्रामान्तरं गच्छामि ।

वयं सतादस्य पट्टकत्वः संसृताभ्ययनं कुर्मः ।

द्विः-दोन वेळ्यं, पट्टकत्व-सहा वेळ्य ही व अशा अर्थांनी इतर सख्या-
वाचक क्रियाविशेषणं कारवाचक शब्दांच्या पठयन्त रूपावरोधर उपयोगात
आणतात—सप्तम्यन्त रूपावरोधर नव्हे.

अभ्यास १

पुढील वाक्याचा व श्लोकाचा अर्थ करून पद्ये विनकीच्या उपश्लेग
स्पष्ट करा —

१ नियतमिदं जाकारैराश्रमे सर्वोरगना कृत्रावरिपतिना भगवता
परिभूतकृत्स्नारविचचितेन धर्मेण न स्मरते कृतयुगस्य ।

२ राजा शूद्रक रावदेवमस्य प्रकटितविधरुपाहृतेऽनुकरोति भगवतो
नारायणस्य ।

- ३ देव्या शून्यस्य जगतो द्वादशः परिवत्सरः ।
प्रत्यक्षमिव नामापि न च रामो न जीवति ॥
- ४ जन्म यस्य पुरीषोऽपि युक्तहृत्पदिदं तव ।
पुत्रमेवंगुणोपेतं चरुवर्तिनमगृहि ॥
- ५ बाह्यण्डलस्यो भर्ता जयन्तप्रतिनः सुतः ।
आशीरन्या न ते योग्या वीलोमीसह्या भव ॥
- ६ अनाभिज्ञो गुणाना यो न भृत्यैःसुगम्यते ।
धनाब्जोऽपि कुलीनोऽपि क्रमयातोऽपि भूपतिः ॥
- ७ दीनानां दयमानेन क्रियते पुण्यसंचयः ।
न पृथग्वनवच्छुचो वसां वदिनामुत्तम गन्तुमर्हसि ।
द्रुमस्तानुमतां किमन्तरं यदि वावी द्वितयेऽपि ते पत्रः ॥
- ८ तन्मागार्धं धनपतिपुत्रानुत्तरेणास्मदीयं
दूराद्दक्ष्यं सुरपतिपुत्रादप्या तौरेण ॥
- ९० त्रिदिनस्य नरः स्नात्वा कुर्यात्सन्ध्यामतन्द्रितः ॥

टीपा

- १ परिभूकलिकालविलसितः (मगवान्)—कलिकुगत वड्याच्या गोटींच्या प्रभावाचे
व्याने निराकरण केले आहे तो. (परिभूतं वलिकालस्य विलसितं येन सः)
- २ प्रकटिनिषरूपादृष्टीः (नारायणः)—व्याने निषरूपी आदृष्टी प्रकट केले आहे तो.
(प्रकटिनिषरूपा अदृष्टीः येन सः)
- ४ दुष्पत्याला वैजानसामे दिलेला आशीर्वाद.
- ५ अनुत्तरेण नातीचाने दिलेला आशीर्वाद.
- ८ पत्नीच्या मृत्यूने दुःखित झालेल्या अत्र राजाला उद्देशून म्हणण्या शेत.

अभ्यास २

पुढील वाक्यात रिक्तस्थानां जागी शब्दात दिलेल्या शब्दाची योग्य रूपे येजाः—

- १ अग्रतस्तनुः इति उपपदं ————— उपपदम् । (युधिष्ठिर)
- २ यद् वानराः ————— अनुसुवन्ति सः तेषां स्वभावः । (मनुज)

- ३ चन्द्रगुप्ते पृथ्वा शासति प्रजा अस्मरन् । (पूर्ववृष)
 ४ — दयमाना नरा विरला । (दरिद्र)
 ५ — चतु अनध्याय वतते । (माघ)
 ६ ऋदश वर्षाणि जातानि — (राम) वन (गत) । इति जना
 अन्योन्यम् अबदन् ।
 ७ — दक्षिणत लङ्काद्वीप वतते । (भारतवर्ष)
 उत्तरेण तु महान्त पर्वता तिष्ठन्ति । (तद्)
 ८ — — अनभिज्ञ जन युद्धे अनुपयुक्त । (अश्वारोहण)
 ९ — (नक्षत्र) — (ग्रह) च महत् अन्तरम् ।
 १० पुरा यूतास्तत्रा नरा — अपणन्त । (सवस्व)

पाठ ४५.

संख्याविशेषणं च नामै (पुढें चाल्).

- १ केपाचित् मासानां त्रिंशत् दिनानि अन्येषाम् एकत्रिंशत्
 दिनानि कस्यचित् च अष्टाविंशतिः सन्ति ।
 चत्वारिंशते नरेभ्यः सप्तसप्ततये नाराभ्यः च पारितोषिकाणि
 दत्तानि नृपेण ।
 चतुःपद्यो कलासु नारायणः निपुणः जातः ।

बरीळ तीन धान्यामध्ये २८, ३०, ३१, ४०, ७७ व ६४ या जबाची
 सख्याविशेषणें योजलेली आहेत ती सर्व धर्मांनं बहुवचनी धारली तरी एकवचनात
 चालवलेली आहेत मात्र ज्या नामाशा त्याचा समर्थ जाहे त्या नामाप्रमाणें
 त्याची विभक्ति योजलेली आहे नाम कोणत्याही लिंगाची असली तरी विंशति
 (२०) पासून (९९) नवनवति पर्यंत सख्याविशेषणें एकाच प्रकारानें चालतात.

- २ पञ्चविंशत्यधिकनवशतम् छात्राः अस्यां पाठशालायां सन्ति ।
चतुरधिकद्विंशतोत्तरविंशतिसहस्रम् सैनिकाः युद्धे हताः ।
पट्विनवपंचकशून्याष्टमिताः—संख्याकाः तराः जस्मिन्
ग्रामे सन्ति ।

पहिल्या दोन वाक्यांत शमराहून अधिक सख्या बोनलेला आहे. त्या सत्येचे शमराच्या आतील अशा एका भाग, बेंकण्याचा दुसरा भाग, हजाराचा तिसरा याप्रमाणे भाग करून प्रत्येक भागातून अधिक किंवा उत्तर असा शब्द घालून घेतम्, सहस्रम्, लक्षम् इत्यादि सख्यावाचक शब्द शेवटी एकाचघनात जोडलेले आहेत ज्या नामाचा हा सख्याविशेषण आहेत त्याचे कोणतेही लिंग असो व वचन असो तरी ही सख्यावाचक विशेषणे एकाच तऱ्हेने जोडवून एकाचघनात उपयोगात आणली लागतात पहिल्या वाक्यातील सख्या ९०५ आहे, दुसऱ्यातील २०२४ आहे व तिसऱ्यातील ८०१५९३६ आहे.

तिसऱ्या वाक्यामध्ये निराळा प्रकार योद्धा आहे ज्या वेळा सत्य पर मोठी असो व अधिक अथवा उत्तर हे शब्द जोडल्यान लाव होते जसा वेळेला सख्यातील अंकवाचक शब्द लजवीकडून लावीवडे जोडात जाऊन येवटा मित किंवा संख्याक असे शब्द जोडून तां अकारान्त विशेषणे बनवितात व नंतर त्याची लिंग, वचन व किमकि विशेष्याप्रमाणे होतात.

- ३ विंशतितमः छात्रः । पञ्चपञ्चदशी पञ्चपञ्चाशत्तमी वा पङ्क्तिः ।
पणवतिसमं पणवतं वा गृहम् ।

वीसपधून पुढे शमरपर्यंत होणारी क्रमवाचक सख्याविशेषण अकारान्त असतात ती पुढे येणाऱ्या नामाप्रमाणे लिंग, किमकि व वचन यामध्य चालतात पुष्किणामध्ये तूप्रमाण, नपुसर्किणामध्ये वनप्रमाणे व ई जोडून छील्लिगामध्ये नदीप्रमाण चालतात.

अभ्यास १

पुढील वाक्याचा व छोराचा अर्थ करा व सख्याविशेषणाचा उपयोग स्पष्ट करून द्यावा —

- १ चन्द्रागंडेनापीतानि पद्मशाखाणि सिंशितास्तु पाटे. क्रयध ।

- २ भगवद्गीताया अष्टादशस्कन्ध्यायेषु सप्तदशं श्लोकाः सन्ति । अष्टा-
दशोऽध्याये त्रयः सप्तते श्लोकैः ऽर्जुनस्य मोहनाशः प्रसीत्यते ।
- ३ सर्वस्वस्य पश्यमिदं शतं दिनानि सन्तीति भारतवर्षीया मन्वन्ते ।
आङ्गिरास्तु प्रीणि शतानि पष्टि पञ्च च दिनान्तीति मन्वन्ते ।
- ४ कृपं विव्याध विंशत्या कर्णं पद्मस्यता शरैः ।
शतं दुर्गोधनं चैव विष्णुः पशुरताडयन् ॥
- ५ एकं शतं योधयति प्राकारस्यो धनुर्धरः ।
शतं शतसदृक्षाणि तस्माद्गुणं विस्मियते ॥
- ६ दशायुतानामयुतं सहस्राणि च विंशतिः ।
वीर्यं पष्टिथं पद् चैव ह्यस्मिन् राजन् गृध्रे हताः ॥
अलक्षितानां वीराणां सहस्राणि चतुर्दश ।
दश चान्दानि राजेन्द्र शतं पष्टिथं पञ्च च ॥
- ७ आद्यां प्रश्नयथा एतां नानाल्यानमनोरमाः ।
चतुर्विंशतिरेता च पञ्चविंशो ह्यस्मिन्निगमाः ॥
सर्वा खयाता भवन्त्वेता पूनर्निगाथ भूतले ।
इति रञ्जार्थितं प्राह चैतालस्तथाशिवति ॥
- ८ प्रजापतेस्तु दक्षस्य कभृद्युः सङ्घः विधुताः ।
पष्टिर्दुहितरो रामः चकारिवन्धो महीतले ॥
- ९ चतुर्दश सहस्राणि रक्षसा भीमकर्मणाम् ।
हृतान्येकेन रामेण मानुषेण पदातिना ॥
- १० दश वर्षसहस्राणि तपस्तस्या महावने ।
रावणो प्रह्वणे धीरः गिरास्त्युपजहार स ॥

टीपा

६ राजन्—राजेन्द्र—वे धृतराष्ट्रः.

अभ्यास २

पुनील वान्याल कमात दिरेत्या सत्यापाचक गन्धर्वाः सस्कृत रूपे योजा —

१ शिवकुप (१६२७) वर्षं शिवनेरिनाश्री दुर्गे जात ।

- २ सपरस्व (६००००) पुत्रा वासन् ।
- ३ रामण युद्धे (५ कौटि) सक्षता हवा ।
- ४ तस्मिन् नगरे (१५६४५) गृहाण सन्ति । तेषा (७८ व्या) गृहे मम मित्र वसति ।
- ५ सपत्सरस्य (३६०) दिनानि सन्ति । (९० व्या) दिने तृताय मास पूष्ण भवति ।
- ६ अस्माक पाठशाला (३४५) छात्रा सन्ति । काञ्चं तेषा (२५) समूहा शृता ।
- ७ अस्मिन् नगरे (४१) पाठशाला सन्ति । तासाम् अस्माक (३६ वी) भवति ।
- ८ प्रतिमास (०९ व्या) दिनात् अनन्तर अमावास्या तिथि वर्तते ।
- ९ श्रीकृष्णस्य विश्वरूप अर्जुन (१०००) बाहव ह्य ।
- १० (०७) न त्राणि (९) ग्रहा ७ व्याकाश दृश्यते ।

पाठ ४६.

सर्वनामो—पुढे चात्.

- १ भवान् इदम् आसनम् अलङ्करोतु ।
भवद्भ्य एव वार्ता निवेदयितुं प्राप्तं दूत ।
भवतीभ्याम् कथयितव्यम् अस्या अभिधानम् ।
भवती अनुजानातु मम समनम् ।

‘भवत्’ पुल्लिङ्गो च ‘भवती’ स्त्रीलिङ्गो या सर्वनामाया उपसर्ग गद्दृशविभवाकरिता करतात् याया अर्थे मराठीतः ‘आपण’ या आदरस्यार्थक शब्दासारव्या गद् या सर्वनामाया अर्थे त्रीं द्वितीयपुरुषवाचक (बहुमानार्था) असत्वा त्रीं उपसर्ग मानं तृतीयपुरुषवाचक सर्वनामाप्रमाणं होती

२ शिष्यः गुरुं वदति- माम् उपदिशतु अत्रभवान् इति ।
भृत्यः राश्ट्रे कथयति- अत्रभवत्यै सन्देशं निवेदयितुम्
इच्छामि इति ।

मुनिशिष्यः दुष्यन्तं वदति- तत्रभवतः कण्ठस्य जयं
सन्देशः इति ।

रामः वदति- मया सीता त्यक्ता । अतः तत्रभवत्याः भूदेव्याः
अपराधः अस्मि इति ।

वरील वाक्यामध्ये भवत् हे सर्वनाम अत्र व तत्र या अव्ययाना जोडलेले आहे त्यांपैकी 'अत्रभवान् व अत्रभवती' हे आदरार्थी शब्दप्रयोग शिष्य व भृत्य ज्यांच्यासमोर बोलतात त्यांच्यासवधी बालेले आहेत, व 'तत्रभवान् व तत्रभवती' हे शब्दप्रयोग समोर नमणाऱ्या व्यक्तींप्रियी आदराने बोलतात उपयोगात जाणलेले आहेत समोर असलेल्या व्यक्तींस उद्देशून आदरपूर्वक बोलतात 'भवत्' हे सर्वनाम 'अत्र' या अव्ययाला जोडतात व तत्र नसलेल्या व्यक्तींप्रियी आदराने बोलतात 'भवत्' हे सर्वनाम 'तत्र' या अव्ययाला जोडतात.

३ चन्द्रापीड. आत्मन. वृत्तं महाभ्येतायं कथयामास ।

चौरा. आत्मन. प्राणान् त्यक्तुम् उद्यता. सन्ति ।

सा ललना आत्मनः पुत्रं महासंकटात् ररक्ष ।

अप्सरसः आत्मानं प्राप्तुं विक्रमं प्रार्थयाचक्रिरे ।

'आत्मन्' म्हणजे आपण, स्वतः या सर्वनामाचा उपयोग नेहम पुढिगी एवढ्याच वेला जातो ज्याच्या सबधाने आत्मन् या सर्वनामाना उपयोग वेला जातो त्याचे किंग व वचन बोलतेंही अणजे तरा 'आत्मन्' हा शब्द पुढिगी एवढ्याच वेला जोडला जातो

४ तेषु तेषु स्थानेषु निवसन् कैश्चित् दिनेः नृपः राजधानीं
निवृत्तः ।

जाचार्यः तान् क्षान् विपयान् अस्मान् अध्यापयति ।

नराः तैः तैः प्रकारैः आत्मानं रक्षितुं यतन्ते ।

तद् ह्ये सर्वनाम पुनरुक्त केलं म्हणने त्याचा अर्थ विविध असा होतो

५ अर्जुनस्य सः सारथिः तत् च धनुः ।

सा इन्द्रस्य नगरी ताः च अप्तरसः ।

तद् वा सर्वनामाचा ' प्रसिद्ध ' वा अर्था उपयोग केला जातो.

६ न्यतिपजति पदार्थान् आन्तरः कोऽपि हेतुः ।

किमपि लावण्यं शकु-तलायाः प्रेश्य बुभुधन्तः तां चरुमे ।

कापि रामबाणस्य शक्तिः न कदापि निष्फला बभूव ।

कोऽपि, किमपि, कापि याच ' अनिर्वचनीय-अवर्णनीय ' वा अर्था उपयोग केला जातो.

७ यस्मै कस्मैचित् स्वमन्यां दातुं पिता न कदापि इच्छति ।

शिवधनुर्भङ्गः यस्य कस्यापि धीरस्य न शक्यः ।

कोणीतरी, य वधित, सामान्य इत्यादि अर्थ दशविष्णुकरिता यद् वा किंचित् वा सर्वनामाचा जोडीने उपयोग करतात.

अभ्यास १

गुढाळ वान्वाचा व श्लोकाचा अर्थ कळव सर्वनामाचे विविध उपयोग स्पष्ट करा —

- १ अस्मि सन्तु तत्रभवान् नमस्वय धीरुष्टपदलाब्धनो नवभूतिर्नाम पदकाम्यप्रमाणतो जानुकर्णापुत्र ।
- २ शिवकदा शकुन्तलामुदित्त वदति — वानहस्तोपरहितवदना लालि-
शिवेव प्रियतता भर्तुगतता चिन्तयात्मानमपि नैवा विभावयति ।
कि पुनरागन्तुयम् ।
- ३ यथास्य किमपि इत्य दो हि दस्य प्रियो जन ।
- ४ महार्थस्त्रीपानामिव हि महर्ण कोऽप्यदित्तव ।

५. यस्य यस्य हि यो भावस्तस्य तस्य हि तं नरः ।
अनुग्रविष्य मेधावी क्षिप्रमात्मदशं नयेत् ॥
६. तानीन्द्रियाणि सरुलानि तदेव कर्म
सा बुद्धिप्रतिहता वचनं तदेव ।
अयोष्मणा विरहितः पुष्टयः स एव
श्वन्यः क्षणेन भवतीति विचित्रमेतत् ॥
७. कामैस्तीस्तेर्हृतज्ञानाः प्रपद्यन्तेऽन्यदेवताः ।
तं तं नियममाश्वास्य प्रकृत्या नियताः स्वया ॥
८. एते त एव गिरयो विह्वन्मयूरः
तान्येव मत्तहरिणानि वनस्वलामि ।
९. स्वे स्वे कर्मण्यनिरतः संसिद्धिं लभते नर ।
स्वकर्मनिरतः सिद्धिं यथा विन्दति तच्छृणु ॥
१०. न किल भवता देव्याः स्वानं पृष्टेऽभिमतं ततः
नृणमिव वने शूरे व्यक्ता न व्याप्यन्तुशोचिता ।
चिरपरिचितास्ते ते मावाः परिद्रवयन्ति माम्
इदमशरणैरथास्माभिः प्रसीदत रुचते ॥

टीप

१०. सीतलवागानंश्वरीरामोनीं प्रजेका उदेशल मरुदेव्येण शोकः.

अभ्यास २

'गुडील वाश्वर्ये शोरय सर्वनामै शोज्ज्व पुरीं कराः—

१. शिष्यः मुनिं वदति . . . सेवा कर्तुम् अहम् इच्छामि इति ।
२. अभ्यरसः केशिनात्रः दानवात् . . . प्रातुम् असमर्थाः ।
३. वान्मण . . . नरात् प्रतिग्रहं ग्रहीतुं न अर्हति ।
४. अष्टावक्रः रामम् अवदत् . . . वसिष्ठः . . . आश-
पयति यत् सीतायाः मनोरथः पूरयितव्यः इति ।
५. मुनीवः . . . सर्वं वृत्तं रामाय कथयामकात् ।

- ६ चिरात् प्रत्यागत वृष ----- चिरपरिचितानि स्वल्पानि
पुनरपि ददर्श ।
७ शुभ कार्य ----- नरेण न जातव्यम् ।
८ तिलोत्तमाया ----- सावर्ष्यं बोध्य सुन्दोपसुन्दो मोहिता ।
९ रावण ----- प्रसरे सीताया मन प्रलोभदितु प्रयेते ।
१० आत्मा एव ----- बन्धु आत्मा एव रिपु ----- ।

पाठ ४७.

‘ मत्वर्थाय ’ व ‘ च्चि ’ रूपे.

- १ बुद्धिमतां न कोऽपि विषयः अगम्यः ।
ध्रीमन्तः न सर्वदा धीमन्तः भवन्ति ।
यलवत्यः स्त्रियः स्वरक्षणाय समर्थाः ।
सर्वे जनाः धनवन्ति मित्राणि लघुम् इच्छन्ति ।

वरील वाक्यात नामाना घत् व मत् हे प्रत्यय लावून झालेला स्वामित्वदर्शक विशेषण उपयोगात आणलेली आहेत ह्याचा लिंग, विभक्ति व वचन हा ज्या नामार्था ती विशेषण असतात त्याप्रमाणे होतात.

- २ मेघादिनि छात्रे गुरुः स्निह्यति ।
तपस्विनः तपस्विन्यः च अरुष्यम् आरुष्यन्ति ।
ईश्वरस्य सर्वेषु भक्तेषु शानी बहुमतः ।
धनिनां चोदेभ्यः भीतिः ।
प्रजाः कुशलिन्यः भवन्तु ।

वरील वाक्यात चिन् व इन् हे मत्वर्थाय प्रत्यय जोडून तद्दार होणारी स्वामित्वदर्शक विशेषण उपयोगात आणलेली आहेत सामान्य विशेषणाप्रमाणे

शाचा लिंग, वचन व विभक्ति हां विशदप्याच्या लिंग, वचन व विभक्ति याप्रमाणें होणात

सामान्यत वन् हा प्रत्यय ज्या नामाचा अन्त्य अववा उपा-त्ये वर्ण अ, जा विना म् आहे त्या नामाना लावतात इतर नामाना मन् हा प्रत्यय लावतात

एन् हा प्रत्यय बहुधा अवकारान्त नामाना लावतात व विन् हा ज्या नामाच्या शेपटीं असू असेल त्यांना व शेधा, एन् वर्गरे काही नामाना लावतात.

३ विद्याजनेन नरः पट्टमवति । गङ्गाजलं पापिनं शुचीकरोति ।

गीतार्थं विशदीकुर्वता आचार्येण वयं सम्यक् उपदिष्टाः ।

रावण. सीतापहरणेन आत्मनः कीर्तिं मलिनीचकार ।

दरिद्राणां दैन्यं दृष्ट्वा द्रवीभूतं हृदयं राघव ।

वयास नाम्यात क्रियापदाना अथवा धातुसाधिताना विशेषणें अथवा नामें पूर्वी जोडलेली आहेत, व त्यांचे अवयव सामान्यत ई हा स्वर नादेल्या आहे अन्ना क्रियापदाचा अथवा धातुसाधिताचा अर्थ ज्या विशेषणाला अपवा नामाला कृ व भू यांची रूपे जोडलेला असताल त्याच्या अर्थाप्रमाणें स्थिति करणें अथवा होणें असा होतो जसें— पट्टमवति—हुपार होतो (पूर्वी हुपार नसतो तो नंतर हुपार होतो) शुचीकरोति—शुद्ध करतें (अशुद्धाला शुद्ध करतें).

विशदीकुर्वता—स्पष्ट करणाऱ्यानें (अस्पष्ट अर्थ)

मलिनीचकार—मलिन केली (जा पूर्वी मलिन नव्हता ती)

द्रवीभूतम्—पाह्यरलें (जें पूर्वी द्रवयुक्त नव्हतें तें)

या रूपांना चिब रूपे म्हणतात या रूपाचा उपयोग पूर्वी नसलेला स्थिति प्राप्त होणे अथवा पहल देणें या अर्थां करता येतो

अभ्यास १

पुढील श्लोकाचा अव उरून त्याताल मत्वर्थ व चिब रूपाचा उपयोग स्पष्ट करा —

१ अतः प्रदारा निपत-त्यभाक्ष्य वनक्ष्ये वधति जाडराणि ।

आपत्तु वैराणि समुद्रवन्ति छिन्नेष्वनर्था बहुलाभवन्ति ॥

२ आत्मद्रव्यक्षितनतोज्ञतभूमिभागे माग पदानि सख्युचे विपमानवन्ति ।

- ३ हृदि विद्ध इवात्वर्यं यथा सन्तप्यत नन ।
पाडितोऽपि हि मेधावा न ता वाचमुदारवत् ॥
- ४ अन्यथा नगद्वितमया मनस प्रवृत्ति
अन्यथ काऽपि रचना वचनावलानाम् ।
लोकोत्तरा च कृतिराकृतिरार्थहृत्या
विद्यावतां सफलमेव गिरा द्वाय ॥
- ५ इच्छिद् भूमौ शाय इच्छिदाप च पयङ्गायन
इच्छिच्छामाहाय इच्छिदपि च गान्धोदनरवि ।
इच्छिच्छन्वाघारी इच्छिदपि विचित्राम्बरधरो
मनस्वी वाधार्यो गणयति न दुःख न च मुत्तम् ॥
- ६ भवनेषु रसप्रधिकेषु पूर्वं त्रितिरक्षानमुद्यान्त ये निवासम् ।
नियतं न्यदिवतानि पश्चात्तस्मूयानि गृह्यभवति तपाम् ॥
- ७ रम्याण वाक्ष्य मधुराक्ष निशम्य शब्दान्
पशुत्सुमीभवति यत्सुखितोऽपि चन्तु ।
तयतसा स्मरति नूनमबाधपूर्वं
भावस्थिराणि जनान्तरसौहृदानि ॥
- ८ वैकुण्ठ्य मम तावदीदृगामिदं झङ्गादरर्ष्यास
पीप्पन्ते गृहिण कथं नु तनयाविश्लेषदुर्जनैर्वा ॥
- ९ साधतने सधनरमणि सप्रवृत्ते
वदिं हुताशनवतां परित प्रयस्ता ।
छायाधरन्ति शत्रुधा नयमादधाना
सन्ध्याययोदकविद्या विद्यिताशमानाम् ।
- १० वा वास्तव्य मनस्विन स्वविषय को वा विद्वान्स्त्वथा
न देग प्रयते तभव कुन्ते बाहुप्रतापार्जतम् ।

टीपा

- १ इच्छि-—पराजैरणीक्य नवावाग्यन सननार्थं यन्ने ई-यं वरादेर न्द
२ मन्दि-ल लोचनमूनम्याय (नाम) —व्याप्ता उपमराल नमिनीचा नग पादिला
गेषा नाहीं अथा (अन्या, ल न्ता उल्ल च मूनिनय वाय स)

- ६ रसापिबन् (भवनम्)— ज्वाला मुखरायक.
 निषतैक्यत्रिणम् (तस्मूलम्)— ज्या ठिवाणां फक्त क्लीपं त्रि निषमाने
 चालविले जात भारे तै (नियतम् एवम् एव दते त्राम् यस्मिन् तद्)
 ७ जननान्तरसौहृदम्— पूर्वजन्मकाल मैत्री (अन्यस्य जननस्य सौहृदम्)
 ८ शत्रुनक्षत्रेण पतिगृही पाठाविनाशा यन्त्र प्रार्थना गददलेला श्रेय
 ९ सन्ध्यापर्योदकपिशा — सन्ध्याकालेन्या वेदाप्रमाणे विगत रगावे
 (मन्त्राया पदोदा इव कपिशा)

अभ्यास २

पुढील वाक्यांत मत्वर्थाय विशेषणें वाचवा पिवरुणें रिताच्या ठिवाणा शोजा —

- १ नर जपमान न लह्य ।
- २ — नराणा न किमपि जगम्यम् ।
- ३ ।श्या कारय्य लौकिकस्य व्यवहारस्य अभिज्ञ जागात् ।
- ४ — — मता श्रेतांनि परदु सप्रवचन पि ।
- ५ कैपाचिन् नराणा दृष्टा अपि बान्धवशेहरत्त परदशचमनन ।
- ६ — — क्रिय भद्र अनुनयम् अपि न जादियन्ते ।
- ७ भास्तपर्ष जपुत्रा जना उन्मुख अन्यथा पुत्रान् ।
- ८ — — पुत्रपक्षिदम् उर्षनि रत्न ।
- ९ — — रात्रि अपि चोराणां ।
- १० — — युगम् अनुधावन कणाधम प्राप्त दुष्यन्त ।

पाठ ४८.

समास—पुढें चाल .

- १ य नर. न जलसः स. धनवान् भवति । जनलसः नरः... ।
 यद् न दानं तद् दु खस्य हेतुः । अदानं दु.खस्य हेतुः ।
 यद् न दास्य तद् कर्तुं प्राप्न. न यतेत । अशक्यं कर्तुं. . . ।
 किमपि न लभमानः जम्बूक. निषिण्ण. जातः । किमपि
 जलभमानः जम्बूकः..... ।

यः न आहूतः भवति सः नरः जनेन तिरस्क्रियते । अनाहूतः
नरः जनेन..... ।

पुत्रं न दृष्ट्वा पिता शोकार्तः जातः । पुत्रम् अदृष्ट्वा पिता . ।

वरील वाक्यामध्ये नामाना, विशेषणाना व धातुसाधिताना अ अथवा अन् हे आगम जोडून त्याचा नकारार्थी सामासिक रूपे बनविलेली आहेत, व या समासाचा अर्थ समासातच पूर्ण होतो अशा समासाना नन् तत्पुत्रप समास म्हणतात. स्वर्णेन आरम्भ होणाऱ्या शब्दापूर्वी अन् हा आगम देतो व व्यचनाने आरम्भ होणाऱ्या शब्दापूर्वी अ हा आगम येतो.

२ नगाः नाम पर्वताः वृक्षाः वा ।

नक्षत्राणि रात्रौ प्रकाशन्ते ।

अहिनकुल्योः निसर्गवैरम् ।

वरील वाक्यातील नन् तत्पुत्रप समासात 'न' हाच शब्द वापरून राहिला आहे. अर्था उदाहरणे फार थोडा असतात.

नन् तत्पुत्राचा नकारार्थ दर्शवण्याकरिता उपयोग केला जातो.

३ अद्य प्रकृष्टः घातः चहति । अद्य प्रघातः चहति ।

छट्पाया. निर्गतः हनुमान् सत्वरं रामसमीपं गतः । निर्लङ्गः

हनुमान् ।

रथेन विरहितः योधः भूमिस्थः एव अयुच्यत । विरथः

योधः ।

नरेण अपकृष्टः मार्गः त्यज्यः । नरेण अपमार्गः त्यक्त्यः ।

हरिणः अतिद्रवितेन चेमेन अधायत् । हरिणः अतिवेगेन

अधायत् ।

वरील वाक्यामध्ये नामाभ्या पूर्वी उपसर्ग अं डून बनविलेले सामासिक शब्द जोडलेले आहेत. उपसर्गसहित बनविण्यास सवच पानुवृत्तिते वेग्या नामा-
नोभर जोडलेली अठ्ठावत वेग्या गनस कराना उपसर्ग वेग्या ननात्

जोडतात व मूळ धातूचें कर्मणिभूतसालवाचक रूप गाळतात, अशा समासान्त प्रादि तत्पुरुष म्हणतात. मात्र समासाचा अर्थ समासातच पूर्ण होत असला पाहिजे.

४ ये शस्त्राणि विभ्रति ते रणे हताः । शस्त्रभूतः रणे हताः ।

वृक्षे ये तिष्ठन्ति तान् पक्षिणः व्याधः गृहीतवान् । वृक्षस्थान् पक्षिणः.....।

ये यतयः भूतले शेरते तान् वयम् अपदयाम । भूतलशायिनः यतीन् ।

ये तन्वाः जायन्ते ते पितुः मातुः च प्रियाः भयन्ति । तनुजाः पितुः.... ।

बराळ वाक्यात काही गौण वाक्याबद्दल सामासिक शब्द उपयोगात जाणलेले आहेत. त्या वाक्याताळ क्रियापदापासून झालेले पद समासाच्या शेवटी आहे व त्याचा ज्या नामांशां विनिष्ट संध जाडे त पद पूर्वी जोडलेले जाते असें शस्त्र+भूत्, वृक्ष+स्थ इत्यादि

अशा तऱ्हेच्या समासान्त उपपद समास म्हणतात. उपपद समासाच्या शेवटी क्रियापदापासून झालेले पद असतें व त पद फक्त समासाच्याच अर्थासक असत, स्वतंत्र रीताने वेळ असत नाही तेव्हा बराळ वाक्यात द्याविल्याप्रमाण परिस्थिति असल्याना गौण वाक्याबद्दल उपपद समास योजता येणाल

अभ्यास ?

पुढील वाक्याचा व ओंकाचा पत्र इहून त्यानील विनिष्ट समासाचा उपयोग स्पष्ट करा —

- १ प्रवातावने निषण्णा वेवा दासोभिरपचन ।
- २ अनुयोगेन तैल ना तिलभ्यो नाभुनर्हनि ।
- ३ अज्ञ सुगमाराभ्य सुखतरमाराभ्यो विशेषतः ।
शनलबदुविदग्ध वप्राणि नर न रचयति ॥

- ४ नामाले भियते जन्तुर्विदुः शरशतैरपि ।
 कुशाग्नेष्वैव संसृष्टः प्राप्तशाले न जीवति ॥
- ५ कृतघ्नतमसस्तु नष्टं सुभाषितं च नष्टमनुषेणु ।
 वचनशतमवचनकरे द्युद्विशतमवेतने नष्टम् ॥
- ६ अदरवा परमन्तापमगत्वा खलनघ्नताम् ।
 अनुसृज्य सता वल्गे यत्स्वल्पमपि तद्बहु ॥
- ७ मतसापि न विप्रियं मया कृतपूर्वं तव किं जहासि माम् ।
 ननु क्षब्धपतिः क्षितेरहं त्वयि मे भान्निवन्धना रतिः ॥
- ८ आर्जुनि विरथं स्तूय त्वरया पद्महारथाः ।
 शरवर्षरक्तगा शालनेरम्बाकिरन् ॥
- ९ तस्या निशास्य व्युष्टाया श्रेणः शस्त्रभृता वरः ।
 स्थान्यनीकानि सर्वाणि प्राणामशूहितुं ततः ॥
- १० पुनाब्दवतयंपन्ना अनेजाः सत्पदादिनः ।
 राज्ञा सभामद्. कार्या रिषी भिये च ये सनाः ॥

टीप

- ७ अत्र राजर्णे मृग शशीला उद्देश्येन म्हादेव्य श्लोकः.

अभ्यास २

पुढील वाक्यांत बाज्या अक्षरातील शब्दांच्या ठिकाणी या शब्दात नसलेल्या मनामातील योग्य ते समासपद जोडाः—

- १ दीपावलिमहोत्सवे सामान्यतः छात्राणाम् अध्ययनं न वर्तते ।
- २ संसारतु सगुनि अनुभूय नरस्य नगनि विरुतः रागः उपपद्यते ।
- ३ पुत्रजन्मना तारापीडस्य हृदये उत्पादितः प्रकृष्टः मोदः वर्णयितुम् अशक्यः ।
- ४ ये धनं भजन्ति ते सर्वदा भुक्तिः नपन्ति इति न अस्ति निन्दनः ।
- ५ मापरे न पश्यन् बालकः लभः रोदितुं प्रारभत ।
- ६ वा दृश्या न ज्ञासीत् तस्याः गीतायाः शीतलकरसर्गेन धांगमस्य मूर्ध्नि निशत ।

- ७ यानि पञ्चात् जायन्ते तैः उत्फुल्लं प्रम्णा सरसो असोभत ।
 ८ धूमरेतो उदय यद् न इष्टं तद् सूचयति इति जना मन्यन्ते ।
 ९ चिबेरुस्य अभावः महते अनर्थाय कल्पते ।
 १० पारितोषिकं न लब्ध्वा महाप्रदत्तं कृतवान् छात्रं निविण्णं जात ।

पाठ ४९.

समास—पुढे चालू.

- १ कृष्णः तथा च सारङ्गः मृगः वने दृष्टः । कृष्णसारङ्गः
 मृगः... ।
 प्रच्छायं अतः एव शीतलं तरुतलं वर्तते । प्रच्छायशीतलं
 तरुतलं . ।
 धीरः तथा च उदात्तः स्वभायः सर्वेभ्यः रोचते । धीरोदात्तः
 स्वभायः . ।

परील वाक्यात् एकाच नामान्य उद्देशत दानं दान विनापणं चोजलेली आहत.
 तां चोम्ही विनापणे एके ठिनाणी जोहून त्याचें एक शरमाधिर विनापण करता
 वेत. अस—कृष्णसारङ्ग ।

दानं विनापणे जोहून एक जोडविनापण घेलेला समासही कर्मवाक्याचाच
 प्रकार आहे असा टीकातें ज्या वेळा दानं अथवा अधिर विनापणे एकाच नामान्य
 उद्देशत क्रमानं चोजलेली अनताल त्या वरी ती पृथक् कर्मण एक शरमाधिर
 विनापण तयार करता येत व त्याला कर्मधारय समास म्हणू शकत.

- २ आर्द्रां मुसं पञ्चात् उत्थितं मिश्रम् अहम् अपदम् । सुप्तोत्थितं
मिश्रमदमपदम् ।

आदौ गृहीताय पश्चात् मुक्ताय धीवराय दुप्यन्तेन

पारितोषिकं दत्तम् ।

गृहीतमुक्ताय धीवराय दुप्यन्तेन पारितोषिकं दत्तम् ।

पुत्रेण आदौ पीतं पश्चात् उद्गोर्णम् औषधं दृष्ट्वा माता

भोता अभवत् ।

पुत्रेण पीतोद्गोर्णम् औषधं दृष्ट्वा माता भोता अभवत् ।

वरील वाक्यांत दोन कर्मणिभूतकालवाचक धातुसाधिताचा एक सामानिक शब्द वनविद्येस्य आहे, कारण ती धातुसाधिते पूर्वी घडलेली क्रिया व नंतर घडलेली क्रिया दर्शविताना, म्हणून ज्या वेळी पूर्वी घडलेली क्रिया दर्शविणारे कर्मणिभूतकालवाचक धातुसाधित व नंतर घडलेला क्रिया दर्शविणारे कर्मणिभूतकालवाचक धातुसाधित अशी दोन कर्मणिभूतकालवाचक धातुसाधिते पश्चात् नामाची विशेषणे म्हणून उपयोगात आणलेली असतील त्या वेळा त्या दोहोंचे म्हणून एक सामानिक धातुसाधित विशेषण बनविता येते. हाही एक कर्मधारयाचाच प्रकार होय.

३ पञ्चयज्ञ्यां धीरामः उपास ।

त्रिभुवनेऽपि प्रह्लादस्य कीर्तिः प्रसृता ।

पाणिनिना अष्टाध्यायी नाम व्याकरणग्रन्थः रचितः ।

वरील वाक्यांत पञ्चयज्ञी, त्रिभुवनम्, अष्टाध्यायी असे मगम चोत्रलेले आहेत. त्यांचे प्रथम पद संज्ञाविशेषण आहे व सर्वे समासाचा समुदायवाचक अर्थ असून समासाचे रूप हींथ ईश्वरान्त अथवा ननुमर्शनी नामाच्या प्रत्येच्या एकवचनाप्रनामे आहे. म्हणून ज्या वेळेस विनमित्त गल्पादशांक वस्तूचा समुदायवाचक अर्थ दृष्ट थसेल त्या वेळी वरीलप्रमाणे संज्ञावाचक शब्द व नाम या दोहोंचा मनात उपयोगात आणता येतो. अशा समासना द्विगु समास म्हणतात.

४ यस्य कान्तिः चन्द्रस्य कान्तिः इव सः (चन्द्रकान्तिः) नृपः

प्रजाः जानन्वयत् ।

यस्या मुखम् इन्दु इव सा (इन्दुमुखी) स्त्री नृपस्य
श्रुतिभाजन जाता ।

वराह शक्यात् चन्द्रकान्ति व इन्दुमुखी हे बहुवाहि समास औपलब्ध परंतु या समासात्तात्र प्रथम पद उपमानवाचक आहे व द्वितीय पद उपमेयवाचक आहे अशा समासाना उपमा बहुव्रीहि म्हणतात अशा रीताने उपमान व उपमेय शान्ता समास तृताय गच्छाचें विशेषण म्हणून उपधागात् आणता येता.

- ५ यस्य उद्योग न विद्यते स (अनुद्योग) नर अवसीदति ।
यस्य पुत्र न विद्यते स (अपुत्र) नर सुख न लभत ।
यस्य पर्णानि प्रपतितानि स (प्रपर्ण) वृक्ष न शोभते ।
यस्य कन्धरा उद्भ्रता चर्तते स (उत्कन्धर) शिर्षा नृत्यति ।

वराह पहिल्या दोन नाम्नामध्ये नष्ट बहुव्रीहि समास व दुसऱ्या दोन नाम्नामध्ये प्राप्ति बहुव्रीहि समास यात के आहेत हे समास रचनेमध्य नन तत्पुरुष व प्राप्ति तत्पुरुष याप्रमाणच आहेत परंतु यांचा अर्थ सामान्यच पण न हाता स्थाचा मध्य तृतीय नामांती आहे म्हणून हे बहुव्रीहि होव

- ६ पुत्रेण सहित (सपुत्र) राम उद्यान गत ।
आनन्देन सहित (सानन्द) नर स्मितयुक् इदपत ।
उद्यागन सहित (सोद्योग) नर सधमम्पद आयान्ति ।

वराह वाराहमध्ये सह' म्हणजे वराह व अल्ल अथवा पुत्र' व अं अन्वयात्ता मरुत्त अस्मात् तृतीयात्ता नाम य च अं गमाय क्त्या जाते य 'सह' व सह' अर्था 'स' जात्य जाते या गनस्य सह बहुव्रीहि अथ म्हणतात सहपुत्राहि समासान्ता अन्वयगणराजा उपदान मरुता अस्मात् पठ १३ निमित्त य नथ माहिता रिण्ये जाते

- ७ यन इषुभि गवयण हत स (इषहतगवयण) राम
अस्मान् पातु ।

- ४ निर्गुण शोभते नैव विपुलाङ्गवरोऽपि ना ।
आपातरम्यपुष्पव्रीहानित शास्त्रालिखया ॥
- ५ तत्र शक्योपमा सर्वं रात्रानो विनिवेशिता ।
द्वारस्थानेषु विन्यस्ता पुनारा सूर्यवक्षस ॥
- ६ खनुरपुष्पाकृतिभि विरोभि पूर्णतण्डुले ।
शोभन्ते किञ्चिदागम्वा शाल्य कनकप्रभा ॥
- ७ चेतोहरामपि कुशोपयलोचने त्वां
जाता मे सोपकउपो दहनो ददाइ ।
- ८ गृहीतप्रतिमुक्तस्य स धर्मविचया वृष ।
त्रिय महेन्द्रजावस्थ चहार न तु मेदिनीम् ॥
- ९ वृत्त रामस्य वार्त्त के कृतिस्ती किन्नरस्वनी ।
किं तदत ननो हनुमत् स्यातां न गृण्वताम् ॥
- १० विमृषिता छरिपूलाभादा सद्य कृतानेकजनार्तिभद्रा ।
नवीहतेतुत्रचत्तरदा यज्ञा ममात्रान्यमगीकरोतु ॥

टीपा

- १ श्यो—सुसुन्दरयो
२ दुष्प-नने स्तन श्री महलेग शीव कनकदन्-त्र कन वरप
३ आपातरम्यपुष्पव्रीहोभन—प्रथमरत्नो जेपीव तदसमान्वा कुलाप्या रीदवने
तुदज्ञ रिभगत (असो स्थाना पुष्पाग तिया शोभित)
५ ख-पुष्पूरे,
८ स—सत्र
९ ती—कुशुली
१० निर्गुणत्वमपि विपुलाङ्गवरो—ने मन्ताया शत्रु १ कनक स्यात् न १०
पुष्पोभन वेसे महे ती—(किञ्चित् अन्वेष्य विरो उक्तपूग दया)
कृतानेकजनार्तिभद्रा—दिने अनेक शोभिता टु जाया नाश देय महे म
(इत अनेकेषा जननाम् कानीना भूया यया छा)
नवीहतेतुत्रचत्तरदा—विष्वा शाल्यान्वा शय्य रत्नीव न उ १० इत ती
(मन्तोरेण उक्तपूगान्च चत्तर वरपग यया म)

अभ्यास २

पुढील वाक्यात जाड्या अधरालील शब्दांमदल योग्य ते समास योजाः—

- १ आदौ पातः पश्चात् प्रतिचन्द्रः बलः पुनरपि दुग्धं पातुं प्रयत्नं करोति ।
- २ यस्य प्रज्ञा सुरगुरोः इय आसीत् तं पुत्रं ज्ञात्वा पिता आनन्दस्य परं कोटिं गतः ।
- ३ विनीतः तथाच विक्रान्तः वीरः लुत्तिपानं भवति ।
- ४ प्रतीहारी विनयेन शूद्रकं प्रथम्य देव पञ्जरेण सह काचित् चण्डाल-चारिका द्वारि तिष्ठति इति वक्ष्ययत् ।
- ५ तिस्र रात्रीः बतिः एकस्थाने न बसेत् ।
- ६ येषां घेगः घञ्जेष समानः तादृशान् पाषाण् अर्जुनः कर्षे चिदेष ।
- ७ यस्य उत्साहः न विद्यते सः नरः न कदापि महाकार्यं सम्पादयितुं शक्नोति ।
- ८ येषाम् आयुधानि उद्धृतानि ते वीराः सेनापतेः आज्ञाम् अपेक्षणाः स्थिताः ।
- ९ येन तृतीयात् नेशात् उत्पन्नं घट्टिना कामः दग्धः यस्य च जटानां भारे गज्जा स्थिता सः शिब. नः पातु ।
- १० यस्य स्पन्दनाः घाञ्जिनः नागाः च निपातिताः तादृशं बलं तथाच हतं सूतपुत्रं दृष्ट्वा दुर्बोधस्य नेत्रे अश्रुभिः परिपूर्णं जाते रूपं च अर्तम् ।

पाठ ५०.

तृतीय भूतकाल.

१ अधुना व्याधः क्रीडमिशुनात् एकम् अवधीत् इति वाल्मीकिः
शिष्यान् अवदत् ।

यदा गुरुः युष्मान् कलहकारणम् अप्राक्षीत् तदा त्वं किम्
अवोचः इति पित्रा रामः पृष्ठः ।

अद्य अजनि ते पुत्रः इति वसिष्ठः दशरथाय निवेद्याचकार ।

वरील वाक्यामध्ये गुकत्याच घडलेल्या भूतकालीन क्रिया दर्शविण्याकरिता प्रथम अथवा द्वितीय भूतकालाची रूपे न येतात तृतीय भूतकालाच्या रूपे योजलेली आहेत. वसें—अवधीत्, अप्राक्षीत्, अवोचः, अजनि.

प्रथमभूतकाल हा अनद्यतन भूतकाल समजला जातो म्हणजे तो आजच्या पूर्वीची क्रिया दर्शवितो, द्वितीयभूतकाल हा यशोभ भूतकाल समजला जातो म्हणजे तो पार प्राचीन कालाचा क्रिया—ची वर्णन करणारानें पाहिलेली नाही—दर्शवितो. तेव्हा तृतीयभूतकाल आजचा घडलेली क्रिया अथवा सामान्य-भूतकालीन क्रिया दर्शवितो असें समजलें पाहिजे. सच्छत प्रथवार वराल भेद मानीत नाहीत व अस्मीप्रमाणें क्रीणत्याही प्रत्ययाच्या भूतकालाची रूपे योजतात, हे परोक्षभूतकालाच्या पाठाला सोदाहरण दाखविलेले आहे

२ हे नल मास्म शोके मनः कृथाः इति नाम. अवदत् ।

मा भैपीः मृत्योः इति आचार्याः उपदिशन्ति ।

मा भूत् एवं क्षणम् अपि च ते विद्युता विप्रयोगः ।

वरील तीन वाक्यांचा अर्थ पाहिला तर अस दिसून येईल की निषेधावर्क जाणावीप्रमाणें वाक्याचा अर्थ होतो. परंतु आज्ञावाची रूपे मात्र योजलेली दिसत नाहीत. मा किंवा मास्म हा निषेधावर्क अव्ययें असून तृतीयभूतकालाची रूपे अ या आगनादिनाम योजलेली आहेत. वसें—मा स्म कृथाः (अवृथा नदल), मा भैपीः (जमैपा बहल) व मा भूत् (अभूत् वदल). तेव्हा तृतीयभूतकालाच्या

रुपाचा 'अ' वा जागन्नाशिवाय मा ऋवा मास्म वा निरुपधायक अव्ययापरोपर उपयोग केल्या असता, आज्ञार्थाचा बोध होतो.

- ३ रामेण शवरी मोक्षपदम् अनायि ।
असुराः देवैः युद्धे अजेयत ।
अर्जुनेन जयद्रथवधप्रतिष्ठा अकारि ।
छात्रेभ्यः गुरुणा पारितोषिकाणि अद्रियत ।

बरील वाक्याच्या रचनेवरून व अभावरून हे ध्याऊन घेईल की त्यामध्ये कसाला प्रयोग चोचलेला आहे इतर आर्बधातुळ काव्यप्रमाणे जातमनपरी प्रत्यय धातूना जोडले असता र्मणि प्रयोगाचा रूप होताव.

अभ्यास १

पुढील वाक्याच्या व ओसाय अर्थ सातून त्यातील तृतीयभूतसाठी रूप व्रीडा विशिष्ट अर्थी चोचलेली आहेत की काय ते सांगा —

- १ उद्भूतमूर्च्छान्धपरा तदा ब्राह्मणम् निमज्जत किं च्यवत्प्रभिति सवमेव नाशाधिपम् ।
- २ मा तथा पुरुरभ्याप्र शोत्रे व नाश्रगोपणम् ।
प्राप्ता वीर्यार्ति पुत्रास्नाय गोचितुमर्हसि ॥
- ३ एतस्मिन्मां वृत्तान्निमनिज्ञानज्ञानाद्विदित्वा
मा सीन्दीनादसित्तनयने मध्यविभारिनी नू ।
- ४ ना निषाद् प्रनिष्ठ्य ररमणम् शाश्रनां वषा ।
चत्कीनमिधुनादेकमवधा क्षाममोशिमू ॥
- ५ यत्र गृया अपि दुना अपि चन्धसो मे
यानि त्रिचासुहृचरधिस्मथ्यवात्मम् ।
एतानि ह्यनि षुनिस्तस्मन्द्राणि
नोदावरीपरितस्व निरेह्ययानि ॥
- ६ अत्र स्थि ॥ वृणमदाद्भुतो ददन्
श्रीता व मे हरिर्गर्भे विगुप्तो ल ।

- ७ आभिर्भूतज्योतिषा ब्राह्मणाना ये व्याहारास्तेषु मा सशयोऽभूत् ।
 ८ प्रचानामेव भूल्यर्थं स तान्यो धलिमग्रहीत् ।
 सहस्रगुणमुत्सृष्टमादत्ते हि रत रवि ॥
 ९ युधिष्ठिरो द्यूतमदेन मत्तो दुर्योधनो द्रौपदि त्वामत्रैपीत् ।
 १० चाबल्यमुचै ध्रुवस्तुरङ्गात्कौटिल्यमिन्दोर्विपत्तो विमोह ।
 इति त्रियाशिक्षि सहोदरेभ्यो जाने न कस्माद्गुणवाद्गिरोष ॥

टीपा

- १ महाश्वेता आपत्यासवर्षा ई वाक्य भङ्गते तत्रा-पुण्डरीकमृत्यो अनन्तरत् ।
 २ सर्वं पुत्र मारुते गेदावर धृतराष्ट्रात् उद्देश्यं म्दलेला श्वेक
 ३ मेधापापत्र यक्षानं आपल्या पत्नीला पाठविदेत्या निरोपातील एक वाक्य
 ४ वा नीकि ऋषीर्नां व्याधाला उद्देश्यं म्दलेला श्वेक
 मा अग्रम — 'अ' चा लोप व्याकरणदृष्ट्या अनय अग्रम वेलेला नाही
 ८ खुराजार्थे कर्ण
 ९ दुःशासनाने द्रौपदीला म्दलेले वाक्य.

अभ्यास २

खाली दिलेली क्रियापदांची रूपे कोणत्या धातूची व काय आहेत हे ओळखून पुढील वाक्यातील रिनाच्या टिकाणी योग्य तां रूपे योग्य —

- १ तपस्विभ्य प्रतिरोष मा — इति दुष्यन्ता विनातवेपथ तपोवन प्राविशत् ।
 २ रावण भिक्षुरूपेण आश्रम प्राप्य साताम् अचिरात् एव — इति राम शतवान् ।
 ३ जय त्वा परीक्षक कति प्रधान् — इति पुत्र पित्रा शृष्ट ।
 ४ क्रोधवशम् आत्मानमा — इति सुसुप्तु शिष्य मुग्धा उपदिष्ट ।
 ५ अह गन्ता स्वर्गात् पाताल नेप्यामि इति भगीरथेन प्रतिज्ञा — ।
 ६ हे राम यद् त्व मा त्वैशापराद्भवणान् — तद् तव दुःखस्य सहस्र किम् इति लक्ष्मणमुत्तेन सीता रामाय सन्देश प्राहिणान् ।
 ७ दुर्योधनप्रच्युतय धार्तराष्ट्रा भीम कुष्णसर्वं — ।

- ८ एवमेव आदिद्या राक्षस्य विविध प्रकारे ज्ञाताम् ——— ।
 ९ पाण्डवा जनुशुद्धे कुन्त्या सह ——— । दुर्गाधन. तान् हन्तुं
 पुरोचनेन तद् सह ——— ।
 १० कथम् अह वपस्त्रेण निगा पुनर् अपि रात्रपानी निवर्तित्वे इति
 चन्द्रापाण्डव्य मनसि यिन्ना ——— ।
 (अनूर, अकारि, अदाहन्, अनैषा, अपारापूर्णा, उदपादि, अप्राधीत,
 महामा, न्यराष्ट्र, अपिर्पीडन्, अददशन्)

पाठ ५१.

इच्छार्थक क्रियापदै.

- १ लुपिताः पक्षिणः पर्णलग्नान् जलविन्दून् पातुम् इच्छन्ति
 (पिपासन्ति) ।
 मुनयः तपोभिः ईशतत्त्वं ज्ञातुम् इच्छन्ति (जिज्ञासन्ते) ।
 श्रोतुम् इच्छ (शुभ्रूपस्य) गुरुन् इति ऋषयः शकुन्तलाम्
 उपदिदेश ।

परील वापभातीक पिपासन्ति, जिज्ञासन्ते, शुभ्रूपस्य ही पा, या व
 ध्रु वा धातूया इच्छार्थक रूप असुत ज्वा धातूयाम् तौ वनविद्यी जातत त्वा
 वाहता इच्छविलेरी क्रिया वरम्पावा इच्छ्य करण असा त्वावा अथ होता हा
 इच्छार्थक क्रियापदै निरनिधज्वा काब्योम्ये व अर्षोम्ये प्रयोक्त क्रियापदाप्रमाणे
 जालयता येनात वस्तु सखल वाबन्तमध्य वांच्य उपयोग बहुतेक वनमान-
 न व्यमथ्यैर वेला जातो व वा इच्छार्थवांचां वर्तमानद्रव्यावक धातुवापिन
 विद्येपन व जाययान्त व उचययान्त नाम वाचाच वाट उपयोग केला जागा. ही
 रूप धातूया पहिल्या अवस्त्वान द्वित्व यन्त व 'स' हा 'ए' जोडून व नार
 जेव्य ते प्रत्यय जोडून केली जातात.

- २ दोष विवक्षता दुर्जनन गुण एव वर्णिता ।
अस्मिन् जगति तत्त्व जिज्ञासमाना बह्व जना दृश्यन्ते ।
प्रियक्षमाणेन पार्थेन कृष्ण आहूत ।

वरील वाक्यामध्ये इच्छाधक क्रियापदाचा वर्तमानकालाचा धातुसाधित विशेषण आजकळ आहे परस्मैपदा रण अत् प्रत्यय अवृत्त व आत्मनेपदी मान हा प्रत्यय लावून उच्चार करा ज्ञानात

- ३ ज्ञानस्य लिप्सा यतोना मनसि वर्तते ।
यशस ईप्सा वीरा धारयन्ति ।
तत्त्वस्य जिज्ञासया मुनय स्वास्थ्य न लभन्ते ।

इच्छाधक क्रियापदाच्या अगारा 'ज्' हा प्रत्यय जाळण असता इच्छाधक मानवाचक नाम तयार होत व जना नामाचा उपयोग करत सर्मक धातूपासून पालें असले तर त्या क्रियाचा कर्मपाती एणी विभक्ति जोडून केवळ जातो जसे, ज्ञानस्य लिप्सा

- ४ जलविन्दून् पिपासु शिखी धारियन्त्र परित भ्रमति ।
रावण जिघासु राम विभीषणसुग्रीवाभ्या सह सख्य चकार ।
देशान्तराणि विजिगीषु रघु महासन्धेन सह प्रतस्थे ।

वरील वाक्यात इच्छाधक क्रियापदाच्या अगारा 'उ' हा प्रत्यय जोडला असता इच्छाधक क्तुवाचक नाम तयार होत व ते सर्मक क्रियापदाचे असल्यास मूल कर्मपद द्वितीयतच जोडतात जम—जलविन्दून् पिपासु । अर्थात अकर्मक धातूच्या इच्छाधक धातुसाधित नामाना वरील निदमाचा जररी नाही

अभ्यास ?

पुढील भागाचा अर्थ करून त्यातले इच्छाधक रणाचा उपयोग स्पष्ट करा —

- १ व भद्रं पराप्तन्ते वमथा वसुधाधिपा ।
त दिक्षा वमयस्य वसुधाभिः परते ॥

- ४ नृतस्य लिप्सा कृप तस्य दित्ता विन गगन्नाथ दधि स्वदाने ।
 सपस्य शान्ति कुटिलस्य भेदा विधातृश्री न हि दृश्यते ॥
- ३ दशरथे विनिर्गापुणा स चान मितभाषिणाम् ।
 रघुणामन्वय वदे तनुवाक्विभवोऽपि सन् ॥
- ४ यमक्षेत्रे कुम्भेने समवता युयुत्सव ।
 नामद्य पाण्डवाश्चैव श्चिन्नुवत् सधन ॥
- ५ यानेव हत्वा न विनाविषाम तऽवस्थिता प्रमुखा धानरुणा ।
 अन्वयतन्त्र भीष्मस्य रथ हेमपरिष्कृतम् ।
- ६ विषावन्तो महाबाहास्तस्मिन् धारे न तयुता ॥
 सत्ता रमण्यपिद्वयो यथा युवन्ति भारत ।
 युष्मद्भिर्द्वैतय सधनिर्घीपुर्लक्ष्मद्रहम् ॥
- ७ विद्यामवसता कृष्ण पार्थस्त्राभ्यान् मनोवपान् ।
 मुने दे हेमसच्छत्रान् श्रेणानाद्यन मन्वरात् ॥
- ८ कुदरा न क्षणे तस्मिन् क्षतप्रवृत्तिन त्वा ।
 क्षुण निनीपुनिर्ग्रीभान्तो विष्णाय परिभि ॥
- ९ इवेवमुक्त्वा तुन एवतार क्षिय रिपुन क्षनगोपनाथ ।
 नाम सुसुतु समर प्रयाग कणस्य रक्षाय गिरी जिहासु ॥

टीपा

- १ दुष्यन्तर्न मृग राक्षसा श्रेष्ठान् महत्तेजः शीघ्रः ।
 २ इत्यनेन सन्वादा श्रेष्ठान् महत्तेजः शीघ्रः ।
 ३ कर्तुं नामे कुम्भारम्भी भ्रष्टेण शीघ्रतः ।
 ४ भारत—हे युयुत्सव

अभ्यास २

तन्मै दिवसो रूपे नोत्सा धान्ते व स्य नद्वे हे मत्स पुत्रात्
 वासनातीत रिशान्ता द्विस्तान् शान्ते मी रूपे वाता —

- १ युजे मन्त्रे गीता महत्ता गीर्वाण अतुच्छतः ।
 २ पर तस्य ——— यत्तद शरणा मन्त्रधरनि ।
 ३ परी ताना पारिषोपिभ्यः ——— मन्त्रिणां उग्रता मन्त्रिणैः ।

- ४ सवना भक्तिर्जाप्या भवसागर ————— ।
 ५ दार्षप्रवासेन धान्ता पान्था शीत जल ————— ।
 ६ अधुना विविधानि शास्त्राणि ————— विद्याधिन जलपर्यटन कुर्वन्ति ।
 ७ सीता ————— मासति अरिस्ता लङ्का पर्यभ्रमत् ।
 ८ परहित ————— नरा न कदापि ह्येन गणयन्ति ।
 ९ महात्मना दोषान् ————— नरा तेषां पुरत तथा स्तुं न प्रभवन्ति ।
 १० मोक्षमार्गं ————— नर प्रथमत युक्तं गुरुम् अन्विष्येत् ।
 (विवक्षुव, प्रविविधु, तृतीयेभ्यः, विधासुव, ईप्सा, जिज्ञासमाना,
 चिन्तयेव, विद्वद्भ्यः, विपासन्ति, आविजिगमिषुव)

पाठ ५२.

नामधातु व पौनःपुन्यार्थक क्रियापदं.

नामधातु

- १ परोपकारधृताः सज्जनाः अङ्गीकृते कार्ये न कदापि मन्दाः
 इय भवन्ति (मन्दायन्ते) ।
 चन्द्रमाः समग्रं जीघ्रलोके ज्योत्स्नया धवलं करोति
 (धवलयति) ।
 पुत्रम् इच्छता (पुत्रीयता) दशरथेन ससम् आरब्धम् ।
 वरं लिप्सुः शिष्यः मुनिं नमस् करोति (नमस्यति) ।

वरील शक्यताील क्रियापदं, नामे व विशेषणे वापासून तयार केलेली आहेत. यांना नामधातु असे म्हणतात. हाही प्रयोजक व इच्छाबद्द क्रियापदान्-प्रमाणे साधित क्रियापदान्चा प्रकार आहे. या क्रियापदान्चा निरनिराळा अर्थ होता जसे—मन्दायन्ते—मन्द होतात, धवलयति—शुभ्र करतो, पुत्रीयति—पुत्र-

कान्धति-मुलादी इच्छा करतो व नमस्यति-नमस्कार करतो अथवा पूजा करतो, शब्दायते-आवाज करतो, इत्यादि.

नामघातं प्राप्तुं होशरीं वर्तमानकालवाचक धातुसाधिते व कर्मणिभूतकालवाचक धातुसाधिते विशेष उपयोगात् वेतात. नामघातु १० काल व अर्थ सामर्थ्ये चालकता वेतात, परंतु वर्तमानकाली रूपच ज्यास्त प्रचारात् आहेत.

२ राहुणा चन्द्रः कबलितः भवति । सद्भाते शहनादे घनुभिः शब्दापितम् ।

यशस्कायता वीरेण पराक्रमः दर्शयितव्यः ।

संकटे प्राप्ते नरः दोलायमानमतिः भवति ।

वरील वाक्यात नामघातूंची कर्मणिभूतकालवाचक धातुसाधित रूपे व वर्तमानकालवाचक धातुसाधित रूपे योजलेली आहेत.

पौनःपुन्यार्यक क्रियापदें

३ साक्षां यधिरः इति अज्ञात्वा न्यायाभ्यक्षाः तं वृत्तान्तं पुनः पुनः पृच्छति (परीपृच्छयते) ।

देवदत्तस्य नरस्य मतिः पुनः पुनः लुप्यति (लोलुप्यते) ।

तेजसा अतीव दीप्यमानं (देदीप्यमानम्) जातमात्रं रामं

दृष्ट्वा कौसल्या प्रहृष्टा यभूच ।

वरील वाक्यात प्रच्छ्, लुप्, दीप् या क्रियापदांची पौनःपुन्यार्यक रूपे योजलेली आहेत. ही रूपे मूळ धातूंचे दर्शविलेली क्रिया पुन्हा पुन्हा अथवा ज्यास्त वेळांवेळें केला जाते असा अर्थ दर्शविलान. ही मुद्रा साधित क्रियापद आहेत व जरी यांची रूपे मरें काल व अर्थ सामर्थ्ये होऊं शकतात तरी वर्तमानकालीन रूपे वाक्यासामर्थ्य उपयोगात् आलेली दिग्गतात याप्राप्तुं ही निरनिराळी धातुसाधित विशेषणे अथवा अव्यय चन्कितां वेतात, परंतु वर्तमानकालवाचक धातुसाधितच ज्यास्त उपयोगात् दिग्गतात. संस्कृत वाङ्मयसामर्थ्ये पौनःपुन्यार्यकाचा पारंग योजा उपयोग केला जातो.

अभ्यास १

पुढाल श्यामाचा अथ कम्बु त्वातील नामधातूचा व पान पुन्यार्धकाचा
उपयोग स्पष्ट करा —

- १ मुणायन्ते शोषा मुजनवदने तुजनमुख
मुणा दोषावन्ते निमित्ति जगता विरम्यपरम् ।
- २ अवलयति समग्र चन्द्रमा नावलाक
विमिति निवत्त्यु नालसस्य प्रमाष्टि ।
- ३ शिशुषा शिष्या वा यदसि नाक्षिण्यु तथा
शिषुदहत्यस्यस्ववि तु भक्ति शब्दवति ।
- ४ पुनायता तेन वराहनाभिमानाथ विद्वान् कृतपु श्रियावान् ।
- ५ ललप्यस्य प्रगमान समन्ताः प्राणिसमग्रान्वदनेऽवगच्छन् ।
तेनाभिराधुय जगत्समग्र भाससाधोप्रा प्रतपन्ति विष्णो ॥
- ६ मर्दा तु मन्दमन्दानि मध्ये समारम्भानि च ।
अन्ते श्रेष्ठायमानानि सगतानि पुर्वे सह ॥
- ७ बाण्यामते निपातिना मम दृष्टिरस्मिन्
वात्म व्यन्धि हृदय मनस्य प्रसाद् ।
- ८ धनुप्रथम धारमृणाल वणमुदायमान व्यवन मनानम ।
ददस्य चन्द्र स कपिप्रसीर पीडयमान गरम्य च दगध ॥
- ९ अपरा निहिता मये रावणस्य निवेपने ।
नग लालप्ये काग पत्ररूपेव सावरेण ॥
- १० ददस्य तत्र वैदर्भी मातामण्यमादृताम् ।
ददीप्यमाना वगुषा श्रिया त वरवर्णिनाम् ॥

टीपा

- ४ तेन-इह धनं, शिष्य-श्यामा इव
- ७ धारामनी लयात् पानून इव जग्य श्रेष्ठ
- ९ अपरा कावण्यात् एतं ललप्य वदत्या नगपत्रे इव चन्द्र
- १० वनपुत्रा इव मातामण्ये वैदर्भी ददस्य इति जग्य

अभ्यास २

पुत्राल वाक्यात्ताल रिनाम्या विवागी वसात् दित्स्या रूपापैकी योग्य ता
हर्ष योना —

- १ वदा चौरस्य विराटत्रपस्य गाव हता तदा अज्ञातिवासात् अनन्तरम्
आत्मान — अरम् एव बाल इति अनुज ज्ञातवान् ।
- २ निर्मयं मया पात्रमान जल त्वम् — इति वृत्तेण अत्राक्षिण
सक्रोष पृष्ट ।
- ३ — तारापात्रेण विविधै प्रनरै पुनप्राप्तय इधर पूजित ।
- ४ विद्व प्रतहन्मत्तस्य नरस्य चित्तगुप्त — ।
- ५ विपम् अपि — इवरेच्छया ।
- ६ उदरपूरणाय भित्तुन प्रामन् ग्राम — ।
- ७ रावन् इमित वस्तु पुन पुन दागमान शिपु न लयते
तावन् स — ।
- ८ सत्रभूतो हनिभि तृता अक्षय — शिलाभि गोभन्ते ।
- ९ अनिले पूनमाणा काचका मधुर — ।
- १० निविष्टेषु अरप्येषु — मुनय परमूलाक्षिन नवन्ति ।
(ताज्वल्यमानानि , रमृतादते , तपस्यन्त , आविश्यसि , यत्रम्यते,
प्रकञ्चित्तुम् , दोलायते , पुत्रायता , शेरयते , शब्दायन्ते)

पाठ ५३.

अन्वयै.

- १ (अ) अथ प्रथमं तन्त्रम् आरभ्यत— पश्चिन्वा तन्त्राचा आरभ
कला ताता
- (आ) अथ लक्ष्मणात्मज चन्द्रनेतु अश्वसंरदाणार्थे ग्रहित.
— नर लक्ष्मणास मुग्धा चन्द्रेशु अश्वच्छा रक्षणाकरिता
पाठवित्ता मला

- (इ) अथ भवान् योद्धुं समर्थः—आपण लठण्यास समर्थ
वाहो वाय ?
- (ई) अथ भवत्याः कोतुकम् अस्मिन् विषये तर्हि अहं
कथयापि मद्बुद्धम्—जर या विपदाबद्दल वाइसाहेबाच्या
मनात उत्सुकता असेल तर मी माझी हकीकत सांगता
- (उ) गुरुः—अथि चाल अपि घातः अर्थः त्वया । चाल.—
अथ किम् । गुरु—गुला तुला अर्थ समजला ना ?
मुलगा—होय तर

अथ या अवस्थ्याचा उपयोग निरनिराळ्या अर्थी केळ जातो हें बराच
साक्षात्कार लक्षात घेईल.

‘ज’ मध्ये प्रथम मुरु करताना अथवा विषयनाला जाताना उरताना शुभदर्शन
अथवा म्हणून योजलेले आहे.

‘जा’ मध्ये ‘नतर’ या अर्थी योजलेले आहे.

‘इ’ मध्ये प्रथमच वाक्याच्या आरम्भी योजलेले आहे

‘इ’ मध्ये ‘जर’ या अर्थी योजलेले आहे

‘उ’ मध्ये ‘अथ’ला ‘किं’ जोडले आहे व त्याचा उपयोग त्याचा
प्रारम्भ होकारार्थी उत्तर दर्शककर्ता करतात अथ दर्शिलेले आहे

२ (अ) अपि युद्धं समाप्तम् इति घृतराष्ट्रः सत्रयम् अपृच्छत् ।

(आ) श्रामता अपि विद्यावत्सु आदरेण चरित्तव्यम् ।

(इ) सीता स्वर्गं लक्ष्मणम् आश्राप्य राम. सनागृहात्
निर्गतः ।

लक्ष्मणः अपि तथा इति उक्त्या त्रातृवचनम्
अनुससार ।

(ई) अपि नाम इभ्यः संमटं दूरिषुचात् ।

अपि या अवस्थ्याचा उपयोग बराच चार वाक्यात निरनिराळ्या अर्थी
केला आहे

‘अ’ मध्ये प्रधास्या आरंभा अपि वा अव्ययाचा उपयोग केलेला आहे, व संस्कृतमध्ये प्रथम विचारतांना या पद्धतीचाच अवलंब केला जातो.

‘आ’ मध्ये ‘मुद्रा’ वा अर्था उपयोग केलेला आहे.

‘इ’ मध्ये ‘आणि मुद्रा’ या अर्था उपयोग केलेला आहे. अशा वेळेला ज्या वाक्यात अपि योजलेले असोत त्याचा मागील वाक्याशी संबंध असतो.

‘ई’ मध्ये ‘अपि’ हे अव्यय ‘नाम’ वा अव्ययावरुनच योजलेले आहे. त्याचा अर्थ ‘असे वाटते, अशी आशा आहे’ असा तऱ्हेचा होतो. या वाक्यातील क्रियापद सामान्यतः विव्ययी असते, नुसत्या ‘अपि’ वा अव्ययानेही हा अर्थ दर्शविला जातो.

३ (अ) इति श्री रामरक्षास्तोत्रं सम्पूर्णम् ।

(आ) मित्रनाशः मा भूत् इति अहं स्वजीवितं संशये पातयामि ।

(इ) महाभेतावृत्तान्तं श्रुत्वा चन्द्रार्पीडः इति अचोचत् ।

‘अ’ मध्ये कोणताहि मंत्र अथवा विभाग समाप्त झाला म्हणजे शेवटी इति हे अव्यय योजतात हे दर्शविलेले आहे.

‘आ’ मध्ये हेतुवाचक वाक्यानंतर ‘म्हणून अथवा मा हेतूने’ वा अर्था इति याचा उपयोग केलेला आहे.

‘इ’ मध्ये ‘पुढे तिहित्याप्रमाणे’ किंवा ‘असे’ वा अर्था उपयोग केलेला आहे. या अर्था एवम् अथवा इयम् याचाहि उपयोग करतात.

४ कामश्लोमानाम् परैरुः अपि नरं नाशयितुं समर्थः ।

शुभ्र पतेपां समवायः ।

मेधावी अपि ईशतत्वं यथार्थतः क्षानुम् असमर्थः किं पुनः

मृत्पिण्डपुष्टिः ।

वरील वाक्यात किम् हा शब्द उत व पुनः या अव्ययांना जोडून योजलेला आहे. त्याचा अर्थ किती ज्यास्त अथवा किती कमी असा संदर्भात घेऊन होत असतो. जसे—काम, क्रोध व लोभ यांची एक एक मुद्रा मनुष्याचा नाश करण्याला समर्थ आहे पर च मर्षेना समूह क्षिती ज्यास्त

नाशकारक असेल ? बुद्धिमान् मनुष्याला मुद्दा ईश्वराचें तत्त्व समजत नाही, नग मददुद्धीच्या मनुष्याला किती कमी समजेल बरें ?

याच अर्थी विमु तिवा निम्न साचाही उपयोग करतात

५. कश्चित् न कोऽपि अत्र उपद्रवः सम्भवति । (या ठिकाणी वाही उपद्रव नाहीना ? अथवा असे वाटते की या ठिकाणी वाही उपद्रव नाही)

कश्चित् कुशलिनः सर्वे गृहवासिनः । (घरातील सव मंडळी कुशल आहेत ना ? [अर्थान् आहेत])

कश्चित् हे अन्वय सौम्य रीतीने प्रश्न विचारक्याचा असल्यास याजतात, व त्या प्रश्नाचें उत्तर प्रश्नाचे माळणोवस्तुच ध्यात केले जाते. जसं— बरील पहिल्या वाक्यात 'उपद्रव नाही ना' या प्रश्नाचें अरेक्षित उत्तर 'नाही' हें आहे, व दुसऱ्या वाक्यात 'कुशल आहेत ना' या प्रश्नाचें उत्तर 'आहेत' हें आहे

६. कः सूर्यवंशः कः च मम अल्पधियया मतिः । (कोठे तो सूर्यवंश व रोणावडे मारती तुदुपुजी बुद्धि ' म्हणजे दोहोंमध्ये पार फरक किंचा असण्याचा आहे)

कः ईश्वरं तीव्रं तपः कः च पथा सोमलतनुः । (कोठे हा राडतर तपध्या व कोठे हें कोमठ घरीर ! म्हणजे दोहोंमध्ये पार मोठ अतर आहे)

कः हे अन्य ज्या दोन गोष्टींमध्ये पार फरक तरा असण्याचा तह अशा दोन्ही ठिकाणी फरक दशाभिप्रायारिता दोनतल म्हणून दोन निरनिराळ्या शब्दांपुढापर्यंत कः हे अन्य दोनतलें असे तर त्या दोहोंमध्ये पार फरक आहे अर्थ समजावें

७. कामं भवान् प्रहत्या चतुरः । तथापि यज्ञः प्रानये भयता महाप्रयत्नः कार्यः । (आपण व ना चतुर जातो ह् मूट, तथापि या निर्व्यभिचारिता जाव काय नाया प्रयत्न करा पाटिजे)

समं सिंहः मृगयज्ञः । तथापि तस्यापि भक्ष्यार्थं सत्करणम् आयदयम् । (सिंह वन्य पशूला गता ही गेंद्र परत, तथा ताल मुद्दा भक्ष्य निर्व्यभिचारिता ग प हर कित्ते आपल्याच अताप)

बधल वाक्यावरून हे उक्तात येईल की, 'तेव्हा एसादा मोष्ट खूब करून दुसरी विरुद्ध मोष्ट माडावयाचा असले त्या वेळा करून असल्या मोष्ट दर्शविणाऱ्या वाक्यावरून 'रामम्' हे अव्यय योजतात व विरुद्ध मोष्ट दर्शविणाऱ्या वाक्यावरून 'तथापि, अपि तु' इत्यादि अव्यय योजतात

८ न केवलं राम रावण जघान अपि तु निर्भीषण लंकाराज्ये
स्थापयामास ।

न केवलं य महत अपभापते शुणोति तस्मात् अपि य
स पापभाक् ।

या वेळेला एकमेकावर बघून बसणाऱ्या दोन वाक्यांना जोडणारे शब्द 'केवलं नस नव्हे तर' अशा अर्थाने असल्या त्या वेळा पहिल्या वाक्यात 'न केवलं' हा अव्यय वापतात व दुसऱ्या वाक्यात 'अपि तु' किंवा 'तु' अशी अव्यये वापतात

अभ्यास ?

पुढाचे वाक्यांना व ओळींना १४ रून त्यालाळ विविध अव्ययांचे उपयोग स्पष्ट करा —

- १ पुण्यानि हि नामग्रहणानि महामुनीनां हि पुनर्दशनानि ।
- २ यथा वनज्योत्त्रानुपेण पादपेन सगता अपि नामान्महान्यात्मनोऽनुसृतं वरं लभत ते विन्मदामास शत्रुन्धरा ।
- ३ व वत हरिणकानां जावित चातिलात्मं
इ व निगिनिपता व प्रसारा शरस्ते ।
- ४ सगिपमनुविद्ध येनकेनापि रन्व
मालिनमाप हिनशालधन लभ्मी तनाति ।
इदमपिस्मनोज्ञा वरुस्तेनापि रन्वा
दिमिप हि मपुतात्ता म्मदन नाह्नीनाम् ॥
- ५ निवचतानाति किन्त्यप्य वद पुर्वात्ता सुदुरिचोत्तरापर ।
न केवलं च महतीऽपभापते शुणोति तस्मात्पि च स पापभाक् ॥

- ६ कामं फर्णान्ताविश्रान्ते विद्याले तस्य लोचने ।
चक्षुष्मत्ता तु याक्षेण सूक्ष्मकार्यार्थदर्शिना ॥
- ७ पक्षिदेतच्छ्रुतं पार्थ त्वयैसाप्रेण चेतसा ।
कनिदज्ञानसमोहः प्रनष्टस्ते धनंजय ॥
- ८ स्त्रीणामशिक्षितपटुत्वममानुषीषु रान्दश्यते किमुत याः प्रतिबोधवत्यः ।
- ९ सुररथया मङ्गलतूर्यनिस्वनाः प्रनोदन्त्ये. सह चारयोपिताम् ।
न केवलं सधनि मागधीपतेः पयि व्यजृम्भन्त दिवौक्तसामपि ॥
- १० अथाजिनापादधरः प्रगल्भज्ञाग्ज्वलतिव ब्रह्ममयेन तेजसा ।
विवेश कश्चिच्चाटिलस्तपोवर्णं शरीरबद्धः प्रथमाश्रमो यथा ॥

टीपा

- ४ दयम्—शकुन्ताला.
५ तपश्चर्यौ वरणाभ्या पार्वतीनें दासीला उदेरान् महत्केला शोक.
६ तस्य—रथोः.
७ भीतिभ्या शेवर्षी श्रीदृष्टान्तो अर्जुनाला विचारलेला श्रद्ध.
१० संकटाचै बद्धरूप वर्णन.
अजिनापादधरः—हरिणाचै वातके व पलाशदण्ड धारण वरणात्.

अभ्यास २

- या धव्यातील योग्य ती अव्यये पुढील वाक्यातील रिक्तस्थानां ठिकाणी शब्दाः—
- १ पिता पुत्रं पुच्छतिः—पयि जात ^{अपि} समाप्तं सन्ध्यावन्दनम् ।
पुनः प्रतिवदति—इष्टं कियत् ।
- २ ^{अपि} सन्तु सत्यमापिणः सहस्रधाः अस्मिन् जगति ^{अपि} न कोऽपि हरिश्चन्द्रेण तुलाम् आरोहं योग्यः ।
- ३ ^{अपि} सुखवसा वृषेण राचेतनाः प्राणिनः उर्वर्या प्रयुक्तं पृथाः ^{अपि} अचेतनाः अपि ।
- ४ अहुरीयनं दृष्ट्वा दुष्पन्त वदति स्वगतम्ः—^{अपि} शकुन्ताला महां न कुप्येत तस्याः अकारणप्रत्याख्यानन ।
- ५ ^{अपि} परमेश्वरस्य सृष्टिरचनाकौशलम् ^{अपि} अल्पमेवमः नरस्य तद् शक्तुं प्रयत्नः ।

- ६ गोविन्दः चिरात् दृष्टं वयस्यं पृच्छतिः— भवान् माम् अभिजानाति ।
- ७ रामाज्ञया लक्ष्मणेन वने त्यक्त्वा सीता तम् ^{इति} अवदत् ।
- ८ गर्भेश्वरत्वम् अग्निवद्वीचनत्वम् अमानुषशक्तित्वं च इति महती खलु इयम् अनर्थपरम्परा । एकैकम् अपि एतेषां महते अनर्थाय कल्पते ।
—^{किञ्चित्} समवाय ।
- ९ भीष्म. कृष्णसाहायम् अर्जुनं पराजितुम् अरुणम् । शोषः ^{अर्जुन} तद् कर्तुं न अशक्नोत् ।
- १० अर्जुनस्य अभिप्रवेष्ट. मा भूत् ^{इति} धीकृष्णेन सूर्यविम्बं संवृतम् ।

पाठ ५४.

अव्ययै—पुढे चाल्.

- १ किं तेन जातु जातेन यः न विद्वान् न भक्तिमान् ।
न जातु कामः कामानाम् उपभोगेन शाम्यति ।

जातु या अव्ययाया उपयोग 'अगदी, मुब्बीच, कदाचित्' अत्रा अर्ची पाक्याला जोर वेण्याकरिता करितात.

- २ दिष्ट्या संकटं निवारितम् । ✓
दिष्ट्या भवान् विजयेन चर्धते । ✓

'दिष्ट्या' म्हणजे मुद्देवाने या सुगीपान्ता नामाचा अव्ययासारखा उपयोग केला जातो.

'दिष्ट्या' शब्दाचा मूळ या किदापदाबरोबर उपयोग केला म्हणजे त्याचा अर्थ अभिनन्दन करणे असा होतो. त्या वाक्यात ज्याचे अभिनन्दन करावयाचे त्याची प्रथमा विभक्ति व ज्याबद्दल अभिनन्दन करावयाचे त्याची सुतीया विभक्ति योजतात.

३ प्रायः गच्छति यत्र भाग्यरहितः तत्र एव यान्ति आपदः ।

प्रायेण एते रमणधिरहेषु अङ्गनानां विनोदाः ।

प्रायः किंवा प्रायेण याचा उपयोग 'बहुतरहन' 'बहुशी' या अर्थी
केला जातो.

४ (अ) यथा वीजं तथा अङ्कुरः । (जसे वीं तसा अङ्कुर)

(आ) यथा त्वं धूर्तः न विप्रलम्बसे तथा घतंथाः । (ज्या
रीतीने भूर्ता म्हणून फसविला जाणार नाहास तसा तूं वाग)

(इ) यथा अयं पान्थः विचेतनः दृश्यते तथा तर्क्यामि
यद् अयं चण्डातपेन मूर्च्छाम् आपन्नः । (ज्या अर्थी
ह्या वाडसक्या काही हाल्याल दिसत नाही त्या अर्थी मला
भसे वाडते वीं मूर्खाच्या अति प्रसर उणतेनें याला मूर्ख
आली आहे)

(ई) न तथा पीडयति दारिद्र्यं यथा अपमानः । (जसमान
जत दुख देता तसें शरिअ देत नाही)

(उ) यथा यथा वायुः शीततरं वातुं प्रवृत्ते तथा तथा
दृढतरम् आवृणोत् पान्थः स्वदारीरं कम्बलेन ।
(जसज्या वारा जथिक जेठ वातुं लागला तमतसा वाडसकः
पोंगडी शरीराभोवतीं जथिक अथिक पट गुंडातुं लागला)

वरील पाच वाक्यामध्ये यथा-तथा या जोड उभयानुकी जवक्याचा उपयोग
दर्शविला आहे. सामान्यत यथा हे गौण वाक्याचरोवर योजनात व तथा
हे मुख्य वाक्याचरोवर योजनात

'ज' मध्ये—जसा—तसा या अर्थी उपयोग केलेला आहे.

'जा' ,, —ज्या रीतीने—त्या रीतीने ,, ,, ,,

'इ' ,, —ज्या अर्थी—त्या अर्थी ,, ,, ,,

'ई' मध्ये—जितसा किंवा जसा—तितसा किंवा तसा या अर्थी उपयोग
केलेला आहे.

‘उ’ मध्ये—इथा व तथा हा दोनशेनदा योजनेला असून त्याचा अर्थ
‘जितकें अधिक-तितकें अधिक किंवा जसा जसा-तसा तसा’
असा होतो.

५. (अ) यावान् प्रयत्नः तावत् फलम् । (जितका प्रयत्न
तितकें फळ)

(आ) यावत् धनं लब्धं तावत् उपयुक्तम् । (जितकें धन
मिळविले गेले तितकें म्हणजे सर्व धन सर्व केले गेले)

(इ) यावत् रणाङ्गणं गच्छन्ति सैनिकाः तावत् मया अपि
तत्र गन्तव्यम् । (शिपाई रणाङ्गावर पोचतात तोंपर्यंत
मलाही तेथे गेले पाहिजे)

(ई) यावत् व्याधः न निवर्तते तावत् एव अस्माभिः
जालेन सह उद्भयितव्यम् । (परती परत वेध्यापूर्वीच
वापत्यसह जाव्यासह उडालें पाहिजे.)

यावत् व तावत् याचा विशेषाप्रमाणें ‘जितका-तितका’ या अर्थी
उपयोग केला जातो व अव्ययाप्रमाणें ‘जोंपर्यंत-तोंपर्यंत’ या अर्थी उपयोग
केला जातो.

‘अ व आ’ मध्ये विशेषात्प्राप्ता ‘जितका-तितका, जितकें-तितकें’ या अर्थी
उपयोग केलेला आहे. ‘आ’ मध्ये यावत्-तावत् याचा अर्थ ‘सर्व’ असा होतो.

‘इ’ मध्ये जोंपर्यंत-तोंपर्यंत असा अर्थी उपयोग केलेला आहे.

‘ई’ मध्ये यावत् वाच्यापरोक्षर न हें अव्यय योग्य त्याचा अर्थ ‘पूर्वीच’
असा झाला आहे.

६. वरं प्राणत्यागः न पुनर् अपमानः । (मरण गेला तरा पुनरा
पुनरु अपमान नवी)

वरम् एकः गुणी पुत्रः न च मूर्खशतानि अपि । (एक गुणवान्
पुत्र चालेल पण शेनहों मूर्ख नसोत)

वरं-न याचा उपयोग ‘एकाही गोष्ट पुनरुची पण दुसरी नवी’ या अर्थी

केल पातो जी मोट इष्ट किंवा पसत असते ती दर्शविणाऱ्या शब्दाबरोबर 'वर' याचा उपयोग करतात व जा अनिष्ट किंवा नापसत असते ती दर्शविणाऱ्या शब्दाबरोबर 'न, नतु, न पुन, न च' याचा उपयोग करतात घरं व न या शब्दानंतर तुवन्त रूपे योजता वामा नयेत, वाक्ये अथवा प्रथमान्त नामे योजिली पाहिजेत

'घरं' याचा उपयोग तारतम्यदर्शक रूपाप्रमाणे पञ्चम्यन्त नामाबरोबरह करतात, असे— वर कूपशतात् वापी ।

७ स्थाने अयं कुमारः सर्वदमन. इति कृतनामधेय. भवति ।

(या मुलाचे सर्वदमन हे नाव अगदी योग्य आहे)

अस्थाने खलु तव प्रयत्न. । (सरोवर तुसा प्रयत्न अयोग्य आहे)

स्थाने व अस्थाने याचा 'योग्य स्थली आहे व अयोग्य स्थली आहे' वा अर्था अभ्युपगमाकरिता उपयोग करतात

८ (अ) हा हन्त हन्त नलिनीं गज. उज्जहार ।

(आ) हन्त प्रतिहतं सङ्घटम् ईशकृपया ।

हन्त हे उद्गारबोधक अव्यय असल्याने शोक दर्शविते व आत्मभ्ये धानद दर्शवित

अभ्यास १

पुढील श्लोकाचा अर्थ वरून त्यातील विशिष्ट अव्ययाचा उपयोग स्पष्ट करा —

- १ न हि जातवधमन्वन्वो मनुष्य इति भूमिष ।
महती देवता ह्येषा नररुणेण तिष्ठति ॥
- २ यथा स्त्रीणा तथा वाचा साधुत्वे पुत्रो जन ।
- ३ दिष्ट्या सोऽथ महाबाहुरञ्जनालन्दवधन ।
सस्य पायल कृतिनो वय च भुवनानि च ॥
- ४ बधुचतुर्भेऽपि सथैव शान्ता प्रिया तनूजास्य तथैव सीता ।
- ५ प्रायेण नावा व्यग्रनेषु मग्ना निन्दन्ति देव न पुष्टत स्वम् ।
- ६ पर वन व्याग्रनेन्द्रसवितम् न यधुमध्ये वनहान्तावितम् ।
- ७ स्थाने ह्यपारेण तव प्रतीर्त्तो जगत्प्रहृष्यत्सुरज्यते च ।

पाठ ५५.

वाक्यरचना.

१. अस्ति गोतमस्यारण्ये प्रस्तुतयज्ञः कश्चिद्ब्राह्मणः । स च यज्ञार्थं ग्रामान्तराच्छागमुपक्रीय स्मृन्धे नीत्या गच्छन् धूर्त-
प्रयेणावलोकितः । ततस्ते धूर्ता यद्येष ह्यगः केनाप्युपायेन
लभ्यते तदा मतिप्ररूपो भवतीति समालोक्य वृक्षप्रयतले
क्रोदान्तरेण तस्य ब्राह्मणस्यागमनं प्रतीक्षमाणाः पथि स्थिताः ।

बरील उवाच्यामध्वे लसुत भापेचे माधे च समजव्याम सोपे अनं सल्लय भापेसी ज्याचा अल्प परिचय झाला आहे असा वाक्यरचना उपपुष्क अम स्वरूप आहे. त्याचाल वाक्यरचना वा पुस्तकात पूर्वी दिलेल्या नियमाना अतुरूप अशीच आहे हे दिसून येईल.

पहिल वाक्य — प्रार्थना झाले की गोतम गागापदाची अभावामुळे 'अस्ति' हे क्रियापद भारती योजलेले आहे. जरपणे हे अविद्यमानाची पद नंतर योजलेले आहे प्रस्तुतयज्ञः हे साम्प्रतिक विनेदन ब्राह्मणः जाये पूर्वी आले आहे

दुसरे वाक्य — पहिल्या वाक्याची जोडण्याकरिता 'च' या उपसर्ग पहिल्या शब्दानंतर नेत्रेला आहे. त्याचप्रमाणे सः या पदपदाची सपद्ध अयुक्त्या पहिल्या दोन क्रियाशब्द उपप्रीय च नीत्या या ल्यनन्त्याचा उपसर्ग युक्ता आहे अवलोकितः हे सम्यक् शब्दार्थे दर्शकभूतशब्दवाचक धातुसहित क्रियापदा-
एवमी उपयोगात जाणवेल आहे. त्यामुळे वाक्यरचना दर्शक भूत शब्दवाचक
आहे. त्याचप्रमाणे 'तौ ज्ञानं जसतां पादित्वा गेयं' हा शब्द दर्शकभूतशब्दार्थी
'गच्छन्' हे व अमानशब्दवाचक धातुसहित योजलेले आहे

तिसरे वाक्य — याचा रचनाही पूर्वी दिलेल्या नियमानुसार झाला आहे. या वाक्यात स्थिता. हे अदर्शक धातुचे दर्शकभूतशब्दवाचक धातुसहित शब्द अर्थात
अनन्त्यामुळे रचना दर्शकभूतशब्दार्थी झाली आहे. 'यद्येष .. भवति' हा
त्या धातुचा मता शब्द विचार आहे हे दर्शकभूतशब्दार्थी त्याच्या शब्दार्थी 'इति' हे
अर्थवाचक आहे अर्थवाचक शब्द शब्दार्थी या पुस्तकात पूर्वी दिलेल्या नियमानुसार

रचना केली असतां मूळ संस्कृत प्रंथातील रचनेसारखी रचना करतां येईल.

२ अथास्तंगते भगवति रयौ सा छत्रग्राहिणी समागत्याकथयत् ।
मर्तृदारिके तयोर्मुनिकुमारयोरेभ्यतरो द्वारि तिष्ठति कथयति
चाक्षमालामुपयाचितुमागतोऽस्मीति । अहं तु मुनि-
कुमारानामग्रहणादेव स्थानस्थितापि गतेषु द्वारदेशं समुप-
जाततदागमनशङ्का समाह्वयान्यतमं कञ्चुकिनं गच्छ
प्रवेक्ष्यतामित्यादिश्य ग्राहिणवम् । अथ मुहूर्तादिव तं
तस्यानुरूपं सखायमृषिकुमारं कपिञ्जलनामानं जराधव-
लस्य कञ्चुकिनांऽनुमार्गेणागच्छन्तमपश्यम् ।

परील उतारा कादम्बरीतील आहे. कादम्बरीतील भाषा म्हणजे पूर्णावस्थेत प्राप्त झालेली संस्कृत भाषा होय. त्यामध्ये समासाचे प्राचुर्य, रचनेचे सोपपद व शब्दांचे औचित्य दिसून येईल. परंतु अंतही वाक्यरचनेचे खानान्य निदम पाळलेले आहेत हे दिसून येईल.

प्रथम वाक्यः—आरंभी कालदर्शक सति सप्तमी रचना आहे. छत्रग्राहिणीच्या शब्दानंतर सेवटी इति हे अव्यय योजलेले आहे. 'अन्यतरः' सा कर्तृपदाधी संबद्ध असलेल्या क्रिया 'च' में जोडलेल्या आहेत व क्रमवार वर्णित्या आहेत.

द्वितीय वाक्यः—तु हे विरोधदर्शक उगदान्वयी अव्यय प्रथम न देतां 'अहं' नंतर आले आहे. अहं दाती संबद्ध असणाऱ्या पहिल्या दोन क्रियापद ल्यबन्तांचा उपयोग केलेला आहे, जसे— समाह्वय व आदिश्य. समाह्वय सा ल्यबन्ताचे कर्म-पद माध्य पूर्वी न योजतां नंतर योजलेले आहे. हा कादम्बरीच्या भाषेचा विशेष आहे.

तिसरे वाक्यः—शातील रचना सामान्यनिर्दिष्टानुसारच झाली आहे. अपश्यम् याचे कर्मपद व त्याची विशेषणे एकामागून एक योजलेली आहेत. अथ म्हणजे नंतर हे पहिल्याने आलेले आहे.

या दोन उदाहरावकृत असे दिसून येईल की खानान्वयः संस्कृत प्रंथातील वाक्यरचनेच्या निदममनुसार करण्यांत आलेली आहे त्याच निदमाचे स्पष्टीकरण या पुस्तकांत करण्यांत आले आहे.

शब्दसंग्रह.

अ

अंश (पु.)—भाग
 अकाल. (पु ; न. तत्पु.)—अयोग्य वेळ
 अक्षि (न.)—डोळा
 अगाध (वि.)—खोल
 अगारम् (न.)—घर
 अग्निर्नाश (स्त्री.)—आगीच्या साहा.
 ज्यानें चालणारे जहाज
 अङ्गुष्ठम् (न.)—जोफ
 अणु (न.)—पाप
 अद् (पु.)—माडी, विन्द्
 अङ्गना (स्त्री.)—स्त्री
 अङ्गुलीयम् (न.)—आगठी
 अचेतन (वि.; न. व.)—मद्द डोक्याचा
 अनानसु (व. स.)—ज्याचा रातु
 जन्मला नाही असा. युधिष्ठिर
 अजित (नि धातूचें क. भू. घा. वि.;
 न. तत्पु.)—न फिरलेले
 अजिनम् (न.)—हरिणाचें कातडे
 अद् (प्र. ग. प. प.)—दिवणें, मटणें
 अटवी (स्त्री.)—अरण्य
 अण्डम्. (न., पु.)—अण्डे
 अतिपट्ट (वि.)—अतिरच पट्टीण
 अतिलोल (वि.)—अतिरच चंचल,
 अनिरच दुर्बल, नानुद्ध

अवृण (वि.; न. व.)—ज्या ठिकाणां
 गवत नाही असां. (जाणा)
 अल्प (पु.)—अंत, संकट
 अवस्तात् (अव्यय) —खालां
 अधिगम (पु.)—लाभ, मिळविणें
 अधिजग्मिषस् (द्वि. भू. घा. वि.;
 अधि+गम्) —ज्यानें मिळविलेले
 आहे असा
 अधिदेवता (स्त्री)—मुख्य देवता
 अधील (क. भू. घा. वि.; अधि+इ)—
 शिक्केला
 अध्वग (पु)—वाटसह
 अनन्याय (पु.; न. तत्पु.)—सुटीचा
 दिवस
 अनपायिन् (वि)—नित्य टिकणारे,
 अविनाशी
 अनय (पु)—अनीति, अन्याय
 अनवेक्षणम् (न.; न. तत्पु.)—निष्ठा-
 कर्त्रीपणा, दुर्लक्ष
 अनाप (वि., न. व.)—निराधार
 अनामय -म् (पु., न.; न. तत्पु.)—
 निरोगीपणा
 अनिष्टेन (वि ; न. तत्पु.)—सुगी
 नसलेला
 अनिगम् (अव्यय)—एटगारणा, सताण
 अनीकम्- (न., पु)—हैच

अनुकम्पा (स्त्री.)—कृपा, दया
 अनुगत (अनु + ग् घातृत्वे क. मू. घा.
 वि.)—परवानगी दिलेला.
 अनुनय (पु.)—मनधरणी
 अनुविद् (अनु + व्यप् घातृत्वे क. मू.
 घा. वि.)—वेष्टिलेले
 अनुशयः (पु.)—पश्चात्ताप
 अतृप्तम् (न.)—खोटे वचन
 अन्तरिक्षम् (न.)—आकाश, हवा
 अन्तरा (अन्वय) —मध्ये, शिवाय
 अन्ययः (पु.)—संबंध, कुळ
 अपमसः (पु.)—दूर होणे, नाश
 अपत्यम् (न.)—मूल
 अपवर्गः (पु.)—मोक्ष
 अपाय (पु.)—संकट, दुःख, नार्हमि
 होणे, दूर जाणे
 अप्रतिम (वि.; न. घ.)—अनुपम,
 ज्याच्या जोडाचा कोणी नाही असा
 अप्रतिहत (प्रति + हत् या घातृत्वे क.
 मू. घा. वि.; न. तत्पु.)—जिला
 कमीपणा आला नाही असा,
 सर्वगामी (बुद्धि)
 अप्पारस् (स्त्री.)—अप्पारा
 अपुध. (न. तत्पु.)—मूर्ख
 अभयम् (न. तत्पु.)—नैरशय
 अभिगन्तु (वि.)—चाळ करणारा
 अभिज्ञानम् (न.)—ज्ञान, विद
 अभियुक्त (अभि + युज् या घातृत्वे क.
 मू. घा. वि.)—पारंगत, विद्वान्

अभिलाषः (पु.)—इच्छा
 अभीक्ष्णम् (अक्षय) —एकसारखे,
 अतिशय
 अभ्रम् (न.)—मेघ
 अमानुषी (वि.; न. तत्पु.)—मनुष्य-
 जातीशिवाय इतर स्त्रीजातीचा
 प्राणी
 अभ्यरम् (न.)—यष्ट, आधान
 अभ्रम् (न.)—पाणी
 अभ्युधि. (पु.)—गागर, समुद्र
 अम्ल (वि.)—आंबट
 अयम् (न.)—तोखंड
 अरण्यावन् (वि.)—अरण्य हेंच ज्याचे
 घर आहे तो
 अरणः (पु.)—सूर्याच्या सारख्याचें मान
 अर्कः (पु.)—सूर्य
 अर्पम् (न.)—पूजा करणाना अर्पण
 करण्याचें गाहित्य
 अर्च—(१ उ. प.; १० प. प.)—गूढा
 घरणे, मान देणे
 अर्जन्म् (न.)—मिळविणे
 अर्जवः (पु.)—गमुद्र
 अर्पः (पु.)—१ हेतु, उरेंच
 २ गंपति, इष्य
 ३ वस्तु
 ४ शब्दांचा अर्थ
 अर्च्य (वि.)—अर्पणपूर्व, योग्य
 अर्द (१, १० प. प.)—प्राज्ञ देणे
 अर्मकः (पु.)—मूल, मुलगा

अहं (१, १० प प) — योग्यता असर्गे,

अधिवार असम

अवगाह (पु) — ज्ञान, बुद्धा मारणे

अवनि (स्त्री) — दृग्धा

अवहित (अव + धा घातूँ क भू घा
वि) — जामरुक् रज्य असलेला

अविरत (न तत्पु, वि) — न धाव
लेला, एकसारखा चालू

अव्यय (न व वि) — नाशानपावणारा

अव्यतिरेक (न तत्पु वि) — निराळा
नसलेला, भिन्न नसलेला

अव् (१ प प) — राध, महान करण

अदानि (पु स्त्री) — इन्द्राचे वज्र
— वित्तचें वनाकणें

अद्यारोह (पु) — पाडेस्वार

अम (४ प प) — फळणें, घालवून दणे

अमि + अम् — जाण करणें, घालवून
देणें

अमृत (न तत्पु वि) — उपमा,

आच्छादित नसलेला

अक्षिपारामतम् (न) — शिल्पकारीच्या
धारेवर उभे राहाण्यासारखे कर्मिण
नियम

अस्याभिन् (वि) — क्षणनशुर, निरकाल
न शिखारा

अहन् (न) — दिवस

अदि (पु) — माप

अदास (अव्यय) — गडकन्, लंकर,
एरदम

आ

आ (अव्यय) — क्रोध, आश्चर्य व शरक
दाविणारे अव्यय

आष्ट (आ + कृप धातूँ क भू घा
वि) — गौडलेला, घासलेला

आसण्टर (पु) — इन्द्र

आसु (पु) — उदार

आगन्तुक (पु) — जनौढसी मनुष्य,
पाहुणा

आघात (पु) — नडाका, मार

आडम्बर (पु) — भपका, बाय
उपकरण

आह्व (वि) — मजत, चुक

आतप (पु) — सुखाची उपमा, सूर्य
प्रकाश

आत (आ + दा धातूँ क भू भा
वि) — घेतलेले

आत्ममार्ग (वि) — स्वतःचे शिवाय
असलेला

आत्माय (वि) — स्वतःचे

आदरास्वरम् (न, आदर + आस्वर) —
आदराचें स्थान

आदराह (वि) — आदर करणाऱ्या दाम्य

आदेग (पु) — हुकूम, आज्ञा

आप् (५ प प) — मिळविणे

अव + धार — मिळविणे

परि + ,, — योग्य, समर्थ किंवा
पूरा असणें

प्र + „—पौंचण, मिळणें
सम् + „—सपविणें, साध्य करणें
आपत्र (आ + पद् धातूचें क भू धा.
वि)—मिळविळेंला, रिधतीप्रत
गेलेला

आप्त (पु)—१ विश्वासाहें मनुष्य
२ नातलग

आमरणम् (न)—दागिना, शोभा
दायक अलंकार

आमलुम्भ (पु)—मातांचें पक्षे भाडें

आमिषम् (न)—मांस, मदय

आमृतानम् (न)—ठिकण, विधान्ति-
स्थान

आयस (वि)—सोयडी

आयुम् (न)—आयुष्य

आराधनम् (न)—मनाचा सनोप, रचन

आलम्ब (वि)—लेंबणारा

आलम्ब (पु नाम)—आपार

आलस्यम् (न.)—आलस

आलसिन (धा + लिम् धातूचें क भू
धा वि.)—रेखाळेंला, आलसि
बालेंला,

आलि -ली (स्त्री)—मैत्रीण

आविष्ट (आ + विस् धातूचें क भू
धा वि)—पडाडलेला, घेरलेला,
मग्न झालेला

आदास्य (आ + दास् धातूचें क वि
धा वि)—क्षिष्टादास योग्य

आपु (अभ्यय)—सौकर, स्वरेणें

आशिस् (स्त्री)—आशीर्वाद, शुभ शब्द

आथम -म् (पु न)—१ सतीची
राहाण्याची जागा, पर्णकुटिका
२ आयुष्याचा एक चतुर्थांश भाग,
अवस्था

आसेदिवस् (आ + सद् धातूचें द्वि भू
धा वि)—प्राप्त झालेला, पोहो
चलेला, जवळ गेलेला

आस्यम् (न)—तोड

३

इ (२ प प)—जाणें

उप + इ—जवळ जाण, युक्त होणे

परि + इ—१ विचार करणें,

२ वेक्षणें

प्रति + इ—विश्वास ठेवणें

प्रति + इ—(प्रयोजक-प्रत्यापयनि)
—विश्वास उत्पन्न करणें

इज्या (स्त्री)—पूजा, रत्न

इन्दु (पु)—चन्द्र

इद् (६ प प)—इच्छिणें

(४ प प)—हालण, हालविणें

अनु + इद् (४ प प)—गाभणे

इयु (पु)—बाण

३

ई (४ आ प)—नाग

उद् + ई—वर देणें, उदय पावणें

इत् (१ भा. प.)—पाहाणे
 निर + ईक्ष्—वारकाईने पाहाणे
 परि + ईक्ष्—परीक्षा करणे, तपासणे
 प्र + ,, —पाहाणे
 प्रति + ,, —वाट पाहाणे
 ईक्षणम् (न.)—डोळा
 ईष्म् (आप् धातूचे इच्छार्थक रूप)—
 मिळविण्याची इच्छा करणे
 परि + ईष्म्—,, ,, ,,
 ईषितम् (न.)—इच्छा, इच्छित मोट
 ईष् (२ भा. प.)—गावा चालवणे,
 सत्ता चालवणे

उ

उर्ध्वम् (पु.)—इन्द्राच्या पोटाचे
 नाव
 उज्ज् (६ प. प.)—ग्रकणे, मोडणे
 प्र + उज्ज्—,, ,, ,,
 उज्जाय (उद् + गन् धातूचे व्यञ्जन्त)—
 समूळ उपहन, नाश फक्त
 उज्जानिन् (उद् + तन् दाच्या प्रयोगाचे
 क. भू. धा. नि.)—वर नेलेले, वर
 उपडलेले
 उज्ज् (वि.)—पार उंच
 उज्जम् (पु.)—मांठी
 उज्ज् (उद् + गन् धातूचे व्यञ्जन्त)—
 सोडून
 उज्ज् (उद् + गृ धातूचे क. भू. धा.
 वि.)—भोवलेले, पाहेर टाकलेले

उदित (उद् + दिश् धातूचे क. भू. धा.
 वि.)—चोजलेले, मनांत असलेले
 उदित्य (उद् + दिन् धातूचे ल्यबन्त)—
 उदेंशन, मंगवी
 उन्मत्त (उद् + मर् धातूचे क. भू. धा.
 वि.)—वेडा, शुद्धीवर नसलेला
 उपपत्त (उप + पद् धातूचे क. भू. धा.
 वि.)—योग्य, युक्ताला पडलेले
 उपप्लुत (उप + प्लु धातूचे क. भू. धा.
 वि.)—दु ग दिलेला, त्रास दिलेला
 उपलः (पु.)—दगड
 उपलक्षणम् (न.)—विशिष्ट गुण
 उपस्यः (पु.)—मांठी, मधल्या भाग
 (रथोपस्यः—रथाचा मधील भाग)
 उपानह (प्री.)—जोडा
 उपान्तः (पु.)—कडेचा भाग
 उपेन (उप + इ धातूचे क. भू. धा.
 वि.)—जवळ गेलेला, युक्त
 उपेदिवग् (उप + इ धातूचे द्वि. भू. धा.
 नि.)—जवळ गेलेला काढे थना
 उप्ता (प्री.)—पार्वती
 उत्तमः (पु.)—गाप
 उपित्वा (वम् धातूचे ल्यबन्त)—राहून

ऊ

ऊर्ध्वम्—सोन्ही मापना
 ऊह् (१ उ. प.)—नर्के करणे, लपान
 ठेवणे
 अर + ऊह्—नर्के करणे, नाश करणे

क
 क (१ प प)—जाण
 ,, (प्रयोनक-अपयति)—देण, अपण
 करणे
 सम्+अपयति—रामपण करतो
 प्रति+ ,, —पण करतो

ख

एकरूपता (स्त्री)—सारख स्वरूप
 एनातल (अव्यय)—मूलपणे सवहरी
 एवरूप (वि)—अशा स्वरूपाचा

खे

ऐश्वर्यम् (न)—संपत्ति
 ऐहिक (वि)—या जगताचा

आ

आदासीन्यम् (न)—तटस्थपणा

क

कश्चिन् (पु)—जन् पुराताले सवक
 कट्ट (वि)—तिखट
 कनकम् (न)—सोने
 कनिष्ठ (वि)—सर्वांत सहाज
 कन्या (स्त्री)—गौधर्मी टिंगळ्याने
 कनविदने कच
 कन्दर-म् (पु न)—गुहा दरी
 कन्दुव (पु)—चव्ह
 कणरा (स्त्री)—मान

कम् (१ जी प)—कापणे
 वि+कम्—कापणे, हालणे
 कर (पु)—१ हात, फिरण
 २ सोंद
 ३ प्रजेने रावाळा दिलेला
 पैसा

करणम् (न)—इन्द्रिय
 कराल (वि)—भयार
 कणधार (पु)—सुनाणू धरणाचा
 कलङ्क (पु)—डाम
 कला (स्त्री)—१ चैतन्य कला ल एव
 २ चन्द्रविम्बाचा सोळावा
 हिस्सा

कलुष (वि)—चपताळपणा
 —मज्जि, विसताने भरलेला
 कपर्ता (स्त्री)—मनोरथ पुरविणारी
 बेल

कल्पित (कूप पातुष्या प्रयागवाचे क
 भू पा वि)—तदार कल्ला

कदाणम् (न)—दिन, गुम गोट
 , (वि)—गुममारक, सुखावड

कणोल (पु)—मोठो लाज

काह्या (स्त्री)—दृष्ट्या

काच (पु)—काच

काण (वि)—एवा सोळावेने आ रळा,
 एनाग

काण्ड—म् (पु न)—१ पुस्तकाचा
 भाग २ देण ३ बाण

कान्त (वि)—सुंदर, रमण्या

कान्त (पु) — नवरा, आवडता मनुष्य	कृष् (१, ६, ५ प) — ओढण नागरणे
कान्ता (स्त्री) — स्त्री, आवडती स्त्री	आ + कृष् — आरपण करणे, ओढण
कापुष्प (पु) — क्षुद्र पुष्प	कृषि (स्त्री) — शेेतना
कामिना (स्त्री) — सुंदर किंवा प्रिय स्त्री	कृष्ण — द्रौपदी
कार्मुकम् (न) — धनुष्य	कृ (६ प प) — पसरणे, फेंवणे
कारण्डव (पु) — बदकाच्या जातीचा प्राणा	वि + कृ — , ”
काव्य (पु) — पुराणमाला का प	वच + कृ — आठण बपाव करणे
निष् प्राणा (मनुष्याचे सार व घोड्याचे डोकें असलेला)	कृष् (१ आ प) — योग्य असण
विद्यन् (वि) — किता	परिणाम होणे
कीट (पु) — रिडा	नेत्र - म् (पु न) — पाटाचा टाळा
कुकृतम् (न) — वाइट कृत्य	कोप (पु) — राजिना
कुक्कुटिन् (वि) — निनामा असणारा	कौटिल्यम् (न) — वाकडपणा, हुटपणा
कुतुब्धि (स्त्री) — वाइट विचार	कौशलम् (न) — लोकापवाद
पुरगनाभि (पु) — कस्तुरी	कवु (पु) — यज्ञ
कुशिरव (पु) — खेंगडा	कम् (१ उ प ४ प प) — चान्ने, पाणे
कुक्षिनन्दन (पु) — विश्वामित्र	आ + कम् — आरमन — आकाशात
कुशोद्यम् (न) — कमल	वर यतो (१ आ प)
कृपयननम् (न) — विहीर रक्षण	कमवान (वि) — नमाने भालेला
कृ (८ उ प) — वरणे	कमप (अव्यय) — कमाने
निरा + कृ — नायना करणे घालण्या	क्री (१ उ प) — विरत वेण
दण	कील (क्री धातूचे वननि भू धा वि)
कृष्ण - म् (पु, न) — १ सस्त	— विरत पेटलेला
२ एक प्रकारचे तप किंवा प्रादक्षिण	कीलनाम् (क्री धातूचे कतरि भू धा
कृ (८ प प) — कुसुम्य सोडणे	वि) — विकन घेता माला
कृतिन् (वि) — कास्ती सुंदरी	कम् (१ प प) — भाडणे रडण
कृता (वि) — पुत्र, दोन	सा + कृम् — गोरडणे, गाप देणे,
कृता (पु) — कृत्व मनुष्य	वाइट शब्द बरणे

क्रोधन (वि) — रागाद्य

क्रोश (पु) — दोन मैल

शतम् (न) — जसम

धतनम् (न) — रफ

क्षपा (क्षा) — राज

क्षमायत् (वि) — क्षमाशील

मि (१ प प) — हास क्षणे, कमी होण

(प्रयोनक-क्षपयति—नाश करणे,
वेळ घालणे)

क्षिनिवर (पु) — पर्वत

क्षितान्द्र (पु) — राजा

क्षीरम् (न) — दूध

क्षारिणा (वि स्त्री) — दूध क्षारी

क्षुण्ण (क्षुद् घातूचें क भू धा वि) —

इच्छेत्सा

क्षेत्रम् (न) — शेत

क्षोदायस (वि) — ज्यास्त नाच

ख

खम् (न) — आकाश

खण (वि) — लणडा

खण्ड-म् (पु न) — तुकडा, एक

भाग

खन् (१ प प) — गणणे

नि+खन्—पुरण

खनित्रम् (न) — बुदबुद

खल (पु) — दुष्ट मनुष्य

खाद् (१ प प) — खाणे

ग

गण् (१० उ प) — मोक्षणे, पर्वा
करणे

गतप्रम (वि) — क्षीण गेल आहे असा

गन्तुकाम (वि) — जाण्याची इच्छा

करणारा

गम् (१ प प) — चाणे

प्रति+आ+गम्—परत फिरणे, येणे

गरलम् (न) — विप

गाण्डीवम्- (न, पु) — अर्जुनाच्या
धनुष्याचे नाव

गात्रम् (न) — अवयव, शरीर

गान्धारराज (पु) — सुवल राजा

गाह् (१ आ प) — चुनी मारणे,
स्नान करणे

गुणत्वम् (न) — दोरीची स्थिति, दोर
पना

गुप्ति (क्षा) — रसम

गुरु (वि) — चढ, वडील महत्त्वयुक्त

गुरु (पु) — शिक्षक वडील मनुष्य

गुरुचम (पु) — वडील माणस

गुरुत्वम् (न) — महत्त्व

गुह (१ उ प) — पारणे

गृहमेधिन् (पु) — गृहस्थाधर्मा मनुष्य

गोहम् (न) — पर

गो (पु) — बैल, इन्द्रिय

, (स्त्री) — गाय, पृथ्वा

गोत्र (पु) — रक्षण करणारा

प्रस (१ आ प) — सिल्लहृत करणे
 प्राप्तये

प्रामान्तरम् — दुसरा मान (अन्य धाम)
 प्राक् (पु) — दगड
 प्राह (पु) — मगर, सुमर

घ

घट् (१ आ प) — घटणे, धम करणे
 घन्यति (प्रयोगक) — घडनुन आणणे
 घुळवून आणणे
 घट (पु) — भाडे, मडके
 घम (पु) — उष्णता
 प्रा [निम्] (१ प प) — वास घेणे

च

चक्रवर्तिन् (पु) — सार्वभौम राजा
 चडर (पु) — एक पक्षी
 चण्ड (वि) — तीव्र, उष्ण
 चमरी (श्रा) — चमर जातीची हरिणी
 चय (पु) — राक्ष, पुनी
 चर (१ प प) — चारणे
 उद्+चर — १ उतरण होणे

२ उधार करण, बालेणे

उप+चर — सेवा करणे, पूजा करणे
 चरु (वि) — हाण्यास, अस्तिपर
 चप (पु) — धनुष्य
 चापलम् (न) — गविकार, तपलपना
 चरिष्यम् (न) — पुढे धानरण,
 धाणूड
 चार (वि) — मद्र

चि (१ उ प) — जमविणे
 उप+चि — उदास्त होणे, बाहण

चित्रीर्षु (पु) — करण्याची इच्छा
 करणारा

चिन्त् (१० उ प) — निन्वन करणे,
 विचार करणे

चूयामणि (पु) — डोम्यानाल रत्न

चूतवृक्ष (पु) — आप्यावे शाड

चेत् (अव्यय) — पर

चेतस् (न) — मन

चेट् (१ आ प) — हालचाल करण

चेटिलम् (न) — हालचाल, कृत्य

च्युत (च्यु भातवे क भू घा वि) —
 धमरलेला, धाग्ला गेलेला, अष्ट
 मालेला

छ

छग (पु) — मेंग

छाय (पु) — विनायी

छिद्रम् (न) — भोंक, दोष, भेग

ज

जल्लि (पु) — दति

जन् (ता ४ आ प) — उपपन्न होणे
 जनयति — (प्रदानक) — उत्पन्न करणे

जनपद (पु) — देश

जलार (पु) — पाण्डेन राहाणार
 प्राणी

जन्मन्त्रालम् (न) — रहाण

जव (पु.)—वेग

जाड्याभि (पु.)—पचनशक्तिरूपी अग्नि

जाक्यम् (न.)—मदपणा, बुद्धिमान्ध

जात (अन् धातूचें क भू धा. वि.)—
उत्पन्न झालेला.

जि (१ प प.)—जिम्भे

निर् + जि—जिम्भे

परा+जि (१-भा प.)—पराजय
करणे

जिपास्त (रन् धातूच्या इच्छार्थक
रूपाचें घ. वा. धा. वि.)—दार
मारण्याची इच्छा करणारा

जिजीविषति (जीव् धातूचें इच्छार्थक
रूप)—जगण्याची इच्छा करतो

जिष्णु (पु.)—अर्जुनाचें नाव

जिहीर्षु (ह्र धातूचे इच्छार्थक उभारान्त
नाम)—हरण करण्याची इच्छा
करणारा

जुप् (६ भा प.)—आवडणे

जोषयति (प्रपौनक)—आवड
उत्पन्न करणे

जृम्भ् (१ भा. प.)—उघडणे, जावई
देणे

वि + जृम्भ्—पसरणे

ज्या (स्त्री.)—धनुष्याची दोरी

ज्येष्ठ (वि.)—सर्वांत वडाल

ज्योतिम् (न.)—१ प्रनाभ

२ परब्रह्मचरें तेज

३ तारा

ज्योत्स्ना (स्त्री.)—चन्द्रप्रकाश

ड

डी (१ भा. प.)—उडणे

उड् + डी—उच उडणे

त

तन् (८ उ. प.)—पसरणे, पसरविणे,
वाटविणे

तनु (वि.)—लहान, आकुचित, बारीक

तनु (स्त्री.)—वेह

तन्ना (स्त्री.)—शोषाद्रूपणा, थकवा

तप् (१, ४ प प.)—प्रनासणे, तळपणे

तप् (प्रयोजक)—तापवणे, ताप देणे

तपस्विन् (पु.)—तापधर्वा करणारा, यति

तपोधन (पु.)—यति

तमस् (न.)—कालेख, अज्ञान

तमिस्रा (स्त्री.)—रात्र

तरम् (न.)—वेग, वळ

तर्क (१० उ प.)—तर्क करणे, विचार

करणे

तस्कर (पु.)—चोर

तिर्यन् (पु, न.)—शुद्ध प्राणां

तीर्थम् (न.)—धाट, पवित्र स्थळ,

पवित्र पुरुष

तुन्न (वि.)—उच

तुना (पु.)—पोटा

तुला (स्त्री.)—तराजू

तुप (पु.)—टर्फट

तुपार (पु.)—बर्फ

तुर्म् (न, पु.)—एक वाद्य

तृणाम् (लघ्व्यम्)—स्तब्ध गण्य
 तृ (१ प १)—भोगहन जाण
 उद्+तृ—तस्मिन् जाणें, उद्भूत वाहेर देणें
 वि+तृ—देणें, ह्याखीं करणें
 वि+अनि+तृ (प्रयोगम्)—पला
 कचें न्हें

तोयम् (न)—पाणा
 तारणम्— (न, पु)—धमानदार
 दरवाजा
 त्याग (पु)—दान करणें, गऊणें,
 भोगहन देणें
 भ्रम्यन्क (पु)—गऊर
 त्रितयम् (न)—मान घस्तूवा समूह
 र् (१ आ ५)—रक्षण करणें
 स्वाग् (वि)—तुष्ट्याग्याररग

द

दद् (१ प ५)—दापणें, दग करणें
 दधि (न)—दही
 दम्पती (पु द्विवचन)—नवरावायका
 दम् (१ आ ५)—दसा करणें
 ददित् (२ प ५)—दरिदी होणें
 दप (पु)—दप
 दत् (१ प ५)—दुत्णें, दुत्णें
 (प्रयोगम्)—दोडणें, तोणा,
 नाग करण
 दर्पादम् (वि)—दुत्तम् दर
 दहन (वि)—दुत्त करणार, आळणार
 दहन (पु)—अग्नि

दा (१ प. प ३ उ प)—देणें
 दा+दा—देणें
 प्र+दा—दणें
 प्रति+दा—वेण करण, परत दणें
 दाण (पु प व) भायां
 दादण (वि)—भदर
 दिना (श्री, दा श्यातुवें इच्छार्थे
 मान)—देण्याचा इच्छा
 दिव् (४ प ५)—दुभार गैरण
 दिव्य (वि)—स्वगाय, प्रमाशणारा
 दिवाकर (पु)—सूय
 दिवीरम् (पु)—देव
 दीपाधि (न)—दिव्याचा उद्योत
 दापसूयना (श्री)—विलन लावण्याचा
 शुभ, चतनपण
 दुग्धतुल्या (स्त्रा)—दुधाचा पात्र
 दुरतिरम (रि)—न बदलणारा
 दुराग (वि)—मिठप्यास कटिण
 दुरारोह (वि)—चढण्यास कटिण
 दुग्म (न)—किडा
 दुर्विदग्ध (वि)—मूल मोठ्या गवानें
 दुगलेण
 दुष्टमन् (न)—वास्त वागणूट
 द (६ ना ५)—आ+द आदर करणें,
 मान दणें
 द (हा धातू रें क म, भा वि)—
 पादिल्लण
 देव (पु)—१ गता २ ईश्वर
 देहवच (पु)—गीवाच गणण

देहिन् (पु) — मनुष्य, आत्मा
 द्रष्टयति (हृत् वा विशेषणामसून क्षालेले
 क्रियापद) — दृष्ट करतो
 द्रष्टुन् (इश् धातूचें तुवन्त अव्यय) —
 पाहाण्याकरिता
 द्रुम (पु) — वृक्ष
 द्रुह् (४ प प) — शोध करणे, द्वेष करण
 द्यार (न) — दरवाजा
 द्विन (पु) — १ पक्षी २ प्राकृत्य
 द्वाप - म् (पु न) — वेष्ट
 द्वेष (पु) — द्वेष करणारा
 द्वेष्य (द्विष् धातूचें क वि धा वि) —
 द्वेष करण्याला योग्य

ध

धनजय (पु) — अजुनाचे नाव
 धनिक (पु) — धर्मित मनुष्य
 धनुष् (न) — मनुष्य
 धर्मवादिन् (वि) — धर्माचे विवरण
 करणारा
 धा (३ उ, ण) — टेंपण
 अभि + धा — बोलणे
 नि + धा — टेंपणे
 वि + धा — आचरणात लक्षणें,
 लिहून टेंपणे
 धाव् (१ प प) — धावण
 अभि + धाव् — चाल करून जाणे
 धिक् कृ (८ उ ण) — धिदार करण
 धी (आ) — बुद्धि

धीर (वि) — धीट, स्थिर बुद्धीचा,
 विद्वान्
 धीरम् (अव्यय) — स्थिरपणे, धीटपणे
 धीवर (पु) — दौळी
 धुर् (स्त्री) — जू, जोराड, जोर्याम
 धृ (१० उ प) — मृणी असणे, धरणें,
 आश्रय देणे
 धृ (६ आ प) — पिकत राहाण, चाळ
 राहाणे
 धृति (स्त्री) — धैर्य
 ध्रुव (वि) — निश्चित, कायम ठिकाणार
 ध्रुवम् (अव्यय) — खरोखर
 ध्वन् (१ प प) — आवाज करणे,
 गडगडणे
 ध्वनि (पु) — आवाज

न

नपुल (पु) — मुण्ड
 नगापगा (स्त्री) — पर्वतादून वाहणारी
 नदा (नग-पवत + आपगा-नदी)
 नन्द् (१ प प) — आनंदित होणे,
 संतुष्ट होणे
 आ + नन्द् (प्रयोगक) — आनंदित
 करणे
 अभि + नन्द् — आनंदित होणे,
 अभिनंदन करणे
 नवनाठम् (न) — लोणी
 नारिकेल (पु) — नारळाचे झाड
 निफर (पु) — मगूह, राम

- निर्दर्शनम् (न.)—उदाहरण, दाखला
 निदाघ (पु.)—उन्हाळा
 निद्रा (२ प. प.)—सोपी जाणे
 निघनम्—(न., पु.)—नाश, मरण
 निवानम् (न.)—साग, संराति
 निनीषु (नी धातूचे इच्छार्थक कर्तृ
 वाचक रि.)—नेम्याची इच्छा
 । करणारा
 निपात (पु.)—याचात, पठणे
 निपुणम् (अव्यय)—चारदर्शन, काळ-
 जीतूलेक
 निमेष (पु.)—राग
 निवय (नि+वम् धातूने क. भू. धा
 वि.)—निवृत्त, ताव्यात टेरलेला
 निबुद्ध (नि+बुद् धातूने क. भू. धा.
 वि.)—नेमलेला
 नियोग (पु.)—हुकुम
 निरभिलाष (वि.)—निरिच्छ, निष्काम
 निराहार (वि.)—आहार न घेतलेला
 निर्वृत (निर+वृत् धातूने क. भू. धा
 वि.)—पूर्णेने निरलेला
 निर्वर—म्—ओटा, प्रसाह
 निर्वर (वि.)—गाढ
 निर्विण (निर+विण धातूने क. भू. धा
 वि.)—विण, डु मी. धामलेला
 निर्वृति (स्त्री)—मुल, मरण
 निर्वद (पु.)—निदर्या, निराग
 निर्वेसा (नि+विन् धातूच्या प्रयोग-
 काचे क. भू. धा वि.)—उपशान्त
 निशब्द (अव्यय)—निमंजन
 निगा (स्त्री.)—राग
 निशित (वि.)—दीर्घ
 निपक्ष (नि+गम् धातूने क. भू.
 वा वि.)—पट्ट बसलेला, विकटलेला
 निपेक (पु.)—शिरपणे, शिरपणे
 निर्गम (पु.)—१ स्वभाव, २ कृष्टि
 नी (१ प. प.)—नेणे
 निर+नी—निर्णय करणे
 परि+नी—विवाह करणे
 प्र+नी—रचना करणे, लिहून देवण
 नीचैर् (अव्यय)—खाली, भुद
 रिपनीघ्न
 नीरम् (न.)—पाणी
 नीलीभाण्डम् (न.)—निळीचे भांडे
 नीपूर—म् (पु, न)—वैजण
 नेमि (स्त्री)—परिष
 नैक्यम् (न.)—निकळण
 न्याय्य (वि.)—न्यायाला धरून
 प
 पः (पु.)—बाहू, पत्र, पधरा दिवस
 पञ्च (पु.)—विजण
 पटीरपम्पत् (पु.)—पन्ढगाचे शाड
 पद् (वि.)—हुपार, बुद्धिमान, निपुण
 पट्टन (पु.)—विद्वान् मनुष्य, बुद्धि-
 मन् मनुष्य
 पट्ट (१ प. प.)—पट्टे
 उद्+पट्ट—उट्टे, उडी मारणे
 धमि+पट्ट—हणा हाने, चरणे

पताङ्ग. (पु.)—फुलपाखरं, पक्षी,
—सूयं

पथिन् (पु.)—पक्षी

पथिः (पु.)—शिपाई (पायद्व्यांतील)

पथ्य (वि.)—हितकर, योग्य

पथ्यम् (न.)—कल्याण, हित

पथ्यरूप (वि.)—हिताकारक स्वरूपपाचा

पथिकः—वाटसह

पद् (४ आ. प.)—जाणं, मिळवणें

उद् + पद् (प्रयोजक)—उत्पन्न करणें

उप + पद्—योग्य अराणें, बुद्धीला
पटणें

प्राप्ति + पद्—मिळवणें, कबूल करणें,
आचरणें, जाणें, प्राप्त होणें

पद्मतिः (पु.)—पायद्व्यांतील शिपाई

पनसः (पु.)—फणसाचें झाड

परः (वि.)—परका, दुस्तरा, श्रेष्ठ, शत्रु

परभृता (स्त्री.)—द्वोकियें

परिग्रहः (पु.)—स्वीकार, परिवार
विशह. भायें

परिणतिः (स्त्री.)—परिणाम

परितः (अन्वय) —समोचती

परिपन्थिन् (वि.)—अडचळा करणारा

परिपाकः (पु.)—परिणाम

परिमव. (पु.)—अवज्ञा, अनादर

परिचत्वरः (पु.)—पूजें वपें

परिवासिन (वि.)—सुवासिक

परिप्लुत्न (परिप्लुत् धातूचें क. भू. धा.
वि.)—सुशोभित केलेला, शुद्ध केलेला

परुष (वि.)—कठोर, राजवर्जान

पश्येद् (पु.)—विद्याता, परंतग

पर्याप्त (वि.)—गुरेसा

पशुपतिः (पु.)—शंकर

पा (१ प. प.)—विणें

(२ प. प.)—रक्षण करणें

पा (प्रयोजक—१ प. प.)—पाजणें
(पायव)

„ („ २ प. प.)—रक्षण करणें
(पालव)

पाकसासनः (पु.)—इन्द्र

पाणिः (पु.)—हात

पाण्डुर (वि.)—किच्छट, पांडुरका

पातित (पद् धातूच्या प्रयोजकाचें क.
भू. धा. वि.)—पाडलेला, वापटलेला

पाथेयम् (न.)—प्रवासाची सामग्री

पादपः (पु.)—वृक्ष

पान्थ. (पु.)—वाटसह

पारग (वि.)—परताराळा जाणारा

पारितोषिकम् (न.)—दक्षिण

पार्थिवः (पु.)—राजा

पार्श्वः—म् (पु., न.)—बाजू

पावन (वि.)—पवित्र

पिण्डः (पु.)—मोळा, अन्न

पिपीलिका (स्त्री.)—मुंगी

पिपिणाशन (पु.)—राक्षस, भूत

पिपुन (वि.)—डुप

पीडित (पीड् धातूचें क. भू. धा. वि.)

—(१) दापलेला, (२) रगटलेला,
(३) त्रास दिलेला

पुम् (पु) — पुष्ट
 पुण्डरीकम् (न) — कमल, (पु) कवि
 कुमाराचें नाव
 पुष्य (वि) — पुष्यकारक, पवित्र
 पुष्यम् (न) — राक्षस
 पुष्यवृत् (वि) — पुष्य करणारा
 पुत्रीयत् (पुन याच्या नामघातुन रूपाचें
 वत का भा वि) — पुत्राच्या दृष्ट्या
 करणारा
 पुत्रव्य (पु) — दूत
 पुत्रपाथ (पु) — पुत्रपानें साध्य करा
 पयाची गोष्ट
 पुष्पवत् (पु द्विवचन) — सुस्य व चन्द्र
 पूर (१० ड प) — पूर्ण करणें, भरणें
 पूरति (पूर घातुचें क मू भा वि) —
 भरलेला
 पूर्वेदना (वि) — पूर्वी तीडलेली
 पूराड (पु) — दिवसाचा पहिला भाग
 पूयजन (पु) — सामान्य मनुष्य
 पूम् (न) — पात्र, बरवा भाग,
 पुस्तकाचें पान
 पाप (पु) — छात्र, होमी, तराफा
 पौष्ट्यमान (पु घातुच्या प न पुन्यस्य हाचें
 पन भा वि) — पुढापुढाच्या
 नाराजारा किंवा पोटाजारा
 पर (पु) — गहरवाणी मजुष्य
 परधम् (न) — परधन, मनुष्या
 प्रदल
 पेल्लेनी (मी) — दगली

प्रकृति (स्त्री) — मूळ स्वभाव, प्रजा
 (बहुवचनात)
 प्रगमवाक (पु) — कीटपक्षे बोलणारा,
 प्रोत्पणे
 प्रच्छन्न (प्र+छन् घातुचें क मू भा
 वि) — नारलेला, दडलेला
 प्रच्छाय (वि) — दान छाया देणारा
 मावला
 प्रचान्तरु (पु) — दन
 प्रथय (पु) — प्रथ याचना विनाती
 प्रथयिन् (वि) — जावड अमणारा प्रेम
 किंवा याचना करणारा
 प्रयाग (पु) — नाग
 प्रतिकूल (वि) — विरुद्ध
 प्रतिविद्या (स्त्री) — प्रतिस्तर
 प्रतिनिदृश (वि) — परत विरलेला
 प्रतिनिविष्ट (वि) — पत्रा टरलेला,
 हत्बादा
 प्रतिपानि (स्त्री) — कीर्ति, नामान
 आदर, स्वीकार, निज्य, दाय्य मान
 प्रतिपाथ (पु) — साधें होणे
 प्रतिबाधवती (वि स्त्री) — विघ्नकारिणी
 अगलेला
 प्रतिपत्र (स्त्री) — स्थिरता, कादमपत्र
 भरमभान, उत्कण
 प्रतीहार (पु) — द्वाररभक्त
 प्रतीहारी (स्त्री) — द्वाररक्षक
 प्रसाध्यात्मम् (न) — नाचरण, नाचकूट
 करण

प्रदीप (पु) — दिवा, (प्रभासमान
कणारा)

प्रधान (वि) — मुख्य

प्रभूत (वि) — गुणवत्

प्रमाणम् (न) — आधार

प्रयत्न (वि) — दृढते तिवत् परात्प्रेषा

प्रवीर (पु) — भौटा वार

प्रवृत्ति (स्त्री) — वातमा

प्रज्व (पु) — निवच, सन्मान

प्रयत्न (वि) — स्वच्छ निर्मल, सतुष्ट

प्रसिद्ध (वि) — उ गुक

प्रसूनम् (न) — कृत्

प्रस्थित (प्र + स्था धातुर्वै क म् धा
वि) — निधायेला

प्रार (अध्यय) — पूर्वी

प्रकार (पु) — तन्

प्राङ्गणम् (न) — आवार

प्राण (पु) — जहाया मनुष्य

प्राणापहारि (वि) — प्राण घेणारा

प्राय — प्रायेण (अध्यय) — बहुधा,
बहुत

प्रासाद (पु) — राववाटा

प्रेम्पता (स्त्री) — दास्य

प्रवच (पु) — वानर

पृ (१ आ प) — वाटन, तराणे

आ + पृ — उटा मारणे, पुर्नी मारणे

वि + पृ — वाशावाट जाणे

सम् + पृ — एकत्र हाणे, एकत्र
वाटण

फ

फणिन् (पु) — सप

फल् (१ प प) — फलद्रूप होणे

फाल्गुन (पु) — अर्जुनाचे नाव

घ

घन (पु) — वगळा

घडिशम् (न) — मासे पकडण्याचा गर

घग् (१ प प) — बाधणे

नि + घग् — घट्ट बाधणे

घलि (पु) — र

घडिकम् (न) — घडी देणे, आहुति
देणे

घगीवद् (पु) — घैत

घहल (वि) — गुणवत्, विगुठ

घदिम् (अध्यय) — घादेर

घाल (पु) — १ मुलगा, २ वेंग

घागपत्यम् (न) — लदान पित्त

घाण्यम् (न पु) — अधु वाच

घाण्यगुदम् (अध्यय) — जूनी गळा
दादून

घिम्बोत्प्राह (पु) — प्रतिमा उमरणे

घुभुपु (पु म् धातुर्वा इच्छाधर
उत्तरान्त नाम) — द्योदार्थ इच्छा

करणारा

घुग्गहाय (वि) — ज्याग बन्धन

मदतणर गेहे ना

घृ (१ प प) — सोण

म

भद्रम् (न.)—कल्याण, सुख
 भद्र (वि.)—भला
 भव (पु.)—संसार
 भवताप (पु.)—संसारानील दुःख
 भस्त्रचय (पु.)—राखेचा डोंग
 भाग्यम् (न.)—दैव, नशीब
 भाजनम् (न.)—आभयस्थान
 भावस्थिर (वि.)—हृदयत दृढ झालेला
 भास् (श्री.)—प्रकाश, तेज
 भास्वर (वि.)—प्रकाशगारा, तेजस्वी
 भास्वर (पु.)—सूर्य
 भिक्षु (१ वा प.)—दाचना करणे
 भीम (वि.)—भयंकर
 भ्रष्ट (अंशु भादवे प. भू. धा. रि.)—
 खाली पडलेला, चढलेला
 भुज (पु.)—बाहु
 भुजग (पु.)—सर्प
 भू (१ प. प.)—दोणे, असणे
 प्र+भू—उत्पन्न होणे, सत्ता
 चालवणे, समर्थे असणे
 वि+भू (प्रयोगक)—दुष्ट असणे,
 लक्ष असणे
 भूति (श्री.)—नरभ्रात, उदक
 भूलम् (अक्य) —पुन्हा, जाल
 " (वि.)—दोष, विपुल
 भू (१ प. प.)—नरने, पोताणे,
 ब्रह्मणे

अंशु (प्रयोगक)—नाश करणे, खाली
 पाडणे

भ्रम् (१-४ प. प.)—भटकणे, फिरणे

म

मण्डूक (पु.)—वेढूक
 मणि (पु.)—रत्न
 मति (श्री.)—विचार, हुद्दि, मन
 मत्तदन्तिन् (पु.)—माजलेला हल
 मत्स्य (पु.)—मासा
 मद्रजननता (श्री.)—मद किंवा मर्वे
 उत्पन्न करण्याचा स्वभाव
 मधुमास (पु.)—चंद्रमास
 मधुमत (पु.)—शुंगा
 मध्यमम् (न.)—बंदर
 मध्यम (वि.)—मधला
 मन् (४ वा प.)—विचार करणे
 अथ+मन्—अपमान करणे
 मनोत (वि.)—मुंदर, आकर्षक
 मन्त्र (पु.)—बैत, मन्त्र, विचार-
 विनिमय
 मन्थु (१ प. प.)—धुमळणे
 मन्दकान्ति (वि.)—ज्वाले तेंज मंद
 झाले शादि तो
 मरन्द (पु.)—सुखांजीत मधुसिखार
 मरसपलम् (न.)—कणकंट
 ममाहः (पु.)—हम
 मर्गापटलम् (न.)—घातकाचा लेप
 मम्द (१ प. प.)—सुटणे

नि+मस्त्—बुटणें, आत शिरणें
 महारथ (पु)—मोठा योद्धा
 महार्थ (वि)—मूयवान्, महाग
 महार्ह (वि)— „ „ „
 महार्थ (पु)—पर्वत
 महोदय (पु)—मोठा उत्कर्ष
 मामरु (वि)—माझ्या बाजूचे
 मायाविन् (वि)—रपटी, ठक
 मायित् (वि)— „ „
 मार्गणम् (न)—शोध
 मार्गवम् (न)—मऊपणा, नरमपणा
 मार्मिन् (वि)—समं ओळखणारा
 मित्र (पु)—सूर्य
 मित्रम् (न)—मित्र, स्नेही
 मित्रभाविन् (वि)—मोत्रकें बोलणारा
 मिथुनम् (न)—जोडी
 मित्राक्षम् (न)—गोष्ट किंवा चरदार
 अप्र (मिष्ट+अप्र)
 मुग्ध (वि)—प्रेमळ, आकर्षक
 मुद् (स्त्री)—जानद
 मुद्रा (स्त्री)—(निद्रामुद्रा), निद्रारूपी
 मोहोर
 समुद्र (सुच् धातूच्या इच्छार्थवाच्ये
 उकारान्त नाम)—मोक्षाची इच्छा
 रणारा
 मुद् (४ प. प)—सूच्या देण, वेडे होणे
 मुद् (प्रयोग्य)—मोह पाटणें, भुग्निके
 मुहूर्तम्—म् (पु न)—घोस पत्र, धग
 मुड (मुद् धातूचें क ध. धा. वि)—सूर्य

मूर्धन् (पु)—टोकें
 मृ (६ आ. प.)—मरणे
 मृग (पु)—हरिण
 मृगी (स्त्री)—हरिणी
 मृगशृण्णिका (स्त्री.)—मृगजळ
 मृन् (२ प. प)—पुसणें, सारवणे
 प्र+मृच्—धुळण पाटणें
 मृणाल-म् (पु न)—पेंड, मूळ
 मृद् (स्त्री)—माती
 मृधम् (न)—सुद्ध
 मेदिनी (स्त्री)—पृष्ठी
 मेघ (पु)—मेटा
 मेघिनी (स्त्री)—सोला
 मीरि (पु)—मस्तक, टोकें

य

यम् (१ प. प)—ताच्यांत देवणें
 नि+यम्— „ „ , जावरण
 यव (पु)—एक प्रकारच धान्य
 यति (स्त्री)—बागी
 या (२ प. प)—चालें
 अनु+या—अनुसरण, भागून जाणें
 दायित्—प्रवागी
 दियामन् (ना धातूच्या इच्छार्थवाच्ये वा
 फल वि)—आप्याची इच्छा
 करणारा
 युव (४ आ. प)—मन व वणें
 नि+युच् (७ आ.)—नेमणूक करण

युन (यु धातुवै क. मू. धा. वि.)—
जोडलेला
युयुत्सु (युच् धातुच्या इच्छार्थकाचे
उकारान्ता नाम)—लटप्याची इच्छा
करणारा

र

रक्त (वि.)—तावडा, लाल रंगाचा
रज्जु (स्त्री.)—दोरी
रम् (१ उ. प.; ४ उ. प.)—रंमविणे,
चकावणे
अनु+रच्—आसक्त होणे, प्रेम
करणे

रणपुरा (स्त्री.)—सुद्धाची जोरासि
रभारम् (अव्यय)—पाईने, जोरासि
रम् (१ आ. प.)—रोजणे, कांडा करणे
वि+रम् (१ प. प.)—वावणे
अभि+रम् (प्रयोजक)—संशुद्ध करणे
रमय (पु.)—वचन, आवडणारा
रसाना (स्त्री.)—कमरपटा
रम (पु.)—मोडी, चव
राज्यपुरा (स्त्री.)—राज्याची जवक्य-
दारी
राध् (५ प. प.; ४ प. प.) आराधना
करणे
अप+राध्—अपराध करणे
रिर् (७ उ. प.)—निर्मणे करणे
अति+रिच् (कर्मणि.)—उत्पन्न
करणे

रिपु (पु.)—शत्रु
रुचि (स्त्री.)—आवड
रच् (१ आ. प.)—आवडणे
वि+रच्—चकावणे, प्रकाशणे
रर् (७ उ. प.)—अडभळा करणे
मन् + रुम्—अडकवून ठेवणे
रुह् (१ प. प.)—वाटणे
आ + रुह्—वाटणे
रुच (वि.)—कठोर
रोपित (रु धातुच्या प्रयोजकाचे र.
मू. धा. वि.)—लावलेला
रोद्र (वि.)—भयकर
रोरव (वि.)—रुज जातीच्या हरिणाच्या
वानज्याचे

ल

लक्ष्मम्—व्याख्या, विद
लभन् (त.)—हाय
लड् (१ उ. प., १० उ. प.)—पर्त-
कडे जाणे
लर् (१ प. प.)—घोलणे
प्र + लर्—घडवडणे
लम् (१ आ. प.)—मिळणे, मिळविणे
वि + प्र + लम्—समविणे
लवम्भम् (पु.)—सामुद्र
लम् (१ प. प.)—वहावणे
वि + लम्—चहावणे, आविर्भूत
होणे, समोतरेत करणे
लापवम् (त.)—बोलाव, लहानपण

लाञ्छनम् (न.)—चिन्ह, विशिष्ट नाव

लिख् (६ प. प.)—लिहिणें

वि + लिख्—लेखणें

लिप्ता (लभ् धातूच्या इच्छार्थकाचे भाववाचक नाम)—मिळविण्याची इच्छा

लिप्तुः (लभ् धातूच्या इच्छार्थकाचे उभारान्त नाम)—मिळविण्याची इच्छा करणारा

लिह् (० ड. प.)—चाटणें

लुह् (६ प. प.)—सोळणें

लुम् (४ प. प.)—लौम धरणें, हाव धरणें

लुब्ध (लभ् धातूचें क. मू. धा. वि.)
—लोभी

लोह् (१ आ. प., १० ड. प.)—पाहणें

वि + लोह्—वारराहें पाहणें

लोमापवाद (पु.)—लोडनिन्दा

लोमहर्षणम् (न.)—रोमाच उभें करणारें

घ

घम्रणार (वि.)—ज्जला वज्राचें गामर्ध्य जाटे अर्धें

घनशोभा (स्त्री.)—वैडीचें नांव

घण् (न.)—घांठ

घस्य (पु.)—मिघ

घरवर्जिनी (स्त्री. वि.)—सुंदर किंवा चांगल्या वार्ताची (स्त्री)

घराहना (स्त्री.)—श्रेष्ठ स्त्री

घरासोटा (वि. स्त्री.)—सुंदर

वर्चस् (न.)—तेज, सामर्थ्य

वर्मन् (न.)—मागें

वर्मन् (न.)—चिरमंत

वल्कलम्—(न., पु.)—झाडाच्या साडीचें वस्त्र

वाङ्म. (पु.)—प्रियकर

वस् (२ प. प.)—इच्छा करणें

वसं गम् (१ प. प.)—ताच्यांत जाणें, वस होणें

वसिन् (पु.)—यति

वसुंधरा (स्त्री.)—पृथ्वी

वह् (१ प. प.)—वेणे, वाहाणे, उचलणें

वि+वह्, उद्+वह्—विवाह करणें वा (२ प. प.)—वाहाणें (वारा)

वाग्मिन् (वि.)—पळा

वाच्यता (स्त्री.)—निन्दा

वात्मन् (न.)—प्रेम

वारयोपित (स्त्री.)—वारांगना

वारि (न.)—पाणी

वारिवाह (पु.)—मेष

वागम् (न.)—वस्त्र

विकारिन् (वि.)—भावनावना

विगुण (वि.)—गुणरहित

विचारितम् (न.)—विचार करणें

विचेनन (वि.)—शुद्धावर नगलेला

विज् (६ आ. प.; ७ प. प.)—भीतीचें पापणें

वृद् + विज्—निरस्तकार करणें, वंटाळणें

विनिगाणु (वि+णि धातूच्या इच्छाय
काचे उकारान्त नाम)—विनय
मिद्विष्याची इच्छा करणारा

विन्य (पु)—पादा, शारा

वितक (पु)—तकें, शका

वित्तनृ (वि)—संपत्तिमान्

विद्व (व्यप् धातूचें क भू धा नि)

—दोंबल्ला

वित्त (वि+ट्टु धातूचें क भू धा
वि)—पयलेला

विघातृ (वि पु)—नष्टिकर्ता, मसादेव

विधिसौग (पु)—द्वेषसौग

विधु (पु)—चंद्र

विनिपात (पु)—अध पात नाग

विनीत (वि)—मसादानील, साधा

विपात (स्त्री)—मरण गकट

विपर्यय (पु)—उत्पन् स्थिति

विप्रियम् (न)—न आवण्णारी मोठ

वित्तव (पु)—विरोध

विद्वान (वि+ट्टु धातूचें क भू धा

नि)—नाग उरणास

विप्रयग (पु)—विद्योग

विदुध (पु)—दव

विभव (पु)—लेख्य मर्गास

विमच्छ (पु)—मूर्ख

विभेगू (पु)—नाग करणारा

विराग (पु)—पिच्छारा

विग्गम् (न)—कळ पाकळी

विग्ग (पु)—नाग

विविध (वि)—निरनिराळ्या प्रकारना

विगीण (वि+गू धातूचें क भू धा

वि)—माडल्ला, नष्ट पारला

विगुडि (स्त्री)—गुदना

विभ्रम्म (पु)—विश्वास, शुभ मेष

विपपर (पु)—सप

विषाण्डुगम् (न)—दोन शिंग

विहित (वि+धा धातूचें क भू धा

नि)—लिहून ट्रेपलेलें, केलेलें,

सघात्र

वृ (१ उ प ५ उ प)—निवळन

१० उ प (वर्यति-त)—मागणा

घालणें, निवळ करणें

वृत् (१ आ प)—असणे, वागण

अभि+वृत्—जवळ जाणें पोछांने

चाल करून जाणें

परि+वृत्—वाडोळ फिरणें, एक

मागून एक फिरणें

प्र+वृत् (प्रलोचक)—नाळ करणें

वृत्ति (स्त्री)—वागण्णचा पद्धति,

उपनीषिद्धा

वृत्त (पु)—शट चन्द्रगुप्तारा बरोडन

वाक्यान सौंदर्य सध्द

वृत्ति (स्त्री)—दस्तावीत आहुनीद्वरिण

कलेला उचरण

वेगम् (पु)—ब्रह्मद्व

वग्गम् (न)—पद, राहाच्याची तागा

वृत्ति (विट्ट धातूचें क भू धा

वि)—वेगलेला

वैतालिक (पु) —भाट, स्तुतिपाठक
 व्यपाम (पु) —अत, शेर, सपनें
 व्यसनम् (न) —मक
 व्याहार (पु) —शब्द, भाषण
 व्युष्ट (वि) —पहाट झालेला, मपलेला

श

शक्त -म् (पु न) —गाडा
 शङ्कु (पु) —वाण, खपीर
 शङ्खप्रन (वि) —शङ्खाप्रमाणे तेन
 असंगारा
 शम् (४ प प) —शान्त होणे
 उप+शम् —शात होणे, शाबणे
 प्र+शम् (प्रयोगक) —शरवणे,
 मिश्रवणे
 शमिन् (वि) —श्रद्धेयदमन करणारा
 शमयिन् (वि. पु) —नाश करणारा,
 शिखणारा
 शयनम् (न) —निद्राना
 शरीरिन् (वि) —आत्मा, शरीरयुक्त
 प्राणी
 शराक (पु) —सगा
 शरिन् (पु) —धर
 शान (वि) —शक्यात
 शारि (पु) —भताचा रावा
 शाबर (पु) —छात्रा
 शासन (वि) —विरकाल शिबलगा
 शाम् (० प प) —राज्य करणे,
 शिबलगे, उपदेश करणे

शिब् (१ आ प) —शिकणे
 शिखिन् (पु) —मोर
 शिथिल (वि) —सैल
 शिप् (० प प) —भद्र नाणणे, धाकी
 राहाणे
 वि+शिप् (कमणि) —ज्यास्त
 चागला असणे, थोष्ट असणे
 शी (० आ.प) —पडून राहाणे, शांपणे
 शुच् (छा) —शौर
 शुच् (१ प प) —शोक करणे
 अस्तु+शुच् —दु ख वाणणे
 शुचि (वि) —पुढ
 शुण्डा (छा) —गाड
 शुभशमिन् (वि) —मंगलदातर, शुभ
 मूचक
 शून्य (वि) —निजन
 शैल्यम् (न) —धटपणा
 शैवल (पु) —शैवाल
 शैशवम् (न) —बालपण
 शीकण्टपदलाश्टन (पु) —शीकण्ट हा
 शब्द ज्याचे विनिष्ट शिष्ट आठे
 अन्त (भवभूति)
 शीमन् (वि) —गणसिमान्, शीर्षिमान्
 धु (५ प प) —गण्य
 प्रति-आ+धु—बचन द्
 धनम् (न) —बद विद्या
 धयम् (वि) —हितकर, कल्याणप्रद
 , (न) —कल्याण शुभ मात
 धात्रम् (न) —दान

श्राप्य (वि.)—सुख्य
 श्लिप् (४ प. प.)—आलिंगन देणे
 वा + श्लिप्— " "
 श्वम् (२ प. प.)—भास घेणे
 वा + श्वम् (प्रयोजक)—धीर देणे

स

संयम (पु.)—इंद्रियावर तामा
 संयुग (पु.)—युद्ध
 सक्न (सं + कृ घातूँ क. मू. घा. वि.)
 —आकलेला, आच्छादिलेला
 संसारभाव (पु.)—ऐहिक वस्तु
 संहृत् (सं + हृन् घातूँ क. मू. घा. वि.)
 —एकत्र झालेला
 संहति (स्त्री.)—एकी, ऐक्य
 सङ्ख्य (पु.)—इच्छा
 संशय (पु.)—पुरा नाश
 सङ्घर्ष (पु.)—बटाओट, स्पर्धा
 सद्य (वि.)—तयार
 संचूर्णित (सं + चूर्णं कचे क. मू. घा. वि.)
 —तुराहा केलेला
 मंच्छन्न (सं + छद् घातूँ क. मू. घा. वि.)
 —वेष्टिलेला, लपविलेला
 सजम् (न.)—दरदरने
 सत्त्वम् (न.)—१ प्राणो
 —२ मनस्ये
 —३ निमुमात्रील पहिला
 गुण
 सज्ज (वि.)—अति चांगला

सत्यवत्या म.प. (पु.)—सत्यवतीचा
 मुडगा व्याप (आत्मज -पुन)
 सत्यनिभानम् (न.)—चांगल्या लोकांची
 संगत
 सद् (१ प. प.)—जसणे, गळून जाणे
 श्व + सद्—नाश होणे, वाईट दसा
 होणे
 नि + सद्—बसणे
 प्र + सद्—प्रचन होणे
 " (प्रयोजक)—शुद्ध रिचा स्वच्छ
 करणे
 वि + सद्—विनाश पावणे
 सद्मन् (न.)—घर
 सदाचार्य —विद्वान् व सच्चील गुरु
 सज्ज (सं + जस् घातूँ क. मू. घा. वि.)
 म्यालेला
 सन्तानवाहिन (वि.)—एकसारखे येणारे
 —सतल चाखू
 राहाणारे
 सपत्नी (स्त्री.)—सयन
 सनराज्यम्—युद्धमूर्ति
 समभ्येत्य (सम् + अभि + इ घातूँ क.
 ल्यपन्त रूप)—जवळ जाऊन
 सना. (स्त्री. व. व.)—वर्षे
 सनापत्र (सम् + आ + पद् घातूँ क.
 मू. घा. वि.)—जवळ आलेला,
 ओढवलेला
 समीपग (वि)—जवळ जाणारा
 समुत्पाप्य (सम् + उत् + पा घातूँ क.
 प्रयोजकने ल्यपन्त रूप) घर उचकून

सम्पाति (पु) — भटाव्यूच्या भावाचे नाव
 सप्रवृत्त (स + प्र + वृत् + धातूचें क भू धा
 वि) — तयार झालेला
 सवंश (अव्यय) — सव प्रकारानी
 सर्वांनी
 सलिलम् (न) — पाणी
 सवनकर्मन् (न) — यज्ञकर्म
 सस्यम् (न) — धान्य
 सहज (वि) — तन्मापासून असलेले
 — नैरापेक्ष
 सहोदर (पु) — सरसा भाऊ
 साटोपम् (अव्यय) — आढ्यतेने, गवानें
 सात्यकि (पु) — वृष्णाच्या सारध्याचे
 नाव (आदकवार)
 साधुत्स (वि) — चांगल्या आचरणाचा
 सानुमन् (वि पु) — पवत
 सारत्र (दि) — त्रिपरे असलेले
 सारङ्ग (पु) — टिपके असलेला हरिण
 साहाय्यम् (न) — मदत
 सिन्धुपति (पु) — सिन्धुदेशाचा राजा
 जयद्रथ
 सृष्टितन् (वि) — बागलं कृत्ये करणारा,
 पुण्यवान्
 सुखधव (दि) — कानाला गोडवाग्वारा
 मुधा (स्त्री) — अमृत
 सुप्त (स्वप् धातूचें क भू धा वि) —
 झोपलेला
 सुरपति (पु) — इंद्र
 सुरभि (वि) — सुवासिक

सूच्यग्रम् (न) — गुईचें टाक
 सूत (पु) — सारथि
 सूद (पु) — आचारी
 सूत् (६ प प) — उत्पन्न करणे
 उद् + सूत् — सोहन देणें
 उप + सूत् — पीडा देणें, मानणें
 वि + सूत् — पाठवणें
 सेचनम् (न) — शिपडणें, पाणी घालण
 सेत् (१ था प) — सेवा करणें, उपभोग
 देणें, आश्रय करणें
 सोड (सह् धातूच क भू धा वि) —
 सहन केलेला
 सौत्वष्टम् (अव्यय) — उगुरतोने
 सोपानम् (न) — चिंता, पायऱ्या
 संगिन्धिकम् (न) — पाडरें अथवा निलें
 कमळ
 स्वध (पु) — शाखा, खादा,
 स्तनितम् (न) — मेघगर्जना
 स्तोत्र (वि) — शोभे
 स्था (१ प प) — उभें राहाणे
 आ + स्था (१ उ प) आचरणें,
 रूप धारण करणें, उपवासान
 बाणणें
 प्र + स्था (१ आ प) — निघणें
 उप + स्था (१ था प) — रूत
 करणें, जवळ येणें
 उद् + स्था (१ आ प) — धडावणें
 जोरावणें
 (१ प प) उठणें

स्थार्या (स्त्री) — भिजविण्याचे मातीचे भाटे

स्थूल (वि) — जाड, भव्य देहाचा स्तपयति (स्ना धातूचे प्रयोजक) — न्हाऊं पाळतो, भिजवितो

स्पर्ध् (१ आ. प.) — स्पर्धा करणे

स्फुर (६ प. प.) — चक्राकणे, स्फुरण पावणे

स्वगतम् (अव्यय) — स्वग शा

स्वप् (१ आ. प.) — आस्तिग्न देणे

स्वद् (१ आ. प.) — आवडणे, चव लागणे

स्वन. (पु.) — आवाज

स्वप् (७ प. प.) — शोषण

ह

हन् (३ प. प.) — छार मारणे

अप + हन् — दूर करणे, नाश करणे,

ह्र नेणे

हम्भम् (न) — राजवाडा

हल्म् (न.) — नगर

हस् (१ प. प.) — हात

उप + हस् — उपहास करणे

हा (३ प. प.) — त्याग करणे

परि + हा (कर्मणि) — तोटा होणे, कर्मा होणे

हातव्य (हा धातूचे क. विध्य. धा

वि) — त्याग करण्यास योग्य

हायन -म् (पु न) — नष्ट

हिम् (७ प. प.) — नाश करणे

हिरण्यम् (न) — सोने

हुताशन (पु.) — आभि

ह (१ प. प.) — नेणे, हरण करणे

उप + ह — देणे, जाऊन आणणे

प्रति + स + ह — नामे ओढून घेणे

वि + अव + ह — वागणे, व्यवहार

करणे

वि + आ + ह — बोलणे

हय (वि.) — आवटगारा

हर् (४ प. प.) — आनन्दित होणे

हम्भ (न.) — सोने